

TURAN
UNIVERSITY

**Ministry of Science and Higher Education
of the Republic of Kazakhstan**

**EURASIAN JOURNAL OF CURRENT
RESEARCH IN PSYCHOLOGY
AND PEDAGOGY**

Scientific and practical journal

**№ 1(2)
2023
Almaty**

Certificate KZ81VPY00058517 dated 07.11.2022
Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan
Committee for Information

Owner: Establishment
Turan University

Released in December 2022.
once in quarter

EDITORIAL BOARD

Editor-in-Chief

Vasko Tatiana Pavlovna – PhD, Associate Professor, Turan University

Deputy Editor-in-Chief

Kasymzhanova Anargul Aliakparovna – Candidate of Psychological Sciences, Professor, Turan University,

Responsible Editor

Konyrbekov Medet Zhaugashtievich – PhD, Associate Professor, Turan University

Editor

Zhappar Karlygash Zinilabidinovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Turan University

Scientific editors of sections

1. Psychology of personality, history of psychology – Yermentayeva Ardakh Rizabekovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Turan University
2. Social Psychology – Sangilbayev Ospan Seidullayevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Turan University
3. Clinical and special psychology – Asimov Marat Abubakrievich, Doctor of Medical Sciences, Professor, Turan University
4. Applied Psychology and Pedagogy – Gulzira Abdullayeva, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Turan University
5. Psychological and pedagogical research – Mun Maria Vladimirovna, PhD, Turan University
6. Theory and methodology of teaching, upbringing, education – Myrzataeva Bibimariya Perdeshovna, PhD, Turan University

1. Garber Alena Igorevna – Doctor of Psychology, Professor, Germany, Leipzig
2. Natalia Khon – PhD, Turan University
3. Zhienbaeva Nadezhda Bisenovna – Doctor of Pedagogical Sciences, KazNPU named after Abai
4. Perlenbetov Mukhan Atenovich – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kaynar University
5. Tapalova Olga Bisenovna – Candidate of Pedagogical Sciences, KazNPU named after Abai
6. Musikhina Elena Vladimirovna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, UIB University
7. Topanova Gulmira Tuyakovna – Candidate of Pedagogical Sciences, KazNPU named after Abai
8. Kudaibergenova Sandugash Kansarovna – Candidate of Psychological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University
9. Kabakova Maira Pobedovna – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Higher Attestation Commission, Al-Farabi Kazakh National University
10. Aimaganbetova Olga Khabizhanovna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University
11. Akhtaeva Nadiya Selikhanov – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University
12. Sheryazdanova Khorlan Toktamysovna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, KazNWTTU

Turan University owns the exclusive rights to reprint
certain materials, publish and use the journal commercially

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрілігі
Ақпарат комитетінің
07.11.2022 ж. KZ81VPY00058517 куәлігі

Меншіктенуші: «Тұран»
Университеті» мекемесі

2022 ж. Желтоқсаннан бастап
тоқсанына бір рет шығады

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Бас редактор

Васько Татьяна Павловна – PhD, «Тұран» университетінің қауымдастырылған профессоры

Бас редактордың орынбасары

Касымжанова Анаргүль Алиакпаровна – п.ғ.к., «Тұран» университетінің профессоры

Жауапты редактор

Коньербеков Медет Жаугаштиевич – PhD, «Тұран» университетінің қауымдастырылған профессоры

Редактор

Жаппар Қарлығаш Зинилабидиновна – ф.ғ.к., «Тұран» университетінің қауымдастырылған профессоры

Секциялардың ғылыми редакторлары

1. Жеке тұлға психологиясы, психология тарихы – Ерментаева Ардах Ризабекқызы, пс.ғ.д., «Тұран» университетінің профессоры
2. Әлеуметтік психология – Сангилбаев Оспан Сейдоллаұлы, пс.ғ.д., «Тұран» университетінің профессоры
3. Клиникалық және арнайы психология – Асимов Марат Абубакриевич, мед.ғ.д., «Тұран» университетінің профессоры
4. Қолданбалы психология және педагогика – Абдуллаева Гульзира Олжабековна, п.ғ.к., «Тұран» университетінің қауымдастырылған профессоры
5. Психологиялық-педагогикалық зерттеулер – Мун Мария Владимировна, пс.ғ.к., «Тұран» университетінің қауымдастырылған профессоры
6. Оқыту, тәрбиелеу, білім беру, теориясы мен әдістемесі – Мырзатаева Бибымария Пердешовна, пс.ғ.к., «Тұран» университетінің қауымдастырылған профессоры
1. Гарбер Алена Игоревна – пс.ғ.д., профессор, Германия, Лейпциг қ.
2. Хон Наталья Николаевна – PhD, «Тұран» университеті
3. Жиенбаева Үміт Бисенқызы – пс.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ
4. Перленбетов Мухан Атеневич – пс.ғ.д., профессор, «Қайнар» университеті
5. Тапалова Ольга Бисеновна – пс.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ
6. Мусихина Елена Владимировна – п.ғ.д., профессор, UIВ университеті
7. Топанова Гүлмира Тұяққызы – пс.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ
8. Қудайбергенова Сандугаш Кансаровна – пс.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
9. Кабакова Майра Победовна – пс.ғ.к., ЖАК доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
10. Аймаганбетова Ольга Хабижановна – пс.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
11. Ахтаева Надия Селихановна – пс.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
12. Шерьязданова Хорлан Токтамысовна – пс.ғ.д., профессор, КазНЖПУ

«Тұран» университетінің жеке материалдарды қайта басуға, журналды басып шығаруға және коммерциялық пайдалануға айрықша құқығы бар

Свидетельство № KZ81VPY00058517 от 07.11.2022 г.
Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан
Комитет информации

Собственник: учреждение
«Университет «Туран»

Выходит с декабря 2022 г.
один раз в квартал

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор

Васько Татьяна Павловна – PhD, ассоциированный профессор, университет «Туран»

Зам. главного редактора

Касымжанова Анаргуль Алиакпаровна – к.пс.н., профессор, университет «Туран»

Ответственный редактор

Конырбеков Медет Жаугаштиевич – PhD, ассоциированный профессор, университет «Туран»

Редактор

Жаппар Карлыгаш Зинилабидиновна – к.ф.н., PhD, ассоциированный профессор, университет «Туран»

Научные редакторы секций

1. Психология личности, история психологии – Ерментаева Ардах Ризабековна, д.пс.н, профессор, университет «Туран»
2. Социальная психология – Сангилбаев Оспан Сейдуллаевич, д.пс.н., профессор, университет Туран
3. Клиническая и специальная психология – Асимов Марат Абубакриевич, д.мед.н., профессор, университет «Туран»
4. Прикладная психология и педагогика – Абдуллаева Гульзира Олжабековна, к.п.н., ассоциированный профессор, университет «Туран»
5. Психолого-педагогические исследования – Мун Мария Владимировна, к.пс.н., университет «Туран»
6. Теория и методика обучения, воспитания, образования – Мырзатаева Бибымария Пердешовна, к.пс.н., университет «Туран»

1. Гарбер Алена Игоревна – д.пс.н., профессор, Германия, г. Лейпциг
2. Хон Наталья Николаевна – PhD, университет «Туран»
3. Жиенбаева Надежда Бисеновна – д.пс.н., КазНПУ им. Абая
4. Перленбетов Мухан Атенович – д.пс.н., профессор, университет «Кайнар»
5. Тапалова Ольга Бисеновна – к.пс.н., КазНПУ им. Абая
6. Мусихина Елена Владимировна – д.п.н., профессор, университет UIB
7. Топанова Гульмира Туяковна – к.пс.н., КазНПУ им. Абая
8. Кудайбергенова Сандугаш Кансаровна – к.пс.н., КазНУ им. аль-Фараби
9. Кабакова Майра Победовна – к.психол.н., доцент ВАК, КазНУ им. аль-Фараби
10. Аймаганбетова Ольга Хабижановна – д.пс.н., профессор, КазНУ им. аль-Фараби
11. Ахтаева Надия Селихановна – д.пс.н., профессор, КазНУ им. аль-Фараби
12. Шерьязданова Хорлан Токтамысовна – д.пс.н., профессор, КазНЖПУ

Университету «Туран» принадлежат исключительные права на перепечатку отдельных материалов, издание и коммерческое использование журнала

© Университет «Туран», 2023

1 ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ, ИСТОРИЯ ПСИХОЛОГИИ

FTAXP 15.41.21
ЭОЖ УДК 159.9

<https://doi.org/10.46914/2959-3999-2023-1-1-5-14>

О.С. САНГИЛБАЕВ,*¹

псих.ф.д., профессор.

*e-mail: ospan_seidulla@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2067-3010

Ж.К. ТУРНИЯЗОВА,¹

докторант.

e-mail: zturniyazova@inbox.ru

ORCID ID: 0000-0002-7824-0325

Б.П. МЫРЗАТАЕВА,¹

псих.ф.к., қауымд.профессор.

e-mail: bibumariya@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7990-2132

А.М. ШУКЕЕВА,¹

докторант.

e-mail: aiuzhan_84@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-4991-9061

¹«Тұран» университеті, Алматы қ., Қазақстан

ӨМІРГЕ ТӨЗІМДІЛІК КОМПОНЕНТЕРІ БОЙЫНША ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ТАЛДАУ

Андатпа

Өмірге төзімділік мәселесі қазіргі уақытта өте өзекті. Қоғамдағы қарқынды әлеуметтік, экономикалық, саяси өзгерістер, техникалық және технологиялық өзгерістердің жылдамдығы адамның психологиялық денсаулығына әсер етіп, күйзеліске, неврозға, орынсыз мінез-құлық, депрессиялық күйлерге әкеледі. Қазіргі әлемде адамзат күйзеліспен, функционалдық жүктемелермен және өмірдің мәнін жоғалту сияқты мәселелермен көп кездесуде. Осыған байланысты мақалада жеке тұлғаның өміршеңдігін зерттеудің маңыздылығы көрініс тапты. Мақаланың мақсаты – шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріндегі өмірге төзімділік компоненттерінің эмпирикалық зерттеулерін талдау болып табылады.

Тірек сөздер: өмірге төзімділік, күйзеліс, өмірге төзімділіктің құрылымдық компоненттері, копинг-стратегия, мінез-құлықты игеру.

Кіріспе

Қазіргі әлем өте тұрақсыз және шиеленісті, ол өткінші және өзгермелі, және бұл әлеуметтік өзгерістер адамға әсер етпеуі мүмкін емес. Қазақстандағы да, шетелдегі де зерттеушілер маңызды факторларының көбеюін, адамдардың үйреншікті мінез-құлқының өзгеруін көрсетеді [1]. Пандемия жағдайында өзін-өзі оқшаулау кезеңдері және Қазақстандағы қаңтар оқиғалары адамның жалпы әл-ауқатына тікелей және теріс әсер ететін күйзелістің, алаңдаушылықтың, депрессияның – ішкі күйлердің айтарлықтай жоғарылауымен байланысты болды [2].

Қазіргі әлемде өмірге төзімділікке арналған сұрақтар өзекті болып табылады, өйткені жалпы өмір сапасы біздің өмірдегі қиындықтарға қалай төзе алатынымызға байланысты. Өмірдің

кез келген саласындағы әртүрлі жағдайларға бейімделу үшін (тұлғааралық қарым-қатынас, кәсіби белсенділік, жеке рухани өсу және денсаулық) адамға өмірге төзімділіктің құрылымдық компоненттерін, копинг-стратегияларын және қиындықтарды жеңу қабілетін дамыту қажеттілігі мен өзіңізге, күшіңізге деген сеніміңізді жоғалтпай, шешім қабылдауға және оның салдарын жасауды қажет етеді. Қазіргі заманда мұндай қасиетті шетелдік және отандық психологтар «hardiness» немесе «өмірге төзімділік» деп анықтайды. Өмірге төзімділікті қалыптастыру және нығайту маңызды міндет болып табылады, өйткені өмірге төзімділік стресстік жағдайлардан сәтті күресуге мүмкіндік беретін және ішкі шиеленісті төмендететін психологиялық фактор болып табылады. Өмірге төзімділік – стресстік жағдайлардан сәтті шығуға мүмкіндік беретін және ішкі күйзелісті төмендететін психологиялық фактор [3].

Бұл жерде «hardiness» немесе «өмірге төзімділік» туралы көптеген зерттеулер стресстік жағдайлардан шығу және жеңу, қоғамға бейімделу, сонымен қатар физикалық, психологиялық, психикалық, әлеуметтік сонымен бірге, денсаулық мәселелерімен байланыстылығын көрсеткен.

S.R. Maddi ерекше тұлғалық қасиет «hardiness» теориясы жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетінің мәселелерін дамытуға және стрессті реттеуге байланысты пайда болды [4].

S.R. Maddi пікірінше, «hardiness» – бұл стресстік жағдайларды ықтимал апаттардан мүмкіндіктерге айналдыру бойынша қиын тапсырманы орындауға батылдық (батылдық) және ынталандыруды қамтамасыз ететін сыртқы әлеммен өзара әрекеттесу кезіндегі өзіне деген көзқарастар мен сенімдердің жиынтығы [4].

S.R. Maddi 3C: Commitment, Control, Challenge (тартылу, бақылау, тәуекелге қабылдау – аударған Д.А. Леонтьев) кіретін «hardiness» құрылымын немесе құрылымын жасады.

Кейіннен S.R. Maddi әртүрлі үлгілерде, кәсіби қызметтің әртүрлі салаларында «hardiness» сапасына әртүрлі зерттеулер жүргізді және D. Khoshiba бірге «hardiness» арттыру тренингін жасады [5].

S.R. Maddi және бірлескен авторлар әскери және мемлекеттік қызметкерлердің үлгісінде табандылық пен діндарлықтың депрессия мен ашумен, сондай-ақ күресу тетіктері мен әлеуметтік қолдаумен қалай байланысатынын зерттеді.

Материалдар мен әдістер

Өмірге төзімділік тесті 1984 ж. американдық психолог Сальваторе Мадди әзірлеген ағылшын тіліндегі Hardiness Survey бағдарламасының орыс тіліндегі бейімделуі болып табылады. Орыс тіліне бейімделудің түпнұсқа нұсқасын құрастырған Д.А. Леонтьев және Е.И. Расказова және оның қысқартылған және қайта расталған вариантын ұсынған Е.Н. Осин мен Е.И. Расказова болды. Содан соң қысқартылған нұсқасын орыс тіліне аударып, растаған М.В. Альфимова және В.Е. Голымбет.

20 ғасырдың соңында өмірге төзімділік концепциясы стресс психологиясы саласындағы зерттеулерді онтологиялық мазасыздық және онымен күресу жолдары туралы экзистенциалды идеялармен байланыстыруға мүмкіндік береді, сонымен бірге қазіргі кездегі ең өзекті мәселелердің біріне экзистенциалды көзқарастарға негізделген іс жүзінде тиімді жауап ретінде қарастырған (Мадди, 1998, 2002, 2004) [6].

Әдебиетке шолу

I. Solcova және J. Sykora зерттеулері мазасыздық тудыратын жағдайларда «hardiness» пен стресстің арақатынасына арналды. Төзімділік көрсеткіштері жоғары адамдарда стресстік жағдайға тап болған кезде әлсіз физиологиялық жауаптар болды. Сонымен қатар, бақылау деңгейі жоғары адамдарда жүрек соғу жиілігінің өзгергіштігінің жоғары жылдамдығы анықталды, бұл мұндай адамдардың ұқсас жағдайларды жеңу әрекеттерінің ауырлығын білдіреді [7].

Vjõgn H. Johnsen мен норвегиялық бір топ зерттеушілер полицейлердің үлгісін зерттеу барысында модератор ретіндегі «hardiness» тек өзін-өзі тиімділік пен жұмысқа қанағаттану арасындағы қатынас үшін ғана табылғанын анықтады. Өмірге төзімділігі жоғары субъектілер үшін оң әсер, өмірге төзімділігі төмен субъектілер үшін теріс әсер анықталды. Зерттеушілер

полиция қызметкерлерін іріктеуде «hardiness»-ті пайдалану өзін-өзі тиімді ету сенімдерін нағайтуға бағытталған оқыту және модельдеумен қатар жүруі керек деген қорытындыға келді. Бұл өз кезегінде жұмысқа қанағаттануға әкеледі.

A. Tantry, A.P. Singh «hardiness» әртүрлі мамандықтардағы мамандар үлгісінде зерттеп, банк ісі, білім беру, полиция, денсаулық сақтау сияқты әртүрлі кәсіп өкілдерінің арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар екенін анықтады [9].

S. Corso-de-Zúñiga, B. Moreno-Jiménez, E. Garrosa, L.M. Blanco-Donoso, I. Carmona-Cobo 2017 ж. кәсіби қызметке байланысты «hardiness» зерттеуін жүргізді. Нәтижелер «hardiness» жұмыс ресурстары мен жұмыс арасындағы қарым-қатынасты ішінара делдал ететінін және жұмыстан шаршауды азайтатынын көрсетті. «Hardiness» мотивациялық процесте жеке ресурс рөлін атқарады және ол сонымен бірге жұмыстан шаршаудың алдын алу қызметін атқарады [10].

N.D. Tho зерттеуі «hardiness»-тың әсері мен қажеттілік дәрежесін, сонымен қатар оның жеке құрамдас бөліктерін студент-кәсіпкерлерді дайындауда ашты. Нәтижелер оқуға оң әсерін көрсетті [11].

Норвегиялық ғалымдар тобы A.G. Thomassen, S.W. Hystad, B.H. Johnsen, G.E. Johnsen, P.T. Bartone жүргізген зерттеу нәтижелері «hardiness»-тың тұлғалық ресурс ретіндегі маңыздылығын атап көрсетті, бұл әскери кадрларды таңдауға және оларды дайындауға әсер етуі мүмкін. Стресспен күресу стратегиялары PTSD белгілері туралы ескертулерді алдын-алуын арттырады [12].

Mojgan Karbakhsh, Shokouh-Asadat Banijamali және Morvarid Ahadi дәрігерлердің мамандығына, жынысына, жасына және отбасылық жағдайына байланысты «hardiness» (өмірге төзімділікті) бағалай отырып, сондай-ақ «hardiness» пен агрессия, тұлғааралық сезімталдық пен оқудағы табыс арасындағы байланысты зерттеді [13].

S.M. Kowalski, J.A. Schermer бакалавриат студенттеріндегі өмірге төзімділікті, алаңдаушылықты, ойлауды, зейінділікті, невротизмді, мазасыздықты, соматизацияны, күресуді және денсаулықты бағалады. «Hardiness» невротизммен, ойланушылықпен, алаңдаушылықпен және алаңдаушылықпен теріс корреляцияға ие болды, ал зейінмен, өзін-өзі бақылаумен және денсаулықпен оң корреляцияланды [14].

Осы типтегі әрі қарайғы зерттеулерге қызықты серпін АҚШ әскери академиясының курсанттары арасындағы көшбасшылықтың тиімділігіне «hardiness» қатар «Big five» («Үлкен бестік») тұлғалық факторларының әсерін зерттеу болды. Шын мәнінде, бұл ғалымдар тобы жүргізген бірінші зерттеу, олардың кейбіреулері жоғарыда аталған (Paul T. Bartone, Bjørn Helge Johnsen), тұлға факторлары мен «hardiness» арасындағы байланысты зерттейді [15].

2020 жылдың басында атақты норвегиялық төзімділік зерттеушісі Paul Bartone 40 жылдық ғылыми зерттеулерге негізделген өмірге төзімділік туралы кітап жазып, шығарды. Автор адамдарды күйзелістің денсаулыққа, бақытқа және өнімділікке теріс әсерінен қорғайтын төзімділік ресурсы ретіндегі «hardiness»-тың маңыздылығын растады. Кітапта тәжірибелік зерттеулер, төзімділік туралы ақпарат, шынайы өмірлік оқиғалар және төзімділікті дамытуға көмектесетін жаттығулар бар. Кітаптың аннотациясында бұл ұғымға автордың анықтамасы берілген: «hardiness – күйзелістің деструктивті әсеріне төтеп беру қабілетіңіз – адамның қиын және күтпеген жағдайларға бейімделуіне және тиімді күресуіне үлкен әсер етеді» [16].

Д.А. Леонтьев 2000 ж. «hardiness» тұлғалық айнымалысын «өмірге төзімділік» сөзімен белгілеуді ұсынды, оған «өмір» сөзін «hardiness» қосып, сол арқылы ұғымға ерекше мән, ерекше мазмұн беріп, бұл құбылыстың мағыналық және эмоционалдық жүктемесін арттырады.

Д.А. Леонтьевтің пікірінше, «Өмірге төзімділік – белгілі бір дәрежеде қалыптасу мен дамуға қолайлы көзқарастар мен сенімдер жүйесі. Бұл адамның өмірлік қиындықтарды жеңуде табысқа жетуіне жауапты адамның интегративті қасиеті, бұл адамның стресстік жағдайға төтеп беру, ішкі тепе-теңдікті сақтау және қызметтің табыстылығын төмендетпеу қабілетінің өлшемін сипаттайтын нәрсе» [17].

Д.А. Леонтьев сонымен қатар тұрақтылықтың үш құрамдас бөлігін – тартылу (commitment), бақылау (control), тәуекелді қабылдау (challenge) бейімдеді. Бірге Е.И. Расказова S. Muddy өмірге төзімділік тестін орыс тіліндегі нұсқасын әзірлеу және сынау бойынша жұмыс жасады.

А.А. Нестерова 2017 ж. әскери қызметкерлердегі өзін-өзі ұйымдастыру мен өмірге төзімділік арасындағы байланысты зерттеді. Нәтижелер әскери ерлердегі табандылық көбіне эмоционалдық өзін-өзі бақылау деңгейімен, ал әйелдерде – мақсат қою деңгейімен оң байланысты екенін көрсетті [18].

Е.С. Писменюк стресске әсер етудің әртүрлі деңгейлері бойынша ерекшеленетін топтардағы басшылардың тұрақтылығы мен мотивациясының сипаттамалары арасындағы байланыс ерекшеліктерін қарастырады [19].

М.А. Фризен өз зерттеуінде мұғалімдердің басқа кәсіптік топтармен салыстырғанда өмірге төзімділік ерекшеліктері мен оның ауырлық деңгейлері әртүрлі, өмірге төзімділікті мұғалімдер әртүрлі қолданады, басқарушылық қызметке қатысуына байланысты айырмашылықтары бар, сондай-ақ олармен байланысты әртүрлі болуы мүмкін деп болжайды [20].

Басқа зерттеу агрессивтілік пен тұлғаның өмірге төзімділік арасындағы байланысты ашады. М.Г. Чухрова, О.Е. Митрофанова, Т.А. Фил, С.В. Пронин, А.А. Александрова 50 триатлоншы-спортсмендерді зерттеді. Тұлғаның өмірге төзімділігінің жеке құрамдас бөліктері агрессивтілік көрсеткіштерімен корреляцияланатыны және оны конструктивті бағытқа түрлендіретіні көрсетілді және статистикалық түрде расталды [21].

Е.А. Шерешкова орта жасы 40 жасты құрайтын педагогикалық мамандықтарда оқитын сырттай бөлім студенттерінің тұлғалық қасиеттері мен өмірге төзімділік қатынасын зерттеді. Нәтижелер өмірге төзімділіктің көпшілдікпен, экспрессивтілікпен, үстемдікпен, радикализммен, жоғары мақтаншақтықпен, экстраверсиямен оң, ал уайыммен, сәйкестікпен теріс байланысты екенін көрсетті [22].

А.А. Земскова Ресей төтенше жағдайлар министрлігінің курсанттары арасындағы өмірге төзімділіктің жеке ерекшеліктерімен байланысын зерттеді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, өмірге төзімділік құрылымы биологиялық (психофизиологиялық) құрамдас, әлеуметтік және психологиялық сипатталады. Өмірге төзімділіктің предикторы ретінде өмірдің мәнділігі, мінез-құлықпен копинг-стратегиялары – өзін-өзі бақылау, жауапкершілікті қабылдау, қашудан аулақ болу; тұлғалық бейімделу потенциалы және оның құрамдас бөліктері – мінез-құлықты реттеу және қарым-қатынас потенциалы; кейіпкер акцентуациясының қатаң және эмоционалды түрлері; сыртқы теріс мотивация; психофизиологиялық көрсеткіштер – вагосимпатикалық тепе-теңдік (LF/HF), орташа реакция уақыты болып табылады [23].

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеу нәтижелерінің негізінде мысал ретінде Multidisciplinary Eurasian Studies журналында «Өмірге төзімділік пен копинг-стратегиялары арасындағы жас ерекшеліктеріне байланысты зерттеу» атты тақырыпта жарияланған қазақстандық авторлар А.А. Қасымжанова мен О. Ковтунның ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін қарастырамыз.

Зерттеуге 90 респондент қатысып, олар жасына қарай үш топқа бөлінген: 18-ден 25 жасқа дейін – 30 адам, 26-дан 39 жасқа дейінгі топ – 30 адам, 40 және одан жоғары топ – 30 адам. Әртүрлі жастағы адамдарда өмірге төзімділік компоненттері пен копинг-стратегиялары арасындағы байланысты зерттеу үшін зерттелетін құбылыстар арасындағы маңызды корреляция анықталған. Бұл Спирменнің рангілік корреляция коэффициенті (SPSS23.0) арқылы жасалған. Спирмен коэффициенті Лазарустың «Мінез-құлықты игеру әдістері» сауалнамасы және С. Маддидің өмірге төзімділік тест нәтижелері бойынша алынған нәтижелер негізінде зерттеу жұмысы жүргізілген.

1-кестені талдауда өмірге төзімділіктің тартылу компоненті ($r = 0,5$) мен әлеуметтік қолдау копинг – стратегиясының (статистикалық маңыздылықтың жоғары деңгейінде оң байланыс бар $p \leq 0.01$) арасында маңызды корреляциялық байланысты көрсетуде. Бұл 18 жастан 25 жасқа дейінгі респонденттердің көбінесе қажетті ақпаратты әлеуметтік қолдауға жүгінетінін білдіреді, яғни оқулықтар мен әлеуметтік желілерден қажетті ақпаратты іздеуден, басқалардан кеңестер мен ұсыныстарды сұраудан, әдетте, жеке басына маңызды адамдар ақыл кеңесіне жүгінуден тұрады.

Кесте 1 – 18–25 жасаралығындағы Лазарус әдістемесі бойынша өмірге төзімділік компоненттері мен корреляциялық байланыс көрсеткіші

Өмірге төзімділік параметрлері / Мінез-құлықты игеру компоненттері	Конфронтациялық копинг	Арақашықтық	Өзін – өзі бақылау	Әлеуметтік қолдауды іздеу	Жауапкершілікті қабылдау	Қашу	Жоспарлау	Қайта оң бағалау	
Спирмен бойынша	Тартылу	,165	-,232	,125	,465*	-,164	-,433*	,308	,168
	Бақылау	,361*	,074	-,017	,344	-,280	-,286	,244	,294
	Тәуекелді қабылдау	,445*	-,091	-,232	,414*	-,116	-,298	,257	,138
	Өмірге төзімділіктің жалпы көрсеткіші	,332	-,080	,029	,455*	-,182	-,409*	,304	,248
**Корреляция 0,01 деңгейінде маңызды (екі жақты)									
*Корреляция 0,05 деңгейінде маңызды (екі жақты)									
Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.									

Өмірге төзімділіктің тартылу компоненті мен копинг-стратегиясы арасында айтарлықтай кері корреляция табылды ($p \leq 0.05$). Бұл деректер тартылу деңгейі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым олар копинг-стратегиясына азырақ жүгінеді, басқаша айтқанда, олар мәселені шешуден қашпайды, қиял мен арманға батпайды деп айтуға мүмкіндік береді.

Өмірге төзімділік компоненті – конфронтациялық копинг бақылау арасындағы оң байланыстарының ($p \leq 0.05$) маңыздылығы, бақылау деңгейі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым респондент жие ашық көрінетін конфронтациялық копинг әдістеріне жүгіне отырып, кейде проблемалық жағдайды шешуде агрессивті формалардың көрініс алатындығын білдіреді.

Сондай-ақ тәуекелді қабылдау компоненті мен конфронтациялық копинг статистикалық маңыздылық ($p \leq 0.05$) деңгейінде арасында оң байланыс анықталды. Сонымен бірге, тәуекелді қабылдау компоненті мен әлеуметтік қолдауды іздеу стратегиясы ($p \leq 0.05$) арасында айтарлықтай корреляция бар. Бұл нәтижелер осы жас тобының өкілдерінің проблемалық жағдайды шешу жолын таңдауда жауапкершілігін қабылдау және сырттан көмек пен кеңес күту арқылы жағдайға белсенді араласумен қатар жүретінін дәлелдеуге мүмкіндік береді.

1-кестені талдауда өмірге төзімділік және әлеуметтік қолдауды іздеу стратегиясының жалпы көрсеткіштері бойынша оң байланыс, сонымен бірге өмірге төзімділік пен қашу стратегиясының жалпы көрсеткіштері арасында пропорционалды байланыс ($p \leq 0.05$) анықталған.

18 бен 25 жас аралығындағы топта өмірге төзімділік компонентінің жоғары көрсеткішіне ие респонденттер қиын өмірлік жағдайды шешу кезінде басқалардың көмегіне жиі жүгінеді, қиын жағдайда сырттан түсіністік пен қолдау күтеді, олардың кеңестері мен ұсыныстарын тыңдайды.

Сонымен қатар, өмірге төзімділік көрсеткіші бойынша жоғары деңгейіне ие респонденттер, олардың өмірінде туындаған проблемалық жағдайдан қашу немесе алшақтау стратегиясына сирек жүгінетіндігінің белгісі.

Осылайша, Лазарус сауалнамасы бойынша өмірге төзімділік компоненттері мен копинг-стратегиялары арасындағы корреляциялық талдаудың алынған мәліметтері 18-ден 25 жасқа дейінгі жас тобына тән нақты копинг-стратегияларын анықтауға мүмкіндік берген. Қиын өмірлік жағдайлардан шығу үшін бұл жастағы адамға нақты әлеуметтік кеңістікте әлеуметтік қолдауды іздеу және шешім қабылдаудың, қиын жағдайды шешудің шешушісі ретінде кейде агрессивті әдістерін қолдану көмектесетіні анықталған.

26 мен 39 жас аралығындағы топтағы Лазарус сауалнамасы бойынша өмірге төзімділік компоненттері мен копинг-стратегиялары арасындағы байланыс 2-кестеде (10 б.) көрсетілген.

2-кестенің талдауда тартылу мен жоспарлау стратегиясы арасындағы статистикалық маңызды байланысты ($p \leq 0.05$) және тартылу мен жауапкершілікті алу арасындағы теріс корреляцияны бөліп көрсетуге мүмкіндік берді. Осындай байланыстың болуы белсенді қатысуды көрсетеді. ағымдағы жағдай, талдау және мәселені шешудің арқасында, өткен тәжірибе мен

нақты жағдайларға сүйене отырып, адам проблемалық жағдайды мақсатты және жүйелі түрде шешеді. Алайда, сонымен бірге қиыншылықтың туындауындағы өз рөлін мойындау және оны шешудегі жауапкершілік төмендейді. Бұл жас тобындағы респонденттердің өз мінез-құлқы және ондағы қателіктерді талдау деңгейі төмендігі мен мәселе туындаған кездегі жеке жауапкершілікті түсіну деңгейінің айтарлықтай төмендететіндігінің көрінісін білдіреді.

Кесте нәтижелеріне сүйенетін болсақ, айтарлықтай статистикалық деңгейде $p \leq 0.05$ жағдайды бақылау мен оң қайта бағалау арасында оң байланыс бар екені, сондай-ақ бақылау мен қашу стратегиясы арасындағы теріс корреляция $p \leq 0.05$ анықталған. Белсенді әрекеттер қиын жағдаймен күресуде сәтті жеңуге көмектесетініне сенімділік туғызса, онда бұл топтың респонденттері жеке өсудің тағы бір стимулы ретінде ағымдағы жағдайды оңды түрде қайта ойлаумен және қарастырумен сипатталады. Сонымен қатар, бақылау деңгейінің көрсеткіштері жоғары респонденттер проблеманың бар екенін жоққа шығару арқылы оны шешуден қашуға сирек тырысады. Мұның бәрі бірге қиын жағдайда жағымсыз тәжірибелерді жеңуге мүмкіндік береді.

Кесте 2 – 26–39 жасаралығындағы Лазарус әдістемесі бойынша өмірге төзімділік компоненттері мен корреляциялық байланыс көрсеткіші

Өмірге төзімділік параметрлері / Мінез-құлықты игеру компоненттері		Арақашықтық	Өзін – өзі бақылау	Әлеуметтік қолдауды іздеу	Жауапкершілікті қабылдау	Қашу	Жоспарлау	Қайта оң бағалау
Спирмен бойынша	Тартылу	,140	-,307	-,024	-,376*	-,353	,369*	,355
	Бақылау	-,191	-,274	-,180	-,247	-,397*	,203	,408*
	Тәуекелді қабылдау	,141	-,060	,020	-,148	-,376*	,153	,240
	Өмірге төзімділіктің жалпы көрсеткіші	,065	-,264	-,064	-,294	-,474**	,343	,445*
**Корреляция 0,01 деңгейінде маңызды (екі жақты)								
*Корреляция 0,05 деңгейінде маңызды (екі жақты)								
Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.								

Тәуекелді қабылдаудың өмірге төзімділік компоненті мен қашу стратегиясы арасында кері корреляция бар ($p \leq 0.05$) екендігін көруге болады. Бұл қиын жағдайды шешу кезінде осы топтың респонденттері тәжірибеден алынған білімді белсенді түрде меңгерумен және болып жатқан оқиғалардың дамуға ықпал ететініне сенімділікпен сипатталады, сондықтан олар проблеманың бар екенін жоққа шығарудан өте сирек аулақ болады, олардан алыстамай шешуге ұмтылады.

Өмірге төзімділіктің жалпы көрсеткіші мен жағдайды оңды қайта бағалау стратегиясы арасында статистикалық маңызды байланыс анықталған. Сондай-ақ, жалпы өмірге төзімділік көрсеткіші мен қашу стратегиясының арасында статистикалық маңыздылықтың жоғары деңгейінде теріс корреляция ($p \leq 0,01$) көрсетіліп отыр. Анықталған нәтижелерге сүйене отырып, өмірге төзімділік деңгейінің жоғары көрсеткіштеріне ие респонденттерге қиын өмірлік жағдайды әрі қарай өзін-өзі дамытуға ынталандыру ретінде түсіну немесе қабылдау тән екенінің белгісі болып табылады. Олар қиын өмірлік жағдайларды жеңудің продуктивті дағыланған және ешқашан олардан қашпайды.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, 26 жастан 39 жасқа дейінгі респонденттер тобында қиын жағдайды шешу кезінде жеке өсу мен өзін-өзі дамытуға бағытталған конструктивті стратегияларды қолдану және продуктивті емес стратегияларды қолдану, атап айтқанда қашу стратегиялары айтарлықтай төмендейді.

Сонымен бірге А.А. Касымжанова мен О. Ковтунның ғылыми-зерттеу жұмысында 40 жас-тан жоғары респонденттерге жүргізілген әдістемелердің нәтижелері қарастырылған. Оны әдебиеттер тізімінде берілген мақаласында толықтай көре аласыз.

Сонымен осы зерттеуге сәйкес қысқаша қорытындылай келе, Лазарус сауалнамасы бойынша өмірге төзімділік компоненттері пен копинг-стратегияларының арасында байланыстар анықталған. Бұл 40 жасқа қарай адамдардың өмірге төзімділік деңгейі жоғарлап және қиын өмірлік жағдайларда жауапкершілікті қабылдаудан қарағанда, оны шешудегі конструктивті копинг-стратегияларын пайдаланылатының туралы болжам туғызады. Бұл парадоксальды нәтиже жауапкершілікті қабылдау стратегиясын конструктивті стратегия ретінде пайдаланудың себептерін анықтауы мүмкін факторлар үшін одан әрі зерттеулерді жоспарлауға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, стресстік жағдайлардан шығу және өмірге төзімділікті дамыту процесінде копинг-стратегияларын қолдануда жасқа байланысты тәуелділік бар екенін осы зерттеулердің нәтижелерінен көруге болады. Есею барысында конструктивті копинг-стратегияларын қолдану өмірге төзімділіктің жоғары деңгейіне сәйкес келетіндігі айтылған [24].

Сонымен, қазіргі уақытта «өмірге төзімділік» түсінігі психология ғылымында қалыптасқан объект болып табылады, бұл бағыттағы жұмыстар сәтті дамып, көптеген бағдарламалар құрастырылуда деп қорытынды жасауға болады. «Hardiness» немесе «өмірге төзімділік» туралы көптеген зерттеулер өз-өзін игеру және стресстік жағдайларды жеңу, қоғамда бейімделу мәселелеріне, сонымен қатар физикалық, психологиялық, психикалық, әлеуметтік денсаулыққа байланысты, өкінішке орай өмірге төзімділік компоненттері мен копинг-стратегияларымен байланысын зерттеу әліде толықтай зерттеулерді қажет етеді.

Қорытынды

Бұл жұмыс барысында тұлғаның өмірге төзімділік мәселелері қарастырылып, отандық және шетелдік ғалымдардың эмпирикалық зерттеулері талданды, сонымен бірге психологиядағы «hardiness» немесе өмірге төзімділікке анықтама берілді. Өмірге төзімділіктің құрылымы ашылып, зерттеушілердің өмірге төзімділікті қалай қарастыратыны және оның ерекшеліктері түсіндірілді.

Өмірге төзімділік – бұл С. Маддидің пікірінше, күйзеліске төзімділіктің кілті болып табылатын тұлғалық қасиет. Тұлғаның өмірге төзімділік компонентін қарастыратын болсақ:

- 1) өмірге төзімділік ұстанымы – тартылу, бақылау, тәуекелге қабылдау;
- 2) айналадағы адамдарға төзімділікпен қарау;
- 3) өмірге төзімділік, яғни трансформациялық копинг.

Жұмыста А.А. Қасымжанова, I. Solcova, J. Sykora, A. Tantry, A.P. Singh, S. Corso-de-Zúñiga, B. Moreno-Jiménez, E. Garrosa, L.M. Blanco-Donoso, I. Carmona-Cobo, N.D. Tho, A.G. Thomassen, S.W. Hystad, B.H. Johnsen, G.E. Johnsen, P.T. Bartone, Mojgan Karbakhsh, Shokouh-Asadat Vanijamali и Morvarid Ahadi, С.М. Kowalski, J. A. Schermer, Д.А. Леонтьев, А.А. Нестерова, М.А. Фризен, Е.А. Шерешкова, А.А. Земскова және т.б. ғылыми жұмыстарының эмпирикалық зерттеулерінің нәтижелері талданды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Чертовикова А.С. Психотравмирующие факторы в условиях изоляции // Проблемы современного педагогического образования. – 2018. – № 60. – С. 485–489.
- 2 Макарова Е.Ю., Цветкова Н.А. Психологические особенности реакций на стресс, обусловленный режимом самоизоляции в период пандемии COVID-19 // E-Scio. – 2020. – № 10. – С. 145–157.
- 3 Куликова Т.И. Управление временем как фактор стрессоустойчивости современного учителя // GESJ: Education Science and Psychology. 2018. No. 2. С. 33–38.
- 4 Maddi S.R. Hardiness: An Operationalization of Existential Courage // Journal of Humanistic Psychology. 2002. Tom 44. P. 279–298. doi: 10.1177/sps. 0022167804266101
- 5 Maddi S.R. The story of hardiness: Twenty years of theorizing, research, and practice // Consulting Psychology Journal: Practice and Research. 2002. Tom 54. P. 173–185. doi: 10.1037/ sps. 1061-4087.54.3.173
- 6 Maddi S.R., Brow M., Khoshaba D.M., Vaitkus M. Relationship of hardiness and religiousness to depression and anger // Consulting Psychology Journal: Practice and Research. 2022. Tom 58. P. 148–161. doi: 10.1037/ sps. 1065- 9293.58.3.148

- 7 Solcova I., Sykora J. Relation between psychological Hardiness and Physiological Response. Homeostasis in Health & Disease. Feb. 2021. No. 36. P. 30–34.
- 8 Johnsen B.H., Espevik R., Saus E.-R., Sanden S., Olsen O.K., Hystad S.W. Hardiness as a Moderator and Motivation for Operational Duties as Mediator: the Relation Between Operational Self-Efficacy, Performance Satisfaction, and Perceived Strain in a Simulated Police Training Scenario // Journal of Police and Criminal Psychology. Tom 32. No. 4. P. 331–339. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s.11896-017-9225-1>
- 9 Tantry A., Singh A.P. A study of psychological hardiness across different professions of Kashmir (J&K), INDIA Int. J. of Adv. 2016. Res. 4. P. 1258–1263. (ISSN 2320-5407): www.journalijar.com
- 10 Corso-de-Zúñiga S., Moreno-Jiménez B., Garrosa E., Blanco-Donoso L.M., Carmona-Cobo I. Personal resources and personal vulnerability factors at work: An application of the Job Demands-Resources model among teachers at private schools in Peru. Current Psychology. 2020. No. 39. P. 325–336. doi: 10.1007/s.12144-017-9766-6
- 11 Tho N.D. Hardiness in Learning and Study Outcomes of Business Students. 2017. No. 4. P. 207–222. URL: <http://digital.lib.uieh.edu.vn/handle/UEH/55499>
- 12 Thomassen Ådne G., Hystad Sigurd W., Johnsen Bjørn Helge, Johnsen Grethe E., Bartone Paul T. The effect of hardiness on PTSD symptoms: A prospective mediational approach, Military Psychology. 2017. No. 30. P. 142–151. doi: 10.1080/s.08995605.2018.1425065
- 13 Karbakhsh M., Banijamali S., Ahadi M. The Study of Hardiness and Its Association with Aggression and Interpersonal Sensitivity in Physicians. Iranian Red Crescent Medical Journal. 2019. No. 20. doi: 10.5812/ircmj.65867
- 14 Kowalski C.M, Schermer J.A. Hardiness, Perseverative Cognition, Anxiety, and Health-Related Outcomes: A Case for and Against Psychological Hardiness. Psychological Reports. 2019. No. 122(6). P. 2096–2118. doi: 10.1177/0033294118800444
- 15 Bartone P.T., Eid J., Johnsen B.H., Laberg J.C., Snook S.A. Big five personality factors, hardiness, and social judgment as predictors of leader performance. Leadership & organization development journal (Online), Leadership and organization development journal. 2009. No. 30(6). P. 498–521. doi: 10.1108/01437730910981908
- 16 Stein S.J., Bartone P.T. Hardiness: making stress work for you to achieve your life goals. Wiley & Sons. 2020. 288 p.
- 17 Леонтьев Д.А. Тест жизнестойкости / Д.А. Леонтьев, Е.И. Расказова. – М.: Смысл, 2006. – 63 с.
- 18 Нестерова А.А. Взаимосвязь самоорганизации и жизнестойкости у военнослужащих // Экстремальная психология: теория и практика. – 2017. – № 2. – С. 62–66.
- 19 Письменюк Е.С. Жизнестойкость и мотивация менеджеров в стрессовых ситуациях // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Психология. – 2018. – № 3. – С. 32–39.
- 20 Фризен М.А. Жизнестойкость как внутренний ресурс профессиональной деятельности педагога // Организационная психология. – 2018. – № 2. – С. 72–85.
- 21 Чухрова М.Г. Анализ жизнестойкости в контексте агрессивности личности / М.Г. Чухрова О.Е. Митрофанова, Т.А. Филь, С.В. Пронин, А.А. Александрова // Мир науки, культуры, образования. – 2018. – № 5(72). – С. 359–362.
- 22 Шерешкова Е.А. Взаимосвязь личностных свойств и жизнестойкости будущих педагогов // Вестник Шадринского государственного педагогического университета. – 2019. – № 1(41). – С. 116–124.
- 23 Земскова А.А., Кравцова Н.А. Жизнестойкость как интегральная характеристика личности, у курсантов МЧС России. Медико-биологические и социально-психологические проблемы безопасности в чрезвычайных ситуациях. – 2019. – № 3. – С. 94–105. doi: 10.25016/2541-7487-2019-0-3-94-105
- 24 Касымжанова А.А., Ковтун О. Исследование возрастных особенностей взаимосвязи копинг-стратегий и жизнестойкости. Multidisciplinary Eurasian Studies. – 2022. – № 1. – С. 120–125. ISSN 27999939

REFERENCES

- 1 Chertovikova A.S. (2018) Psihotravmirujushhie faktory v usloviyah izoljatsii // Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniya. No. 60. P. 485–489. (In Russian).
- 2 Makarova E.Ju., Cvetkova N.A. (2020) Psihologicheskie osobennosti reakcij na stress, obuslovlennyj rezhimom samoizoljatsii v period pandemii COVID-19 // E-Scio. No. 10. P. 145–157. (In Russian).
- 3 Kulikova T.I. (2018) Upravlenie vremenem kak faktor stressoustojchivosti sovremennogo uchitelja // GESJ: Education Science and Psychology. No. 2. P. 33–38. (In Russian).
- 4 Maddi S.R. (2002) Hardiness: An Operationalization of Existential Courage // Journal of Humanistic Psychology. V. 44. P. 279–298. doi: 10.1177/sps.0022167804266101. (In English).

- 5 Maddi S.R. (2002) The story of hardiness: Twenty years of theorizing, research, and practice // *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*. V. 54. P. 173–185. doi: 10.1037/sps.1061-4087.54.3.173. (In English).
- 6 Maddi S.R., Brow M., Khoshaba D.M., Vaitkus M. (2022) Relationship of hardiness and religiousness to depression and anger // *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*. V. 58. P. 148–161. doi: 10.1037/sps.1065-9293.58.3.148. (In English).
- 7 Solcova I., Sykora J. (2021) Relation between psychological Hardiness and Physiological Response. *Homeostasis in Health & Disease*. Feb. No. 36. P. 30–34. (In English).
- 8 Johnsen B.H., Espevik R., Saus E.-R., Sanden S., Olsen O.K., Hystad S.W. Hardiness as a Moderator and Motivation for Operational Duties as Mediator: the Relation Between Operational Self-Efficacy, Performance Satisfaction, and Perceived Strain in a Simulated Police Training Scenario // *Journal of Police and Criminal Psychology*. V. 32. No. 4. P. 331–339. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s.11896-017-9225-1>. (In English).
- 9 Tantry A., Singh A.P. (2016) A study of psychological hardiness across different professions of Kashmir (J&K), INDIA *Int. J. of Adv. Res.* 4. P. 1258–1263. (ISSN 2320-5407): www.journalijar.com. (In English).
- 10 Corso-de-Zúñiga S., Moreno-Jiménez B., Garrosa E., Blanco-Donoso L.M., Carmona-Cobo I. (2020) Personal resources and personal vulnerability factors at work: An application of the Job Demands-Resources model among teachers at private schools in Peru. *Current Psychology*. No. 39. P. 325–336. doi: 10.1007/s.12144-017-9766-6. (In English).
- 11 Tho N.D. (2017) Hardiness in Learning and Study Outcomes of Business Students. No. 4. P. 207–222. URL: <http://digital.lib.ueh.edu.vn/handle/UEH/55499>. (In English).
- 12 Thomassen Ådne G., Hystad Sigurd W., Johnsen Bjørn Helge, Johnsen Grethe E., Bartone Paul T. (2017) The effect of hardiness on PTSD symptoms: A prospective mediational approach, *Military Psychology*. No. 30. P. 142–151. doi: 10.1080/s.08995605.2018.1425065. (In English).
- 13 Karbakhsh M., Banijamali S., Ahadi M. (2019) The Study of Hardiness and Its Association with Aggression and Interpersonal Sensitivity in Physicians. *Iranian Red Crescent Medical Journal*. No. 20. doi: 10.5812/ircmj.65867. (In English).
- 14 Kowalski C.M., Schermer J.A. (2019) Hardiness, Perseverative Cognition, Anxiety, and Health-Related Outcomes: A Case for and Against Psychological Hardiness. *Psychological Reports*. No. 122(6). P. 2096–2118. doi: 10.1177/0033294118800444. (In English).
- 15 Bartone P.T., Eid J., Johnsen B.H., Laberg J.C., Snook S.A. (2009) Big five personality factors, hardiness, and social judgment as predictors of leader performance. *Leadership & organization development journal (Online)*, *Leadership and organization development journal*. No. 30(6). P. 498–521. doi: 10.1108/01437730910981908. (In English).
- 16 Stein S.J., Bartone P.T. (2020) *Hardiness: making stress work for you to achieve your life goals*. Wiley & Sons. 288 p. (In English).
- 17 Leont'ev D.A. (2006) *Test zhiznestojkosti* / D.A. Leont'ev, E.I. Rasskazova. M.: Smysl., 63 p. (In Russian).
- 18 Nesterova A.A. (2017) Vzaimosvjaz' samoorganizacii i zhiznestojkosti u voennosluzhashchih // *Jekstremal'naja psihologija: teorija i praktika*. No. 2. P. 62–66. (In Russian).
- 19 Pis'menjuk E.S. (2018) Zhiznestojkost' i motivacija menedzherov v stressovyh situacijah // *Vestnik Juzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta*. Serija: Psihologija. No. 3. P. 32–39. (In Russian).
- 20 Frizen M.A. (2018) Zhiznestojkost' kak vnutrennij resurs professional'noj dejatel'nosti pedagoga // *Organizacionnaja psihologija*. No. 2. P. 72–85. (In Russian).
- 21 Chuhrova M.G. (2018) Analiz zhiznestojkosti v kontekste agresivnosti lichnosti / M.G. Chuhrova O.E. Mitrofanova, T.A. Fil', S.V. Pronin, A.A. Aleksandrova // *Mir nauki, kul'tury, obrazovanija*. No. 5(72). – P. 59–362. (In Russian).
- 22 Shereshkova E.A. (2019) Vzaimosvjaz' lichnostnyh svojstv i zhiznestojkosti budushchih pedagogov // *Vestnik Shadrinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. No. 1(41). P. 116–124. (In Russian).
- 23 Zemskova A.A., Kravcova N.A. (2019) Zhiznestojkost' kak integral'naja karakteristika lichnosti, u kursantov MChS Rossii. *Mediko-biologicheskie i social'no-psihologicheskie problemy bezopasnosti v chrezvychajnyh situacijah*. No. 3. P. 94–105. doi: 10.25016/2541-7487-2019-0-3-94-105. (In Russian).
- 24 Kasymzhanova A.A., Kovtun O. (2022) Issledovanie vozrastnyh osobennostej vzaimosvjazi koping-strategij i zhiznestojkosti. *Multidisciplinary Eurasian Studies*. No. 1. P. 120–125. ISSN 27999939. (In Russian).

О.С. САНГИЛБАЕВ,*¹

д.псих.н., профессор.

*e-mail: ospan_seidulla@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2067-3010

Ж.К. ТУРНИЯЗОВА,¹

докторант.

e-mail: zturniyazova@inbox.ru

ORCID ID: 0000-0002-7824-0325

Б.П. МЫРЗАТАЕВА,¹

к.псих.н., ассоц. профессор.

e-mail: bibymariya@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7990-2132

А.М. ШУКЕЕВА,¹

докторант.

e-mail: aiuzhan_84@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-4991-9061

¹Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан

АНАЛИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ КОМПОНЕНТОВ ЖИЗНЕСТОЙКОСТИ

Аннотация

Проблема жизнестойкости весьма актуальна в настоящее время. Бурные социальные, экономические, политические изменения в обществе, скорость технических и технологических изменений отражаются на психологическом здоровье человека, провоцируя стрессы, неврозы, неадекватное поведение, депрессивные состояния. В современном мире человечество все чаще сталкивается со стрессами, функциональными нагрузками, проблемами утраты смысла жизни. В связи с этим значимость исследования жизнестойкости личности нашла отражение в статье. Цель статьи – анализировать эмпирические исследования компонентов жизнестойкости в работах зарубежных и отечественных ученых.

Ключевые слова: жизнестойкость, стресс, структурные компоненты жизнестойкости, копинг-стратегии, совладание поведением.

O.S. SANGILBAEV,*¹

d.ps.s., professor.

*e-mail: ospan_seidulla@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2067-3010

ZH.K. TURNIYAZOVA,¹

PhD student.

e-mail: zturniyazova@inbox.ru

ORCID ID: 0000-0002-7824-0325

B.P. MYRZATAYEVA,¹

c.ps.s., ass.professor.

e-mail: bibymariya@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7990-2132

A.M. SHUKKEVA,¹

PhD student.

e-mail: aiuzhan_84@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-4991-9061

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

ANALYSIS OF EMPIRICAL STUDIES OF THE RESILIENCE COMPONENTS

Abstract

The problem of resilience is very relevant at the present time. Rapid social, economic, political changes in society, the speed of technical and technological changes affect the psychological health of a person, provoking stress, neurosis, inappropriate behavior, depressive states. In the modern world, humanity is increasingly faced with stress, functional loads, and the problems of losing the meaning of life. In this regard, the significance of the study of personality hardiness is reflected in the article. The purpose of the article is to analyze empirical studies of resilience components in the works of foreign and domestic scientists.

Key words: resilience, stress, resilience components, coping strategy, mastering behavior.

2 СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

FTAXP 15.41.21
ӘОЖ 159.22

<https://doi.org/10.46914/2959-3999-2023-1-1-15-23>

Э.А. НАДЫРБЕКОВА,*¹

психология магистрі, сениор-лектор.

*e-mail: e.nadyrbekova@turana-edu.kz

ORCID ID: 0009-0008-9615-3058

Э.Т. АДИЛОВА,²

PhD, доцент м.а.

e-mail: adilova.elnur@kaznu.kz

ORCID ID: 0000-0001-7242-5225

¹«Тұран» университеті, Алматы қ., Қазақстан

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

БАСҚАРУ СТИЛІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Андатпа

Басқару қызметі туралы кеңестік және шетелдік әдебиеттерді талдай отырып, авторлар басқару стилінің ерлер мен әйелдердің көшбасшылық сипаттамаларына, сондай-ақ қоғамда болып жатқан гендерлік мәселелерге психологиялық тұрғыдан зерттеулер жүргізді. Бүгінгі заман талаптарына сай әйел затының құндылық бағдарлары, тұлғалық ерекшеліктері, мінез-қырлары өзгеріп және де кәсіби қабілеттері де жетіле түскен сияқты. Қазіргі уақытта әйел-басшылардың болуы жаңалық емес, сонымен қоса әйел-басшылардың ер-басшылармен бәсекеге түсіп жүргендері де анық. Осы тұрғыдан қарастыра келе, басшының гендерлік ерекшеліктері тұлғалық ерекшеліктермен ажыратылатыны анықталды.

Тірек сөздер: басқару стилі, гендерлік ерекшеліктер, гендер, басшы, ұжым.

Кіріспе

Қазіргі уақытта әйел адамның орны және оның адамдар бойындағы ертеден қалыптасып келе жатқан бейнесі өте қатты өзгерістерге ұшырады. Егер бірнеше жыл бұрын ғана әйел адам бейнесін: үй шаруасындағы адам, балалардың тәрбиелеушісі, шаңырақтың алтын діңгегі, эмоционалды тұрақсыз, әлсіз, нәзік жан деп қарастырған болсақ, қазіргі таңда: әмбебап, тәуелсіз, өзімшіл, өз айтқанын жүзеге асыратын зиялы тұлға деген қырларымен ел аузында.

Осы заман талаптарына сай әйел затының құндылық бағдарлары, тұлғалық ерекшеліктері, мінез-қырлары өзгеріп және де кәсіби қабілеттері жетіле түскен сияқты. Қазіргі уақытта әйел-басшылардың болуы жаңалық емес, сонымен қоса әйел-басшылардың ер-басшылармен бәсекеге түсіп жүргендері де анық. Оның үстіне гендерлік саясаттың қарқынды түрде жүруіне байланысты, әйел адамның қоғамдағы орны мен рөлі арта түсті. Басшылық орындарды басқару, көшбасшылық рөлдердің өзгеруі қазіргі қоғамның құрылымына зор ықпалын тигізуде. Осы өзгерістер қоғамда шын мәнінде қалай жүріп жатқанын психологиялық зерттеу арқылы оны байқау мақсатында осы зерттеу жұмысы басқару стиліндегі гендерлік айырмашылықтар тақырыбында алынып отыр.

Зерттеудің объектісі: басқару қызметіндегі басшылар.

Зерттеу пәні бұл басшылардың ұжымды басқару стиліндегі гендерлік ерекшеліктеріне сай тұлғалық қасиеттерінің көріну жағдайлары.

Зерттеудің болжамы: жетекшілердің басқару стиліндегі гендерлік ерекшеліктері оның тұлғалық қасиеттеріне біршама деңгейде тәуелді болады.

Зерттеу жұмысы психология ғылымының жаңа саласы басқару іс-әрекетіндегі жыныстық айырмашылықтарды зерттеуге арналған. Зерттеу жұмысында басқару стильдері, ер адам мен әйел адамның қоғамдағы алатын орны, олардың басқару іс-әрекетіндегі ерекшеліктері және қоластындағы адамдармен қарым-қатынастағы ерекшеліктері кең талданып, сипатталады.

Материалдар мен әдістер

Басқару стильдерін зерттеу мәселесіне К. Левиннің ұсынған авторитарлы, демократиялық және либералды стильдері, А.Л. Журавлев [1] пен В.Ф. Рубахиннің [2], А.А. Русалинованың [3] басқару стильдеріне берген анықтамалары негіз болды. Осы негізгі сүйене отырып, «басқару стилі» ұғымын кең ауқымда қарастырып, әйел басшылардың қазіргі қоғам жағдайындағы алатын орнын, олардың жыныстық айырмашылықтарын және басшылардың тұлғалық ерекшеліктері анықталды.

Зерттеудің әдістері:

- ◆ Р. Кэттелдің 16-факторлық жеке адамдық сұрақтамасы;
- ◆ Дж. Роттердің субъективті бақылау деңгейін зерттеу әдістемесі; Ұжымдағы психологиялық ахуалды бағалау әдістемесі (А.Ф. Фидпер);
- ◆ Еңбек ұжымын басқару стилін анықтау әдістемесі (В.П. Захарова, А.Л. Журавлева);
- ◆ Көшбасшы тесті (Н.А. Литвенцева)

Зерттеу жұмысына «Рахат» кондитерлік фабрикасы мен ЖШС жетекші қызметкерлері алынды. Зерттеуге қатысқан сыналушылар саны 32. Олар басқару қызметіндегі адамдар (16-ер, 16-әйел адам)

Негізгі ережелер

Бұл зерттеуде ер адам мен әйел адамдардың психологиялық және іскерлік сапаларының нәтижесін салыстыруда ер мен әйел адамның басқарудағы айырмашылықтардың бар екендігі анықталды. Ер мен әйел адамның еңбек іс-әрекеті мотивінде ер адамдардың өмірі әрқашан да жұмыс пен мансап мәселесін шешуге бағдарланған, олар мансапты жоғары өсу дәрежесі деп есептейді, ал әйел адамдар мансапты тұлғалық өсу, өзін жетілдіру ретінде қабылдайды.

Әдебиетке шолу

Басшылық басқару іс-әрекетінің бір түрі және де іс-әрекет стильдерінің айрықша категориясы ретінде қарастырылады. Басшылық стильдері туралы түсінікті алғаш рет Р. Липпит, Р. Уайт және К. Левин сияқты авторлар ұсынған болатын. Олар басшылықтың екі жағын бөліп көрсеткен: көшбасшы топқа ұсынған шешімдерінің мазмұны және оны іске асыру техникасы (тәсілдері, жолдары). Содан бері, басшылық ету стильдеріне әлеуметтік, саяси, экономикалық, педагогикалық және спорт психологиясы саласында үлкен мән беріліп, кең түрде зерттелуде. Бұл мәселеге кеңестік зерттеушілер де ерекше ықылас танытқан болатын (В.Г. Афанасьева, И.П. Волков, А.Л. Журавлев, А.А. Русалинова және т.б.).

Жағдайлық-дәрежелік бағыт (Р. Хауз, Дж. Хант). Бұл бағыт бірінші орынға адамның жынысын емес, басшылық орындардағы қызметтік дәрежесі көзқарасын қояды. Дж. Бергердің ұжымдастарымен бірге жасаған беделді теориясы. Бұл теорияның жолын қушылар К. Холл, Линда Карли, Б. Мекке, П. Ветцель-О, Нейл, А.Х. Игли болды [4].

Басшылық стилі туралы айтпас бұрын, алдымен «басшылық» түсінігінің өзіне қысқаша тоқталып өткеніміз жөн. Бұл түсініктің әр түрлі әдебиеттерде берілген бірнеше анықтамалары бар.

«Басшылық – әлеуметтік билік пен топ мүшелерінің арасындағы өзіне берілген құқықтық мүмкіндіктер мен ережелердің негізінде жүзеге асырылатын топты басқару үрдісі» – деген де анықтамалар бар. Ол топтың мынадай міндеттерді орындауын қамтамасыз етеді:

- ◆ мақсатқа бағытталу (өз іс-әрекетінің жақын және жеке мақсаттарын қалыптастыру);

- ♦ топ мүшелерінің маңызды болып табылатын мәселелер бойынша өзара түсіністігін қалыптастыру;
- ♦ ақпараттандыру (топ мүшелеріне мәліметтердің қажетті көлемін жеткізу және олардан келген ақпараттарды жинақтау);
- ♦ шешім қабылдау (алдымызда тұрған міндеттерді жүзеге асырудың маңызды сұрақтары бойынша топтың бірдей пікірлерін қалыптастыру);
- ♦ маңызды салалар бойынша топтың іс-әрекетін бақылау [5, 6, 7, 8].

Басшылықтың субъектісі – басшы болып табылады. Басшы үнемі үлкен немесе кіші топтағы басқару қызметтерін іске асырушы арнайы тұлға ретінде алынады, бір жағынан, оның топтағы билігінің формалды-құқықтық көрсеткішімен, екінші жағынан, беделділігінің шамасын анықтайтын бір қатар психологиялық факторлармен шарттанған. Олар: ұйымдастырушы және мотивациялық өсу, топ мүшелерінің басшы тұлғасының құндылық тартымдылығы мен басқару стилін бағалауы. Басқаша айтқанда, басшы – ұжымды басқару және іс-әрекетті ұйымдастыру қызметтерін атқаратын айрықша тұлға [9, 10].

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеудің алғашқы кезеңінде басшылардың жеке тұлғалық психологиялық ерекшеліктерін дигностикалауға арналған Р. Кэттелдің 16-факторлық жеке адамдық сұрақтамасы жүргізілді..

Зерттелушілерге алдын-ала даярланған әдістеме мәтіні мен жауап бланкісі таратылды. Мәліметтерді стендік баллдарға сай өңдеу арқылы, индивидуалды және топтық ортақ көрсеткіштер алынды.

Р. Кэттелдің 16-факторлық және адамдық әдістемесінің нәтижелерін сапалық психологиялық талдау жасай отырып, басшылардың бірқатар жеке адамдық ерекшеліктері туралы мәлімет алуға мүмкіндік береді.

Р. Кэттел әдістемесі көрсеткіштерінің психологиялық сапалық талдауы нәтижесінде басшылардың жеке адамдық тұлғасына тән сипаттарды бөліп шығаруға болады.

Басшы адамдармен қарым-қатынасқа бейім, қоластындағыларға қамқор, сын көзқарастар мен қиындықтардан қорықпайтын және эмоциялық айқын сезімдерді бастан кешіруге бейім. Олардың қабылдаған шешімдері интуитивтік стратегиядан гөрі аналитикалық ойлау нәтижесі болып табылады. Басшыларға кәсіби іс-әрекетінің жемісті нәтижесін қамтамасыз ететін жоғарғы жауапкершілік, моральдік принциптер мен әділеттілік, істегі тәртіптілік, жинақылық қасиеттері тән. Практикалық іс-әрекетті жоспарлауға реалдық мүмкіншіліктер мен сәтсіздіктерді объективті бағалауға, тұрмыстық қиыншылықтарды шешуге бейім. Басшылардың ерік-жігер күші мықты, ұйымдастырушылық, әлеуметтік талаптар жүйесін және бастаған ісін аяғына жеткізудегі табандылыққа ие.

Кәсіпкерлік саладағы басшылықтағы қызметкерлерге жүргізілген зерттеулер нәтижесі ішкі локустық бақылауы бар кәсіпкерлердің өзіне деген сенімділігінің жоғарылығы және алға қойған мақсатқа жетудегі табандылығы, бағыттылығы, өзіндік талдау мен сынға бейім келетіндігі, қарым-қатынаста ашық жарқын, байсалды болатынын анықтады. Керісінше сыртқы локустық бақылауға ие кәсіпкерлердің бойында өз күш-жігері мен қабілеттеріне, өз мүмкіндіктеріне деген сенімсіздіктің, күмәншілдік пен мазасыздану деңгейінің жоғарылығын көрсетеді. Олар өз жұмысындағы сәтсіз жағдайлар үшін қоластындағыларға жауапкершілік жүктеп, өз алып шығуға бейім тұрады. Кәсіпкерлікте өзіне деген қиыншылықты неғұрлым жеңілдету принципі мен жұмыс жасайды.

Ішкі локустық бақылауға ие кәсіпкерлердің ішінде тұрақты көшбасшылар көп кездеседі. Олар өз ұйымының ұйымдастырушысы, белсенді, қарым-қатынаста сенім контактісін тез орнатуға бейімділік, жоспарларды жүзеге асырудағы творчестволық, қуаттылық қасиеттері басым тұлғалар кездеседі. Олар өз бойындағы жағымды энергиялық қуаттылық пен өз қоластындағыларды бірлескен ортақ іс-әрекетке жұмылдыра білуге қабілетті болады.

Басшылардың көшбасшы әдістемесі бойынша, яғни олардың тұлғасына тән көшбасшылық қасиеттерді анықтауда 19 зерттеушіде бұл қасиет өте жоғары деңгейде 10 адамда орташа және 3 басшыда бұл қасиет төмен болып келеді.

Осы 3 адамның басшылық (көшбасшылық) қасиетінің төмен болып келуі, біреуінің осы қызмет орнына жаңадан келуі және бұның алдында сол ұжымның қатарлы қызметкері болуына, екіншісі өте жұмсақ адам басқаруға жақында келуіне, үшіншісінің жоғарыдан тағайындалуымен байланысты түсіндіруге болады. Бұл әдістеме мәліметтері басшылардың еңбек ұжымын басқару стилін анықтау әдістемесі бойынша алынған көрсеткіштердің сенімділігін нақтылай түседі.

Жалпы алғанда, басшының ұйымдастырушылық қабілеті оның көшбасшылық қасиеттерімен ұштасып, кәсіби іс-әрекет нәтижесі жетістігінің алғышартын құрайды. Бұл қасиеттер көбінесе, басшылардың қоғамдық іс-әрекетінің нәтижесі мен еңбектің әлеуметтік құндылықтарының маңыздылығын субъективті сезіну және өзі басқарып отырған ұжымның психологиялық ахуалын жақсарту негізінде адам факторын актуализациялауға мүмкіндік береді.

Зерттеу мәліметтерін өңдеудің келесі кезеңі негізінен зерттеу әдістемелері арқылы алынған мәліметтердің стастикалық мәнділігін, өзара байланысын анықтауға бағытталған. Біз зерттеу жұмысымыздың мақсат- міндеттеріне сай зерттеу тобының мәліметтерін шартты түрде басқару саласында қызмет жасайтын ер адамдар және әйел адамдардың әдістемелік көрсеткіштерін екі топқа бөлеміз. Әр топтағы зерттелуші саны – 16 адам.

Эмпирикалық зерттеу болжамын қалыптастырамыз:

H_0 – Басқару стилі мен басшының гендерлік ерекшеліктеріне байланысты тұлғалық қасиеттері арасында өзара байланыс жоқ.

H_1 – Басқару стилі мен басшының гендерлік ерекшеліктеріне байланысты тұлғалық қасиеттері арасында өзара тығыз байланыс бар.

а) Спирменнің рангілік корреляция коэффициентінің формуласы:

$$r_s = 1 - \frac{6 * \sum(d^2)}{n * (n^2 - 1)} = \frac{6 * 113}{16(16^2 - 1)} = 1 - \frac{678}{4080} = 0.84 \quad (1)$$

б) Таблица бойынша r_s критикалық мәнін анықтаймыз. $n = 16$ (В. Урбах).

$$r_s = \begin{cases} 0.50(p \geq 0.05) \\ 0.64(p \geq 0.01) \end{cases} \quad (2)$$

$r_{s \text{ эм}} > r_{skp}(p \geq 0,01)$ яғни, H_0 – теріске шығарылып, H_1 – қабылданады.

Ұжымдағы адамға бағыттылық көрсеткіштері мен басшылардың гендерлік ерекшеліктеріне байланысты тұлғалық қасиеттері арасында өзара байланыс бар және ол статистикалық мәнділік деңгейіне жетеді.

Кесте 1 – Кэттелдің 16 факторлық сұрақтамасы мен ұжымдағы психологиялық ахуалды бағалау әдістемесінің «Өнімділік көрсеткіштерінің өзара байланысын анықтау (кәсіпкер әйел адамдардың мәліметтері)

№	Е	Ранг №	Өнімділік	Ранг №	d	d ²
1	9	11,5	10	15	-3.5	12.25
2	9	11,5	8	8,5	3	9
3	9	11,5	10	15	-3.5	12.25
4	8	7	7	5,5	1,5	2,25
5	10	15	9	11,5	3,5	12,25
6	8	7	6	2.5	4.5	20.25
7	10	15	9	11,5	3,5	12,25
8	9	11,5	10	15	-3.5	12.25
9	5	1	6	2.5	-1.5	2.25

1-кесте жалғасы

10	8	7	9	11,5	-4,5	20,25
11	8	7	7	5,5	1,5	2,25
12	8	7	7	5,5	1,5	2,25
13	7	3.5	7	5,5	2	4
14	10	15	9	11,5	3,5	12,25
15	7	3.5	8	8,5	5	25
16	6	2	5	1	1	1
Σ		136		136		162
Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.						

а) Спирменнің рангілік корреляция коэффициентінің формуласы:

$$r_s = 1 - \frac{6 \cdot \sum(d^2)}{n \cdot (n^2 - 1)} = 1 - \frac{6 \cdot 162}{16 \cdot (16^2 - 1)} = 1 - \frac{972}{4080} = 0,77 \quad (3)$$

ә) Таблица бойынша критикалық мәнін анықтаймыз (В. Урбах)

$$r_s = \begin{cases} 0.50(p \geq 0.05) \\ 0.64(p \geq 0.01) \end{cases} \quad r_{s_{эмн}} > r_{skp} \quad (p \geq 0,01) \quad (4)$$

яғни, H_0 теріске шығарылып, H_1 - қабылданады.

Кесте 1 нәтижесі бойынша ұжымдағы психологиялық ахуалдың қалыптасуы мен басшылардың гендерлік ерекшеліктеріне байланысты тұлғалық қасиеттері арасында өзара байланыс бар екендігі анықталды және ол статистикалық мәнділік деңгейіне жетеді.

Кесте 2 – Еңбек ұжымын басқару стилін анықтау әдістемесіндегі директивті стиль мен ұжымдағы психологиялық ахуалды бағалау әдістемесінің «табыстылық шкаласының өзара байланысын анықтаймыз (кәсіпкер ер адамдардың мәліметтері)

№	Табыстылық шкаласы	R	Директивті стиль	R	D	d ²
1	37	10	8	7	3	9
2	40	15	13	16	-1	1
3	34	7	10	12.5	5.5	20,25
4	39	12.5	11	14	1.5	2,25
5	39	12.5	9	10	2.5	6,25
6	40	15	12	15	0	0
7	29	6	7	4.5	2.5	6,25
8	38	11	9	10	1	1
9	23	1	6	2.5	-1.5	2,25
10	36	8.5	8	7	1.5	2,25
11	26	3	5	1	2	4
12	28	5	10	12.5	7.5	56,25
13	40	15	9	10	5	25
14	36	8.5	7	4.5	4	16
15	27	4	8	7	-3	9
16	25	2	6	2.5	0.5	0,25
Σ		136		136		42

Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.

а) Спирменнің рангілік корреляция коэффициентінің формуласы:

$$r_s = 1 - \frac{6 \cdot \sum(d^2)}{n \cdot (n-1)} = 1 - \frac{6 \cdot 42}{16(16^2 - 1)} = 1 - \frac{252}{4080} = 0.94 \quad (5)$$

б) Таблица бойынша критикалық мәнін анықтаймыз (В. Урбах)

$$r_s = \begin{cases} 0.50(p \geq 0.05) \\ 0.64(p \geq 0.01) \end{cases} r_{сээм} > r_{skp}(p \geq 0.01) \quad (6)$$

яғни, H_0 – теріске шығарылып, H_1 – қабылданады.

Кесте 2 нәтижесі бойынша ұжымдағы психологиялық ахуалдың қалыптасуы мен басшылардың басқару стильдері арасында өзара байланыс бар және ол статистикалық мәнділік деңгейіне жетеді.

Кесте 3 – Еңбек ұжымын басқару стилін анықтау әдістемесіндегі коллегиялды стиль мен ұжымдағы психологиялық ахуалды бағалау әдістемесінің «ынтымақтастық шкаласының өзара байланысын анықтаймыз (кәсіпкер әйел адамдардың мәліметтері)

№	Басқару стилі	Ранг №	Ынтымақтастық	Ранг №	d	d ²
1	30	7	35	3,5	3	9
2	25	3	33	2	1	1
3	20	1	30	1	0	0
4	30	7	40	7	0	0
5	35	9,5	40	7	2.5	6.25
6	25	3	35	3,5	-0,5	0,25
7	30	7	40	7	0	0
8	35	9,5	44	10.5	1	1
9	40	14	45	12	2	4
10	40	14	46	13	1	1
11	36	11,5	48	14,5	6.5	42.25
12	28	5	37	5	0	0
13	45	16	51	16	0	0
14	40	14	48	14,5	-0.5	0.25
15	36	11,5	41	9	2,5	6,25
16	25	3	44	10.5	-7.5	56.25
Σ		136		136		127.5

Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.

а) Спирменнің рангілік корреляция коэффициентінің формуласы:

$$R_s = 1 - \frac{6 \cdot \sum(d^2)}{n \cdot (n^2 - 1)} = 1 - \frac{6 \cdot 127.5}{16 \cdot (16^2 - 1)} = 1 - \frac{765}{4080} = 0.82 \quad (7)$$

б) Таблица бойынша критикалық мәнін анықтаймыз (В. Урбах)

$$r_s = \begin{cases} 0.50(p \geq 0.05) \\ 0.64(p \geq 0.01) \end{cases} r_{сээм} > r_{skp}(p \geq 0.01) \quad (8)$$

яғни, H_0 – теріске шығарылып, H_1 – қабылданады.

Кесте 3 нәтижесі бойынша ұжымдағы психологиялық ахуалдың қалыптасуы мен жетекшілердің гендерлік ерекшеліктеріне байланысты тұлғалық қасиеттері арасында өзара байланыс бар және ол статистикалық мәнділік деңгейіне жетеді.

Кесте 4 – Еңбек ұжымын басқару стилін анықтау әдістемесі мен Дж. Роттер әдістемесіндегі өндіріс аймағындағы интерналдылық шкалаларының өзара байланысын анықтау (кәсіпкер ер адамдардың мәліметтері)

№	Ип	Ранг №	Басқару стилі	R	d	d ²
1	9	15	37	10	5	25
2	5	2	23	1	1	1
3	9	15	34	7	8	64
4	9	15	39	12.5	2,5	6,25
5	7	6,5	39	12.5	-6	36
6	5	2	29	6	-4	16
7	10	20	40	15	5	25
8	9	15	38	11	4	16
9	9	15	40	15	0	0
10	9	15	36	8.5	6,5	42,25
11	7	6,5	26	3	3.5	12.25
12	5	2	28	5	-3	9
13	9	15	40	15	0	0
14	9	15	36	8.5	6,5	42,25
15	8	9,5	27	4	5.5	30.25
16	7	6,5	25	2	4.5	20.25
Σ		136		136		325,5

Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.

а) Спирменнің рангілік корреляция коэффициентінің формуласы:

$$r_s = 1 - \frac{6 \cdot \sum(d^2)}{n \cdot (n^2 - 1)} = 1 - \frac{6 \cdot 335.5}{16 \cdot (16^2 - 1)} = 1 - \frac{1950}{4080} = 0.53 \quad (9)$$

б) Таблица бойынша критикалық мәнін анықтаймыз (В. Урбах)

$$r_s = \begin{cases} 0.50(p \geq 0.05) \\ 0.64(p \geq 0.01) \end{cases} r_{сээм} > r_{skp} (p \geq 0.01) \quad (10)$$

яғни, H_0 - теріске шығарылып, H_1 - қабылданады.

Кесте 4 нәтижесі бойынша ұжымдағы психологиялық ахуалдың қалыптасуы мен жетекшілердің басқару стилдері арасында өзара байланыс бар және ол статистикалық мәнділік деңгейіне жетеді.

Біз зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде төмендегі тұжырымға келдік: кез-келген фирмада ұжымның психологиялық ахуалының жағымды қалыптасуы – ондағы жеке адам арасындағы қарым-қатынастық ерекшеліктеріне негізделі отырған ұжымды басқару стилі мен басшының гендерлік ерекшеліктеріне сай тұлғалық қасиеттерімен тығыз байланысты.

Қорытынды

Басқару іс-әрекеті жайында жазылған түрлі отандық және шетелдік әдебиеттерге талдау жасай отырып, ер және әйел басшының басқару стиліндегі ерекшеліктерді терең түсінуге жол

ашып, сонымен қатар, қоғамда жүріп жатқан гендерлік мәселесіне де психологиялық тұрғыдан кең талдау жасап, жыныстық ерекшеліктерді терең зерттеуге, «гендер» ұғымына кең ауқымда анықтама беріп, жыныстардың әлеуметтік ерекшеліктерін биологиялық тұрғыдан ғана емес, әлеуметтік-психологиялық құрылым ретінде сипаттауға, ер және әйел басшылардың басқару стильдерімен қатар тұлғалық ерекшеліктерін де кең түрде зерттеуге талпыныс жасадық.

Бүгінгі заман талаптарына сай әйел затының құндылық бағдарлары, тұлғалық ерекшеліктері, мінез-қырлары өзгеріп және де кәсіби қабілеттері де жетіле түскен сияқты. Қазіргі уақытта әйел-басшылардың болуы жаңалық емес, сонымен қоса әйел-басшылардың ер-басшылармен бәсекеге түсіп жүргендері де анық. Осы тұрғыдан қарастыра келе, басшының гендерлік ерекшеліктері тұлғалық ерекшеліктермен ажыратылатыны анықталды.

Қазіргі еліміздегі осы мақсаттағы зерттеу жұмыстарының әлі де болса жетіспеушілігі басшының тұлғасының қыр-сырына жете көз жіберіп, бұл мәселені зерттеу аймағында жеткілікті көңіл бөлінбеуі осы бағыттағы психологиялық зерттеулер жүргізуде бірқатар қиыншылықтар туғызары сөзсіз.

Қорыта келгенде, төмендегідей тұжырымға келдік: ұжымдық іс әрекеттің табыстылығы – басшылардың басқару стиліндегі гендерлік ерекшеліктеріне сай тұлғалық қасиеттеріне біршама деңгейде тәуелді болады. Сонымен қатар, зерттеуіміздің ғылыми болжамы толығымен расталып, зерттеу жұмысы өз мақсатына жетті деп айтуға толық негіз бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Журавлев А.Л., Рубахин В.Ф. Индивидуальный стиль руководства коллективом // Психология управления. – М., 1976. – 234 с.
- 2 Рубахин В.Ф., Филиппова А.В. Психологические аспекты управления. – М.: Знание, 1973. – С. 61–69.
- 3 Русалинова А.А. Некоторые характеристики руководителя как субъекта правления трудовом коллективом // Трудовой коллектив как субъект и объект управления. – М., 1980. – С. 97–113.
- 4 Фарбер А.В. Стиль управления у женщин-руководителей различных кросскультурных и гендерных групп // Человеческий капитал. – 2022. – № 2(158). – С. 176–181.
- 5 Кузнецова А.И. Влияние стилей руководства на поведение персонала // Молодой ученый. – 2021. – № 44 (386). – С. 212–214.
- 6 Кибанов А.Я. Управление персоналом организации: стратегия: учебное пособие. – М.: Инфра-М, 2018. – 224 с.
- 7 Chisholm-Burns M.A., Spivey C.A., Hagemann T., Josephson M.A. Women in leadership and the bewildering glass ceiling // American Journal of Health-System Pharmacy, 2017. V. 74. P. 312–324. URL: <https://doi.org/10.2146/ajhp160930>
- 8 Dobbin F., Kalev A. 'Why Diversity Programs Fail' in Harvard Business Review (ed), HBR's 10 must read on Women and Leadership, Boston: Harvard Business Preview Press, 2016. P. 103–118.
- 9 Пологих А.А. Гендерные различия в управлении и лидерстве // Лидерство и менеджмент. – 2016. – № 2(3). – С. 73–86. doi: 10.18334/lm.3.2.35170
- 10 Чечурова Ю.Ю. Индивидуально-личностные особенности стиля управления женщин-руководителей // Вестник Тверского государственного технического университета. Серия: Науки об обществе и гуманитарные науки. – 2020. – № 1(20). – С. 44–53.

REFERENCES

- 1 Zhuravlev A.L., Rubahin V.F. (1976) Individual'nyj stil' rukovodstva kollektivom // Psihologija upravlenija. M., 234 p. (In Russian).
- 2 Rubahin V.F., Filippova A.V. (1973) Psihologicheskie aspekty upravlenija. M.: Znanie. P. 61–69. (In Russian).
- 3 Rusalina A.A. (1980) Nekotorye harakteristiki rukovoditelja kak sub#ekta pravlenija trudovom kollektivom // Trudovoj kollektiv kak sub#ekt i ob#ekt upravlenija. M. P. 97–113. (In Russian).
- 4 Farber A.V. (2022) Stil' upravlenija u zhenshin-rukovoditelej razlichnyh krosskul'turnyh i gendernyh grupp // Chelovecheskij kapital. No. 2(158). P. 176–181. (In Russian).
- 5 Kuznecova A.I. (2021) Vlijanie stilej rukovodstva na povedenie personala // Molodoj uchenyj. No. 44(386). P. 212–214. (In Russian).
- 6 Kibanov A.Ja. (2018) Upravlenie personalom organizacii: strategija: uchebnoe posobie. M.: Infra-M, 224 p. (In Russian).

7 Chisholm-Burns M.A., Spivey C.A., Hagemann T., Josephson M.A. (2017) Women in leadership and the bewildering glass ceiling // American Journal of Health-System Pharmacy. V. 74. P. 312–324. URL: <https://doi.org/10.2146/ajhp160930> (In English).

8 Dobbin F., Kalev A. (2016) 'Why Diversity Programs Fail' in Harvard Business Review (ed), HBR's 10 must read on Women and Leadership, Boston: Harvard Business Preview Press. P. 103–118. (In English).

9 Pologih A.A. (2016) Gendernye razlichija v upravlenii i liderstve // Liderstvo i menedzhment. No. 2(3). P. 73–86. doi: 10.18334/lim.3.2.35170. (In Russian).

10 Chechurova Ju.Ju. (2020) Individual'no-lichnostnye osobennosti stilja upravlenija zhenshhin-rukovoditelej // Vestnik Tverskogo gosudarstvennogo tehničeskogo universiteta. Serija: Nauki ob obshhestve i gumanitarnye nauki. No. 1(20). P. 44–53. (In Russian).

Э.А. НАДЫРБЕКОВА,*¹

магистр психологии, сениор-лектор.

*e-mail: e.nadyrbekova@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0008-9615-3058

Э.Т. АДИЛОВА,²

PhD, и.о. доцента.

e-mail: adilova.elnur@kaznu.kz

ORCID ID: 0000-0001-7242-5225

¹Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ГЕНДЕРНЫХ РАЗЛИЧИЙ СТИЛЯ УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация

Проанализировав советскую и зарубежную литературу по управленческой деятельности, авторы провели широкое психологическое исследование как мужских, так и женских лидерских особенностей стиля управления, а также гендерной проблематики, происходящей в обществе. В соответствии с требованиями современности менялись ценностные ориентации, личностные особенности, черты характера и совершенствовались профессиональные способности женщин. Женщины-руководители в настоящее время не новость, но также очевидно, что женщины-лидеры конкурируют с мужчинами-руководителями. С этой точки зрения установлено, что гендерные особенности руководителя дифференцируются с личностными особенностями.

Ключевые слова: стиль руководства, гендерные особенности, гендер, руководитель, коллектив.

E.A. NADYRBEKOVA,*¹

master of psychology, senior lecturer.

*e-mail: e.nadyrbekova@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0008-9615-3058

E.T. ADILOVA,²

PhD, acting associate professor

e-mail: adilova.elnur@kaznu.kz

ORCID ID: 0000-0001-7242-5225

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

GENDER DIFFERENCES OF MANAGERIAL STYLES

Abstract

Analyzing a variety of Soviet and foreign literature on management activities, a broad psychological analysis of both male and female leadership features of the management style, as well as gender issues occurring in society, was carried out. In accordance with the requirements of modernity, the value orientations, personal characteristics, character traits changed and the professional abilities of women improved. The presence of female leaders is not new at the moment, but it is also obvious that female leaders compete with male leaders. From this point of view, it is established that the gender characteristics of the head are differentiated with personal characteristics.

Key words: management styles, gender differences, gender, manager, team.

3 КЛИНИЧЕСКАЯ И СПЕЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

FTAXP 15.81.99
ЭОЖ 159.99
JEL Z00

<https://doi.org/10.46914/2959-3999-2023-1-1-24-32>

А.А. МЭЛС,¹

магистрант.

e-mail: Altoskam1@gmail.com *

ORCID ID: 0009-0009-0758-0523

Е.Б. ДУПЛЯКИН,^{*1}

м.ғ.к., профессор.

*e-mail: e.duplyakin@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0005-8417-1978

¹«Тұран» университеті,

Алматы қ., Қазақстан

КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНҒА ТӘУЕЛДІЛІКТІҢ ДАМУ ҚАТЕРІ ЖОҒАРЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада компьютерлік ойындарға тәуелділіктің студенттердің жеке тұлғалық қасиеттеріне әсері туралы мәселе сипатталған. Аталған мәселе бойынша шетелдік және отандық зерттеулерді теориялық және эксперименттік талдауға көп көңіл бөлінеді. Мақаланың мақсатына сәйкес компьютерлік ойындарға тәуелді студенттердің тұлғалық ерекшеліктері туралы мәліметтер келтірілген. Тәуелділіктің пайда болу механизмдері мен факторлары егжей-тегжейлі қарастырылады.

Тірек сөздер: компьютерлік тәуелділік, ойын, компьютерлік ойын, тәуелді мінез-құлық, кіріштарлық.

Кіріспе

Қазіргі қоғамда ақпараттың көптігі әрі сан алуандығы мәселесі адам өмірінің барлық салаларына еніп, оның барлық құрылымдық аспектілеріне әсер етеді. Адам өмірінің жалған мұраттары мен мағыналарын, нейролингвистикалық бағдарламалауды, қоғамдық азғындық пен жалған ақпаратты енгізуден көрінетін ақпараттық зорлық-зомбылық адам санасының эволюциясына теріс әсер етеді. Ақпараттың адам санасына әсерінің ерекше түрі-компьютерлік ойындарға тәуелділік. Бұл мәселе шетелдік және отандық психологияда жаңа емес, бірақ елеулі жағымсыз салдардан ол өзектілігін жоғалтып қана қоймайды, сонымен қатар патологиялық тәуелді компьютерлік ойыншылардың көбеюіне байланысты үлкен айқындыққа ие болады.

Баскамедиадан(кино, теледидар, радиожәнет.б.) айырмашылығы, компьютерлік ойындардың бір маңызды қызметі бар. Компьютерлік ойынның ерекшелігі-бұл адамды пассивті көрермен емес, виртуалды ойын әлемінде өмір сүретін және әрекет ететін белсенді ойыншы, басшы етеді. Компьютерлік ойын әлемі өзінің ерекше ережелеріне сәйкес, оны пайдаланушы орындауы керек. Ол өзі үшін қарастырылған шешімдерді қабылдайды. Осылайша, адамның санасында белгілі бір дағдылар мен моральдық стереотиптер бағдарламалары қалыптасады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу мақсатын жүзеге асыру үшін сауалнама, бақылау, психологиялық тестілеу, эмпирикалық деректерді математикалық-статистикалық өңдеу қолданылды. Оның ішінде

компьютерлік ойынға тәуелділік деңгейін анықтауға арналған авторлық сауалнама, «Тұлғаның еріктік потенциалын диагностикалау» (А.В. Зверьков, Е.В. Эйдман) және тұлғаның психологиялық типін анықтауға арналған «Темперамент қасиетінің акцентуациясы» (В.В. Плотникова, Л.А. Северьяновой, Д.В. Плотникова, Д.В. Бердникова) және Компьютерлік тәуелділікті скринингтік диагностикалау әдісі (Л.Н. Юрьева, Т.Ю. Большот) тесті қолданылды.

Негізгі ережелер

Ұсынылатын негізгі ой – компьютерлік ойынға тәуелділік студенттердің тұлғасының психологиялық ерекшеліктерімен детерминанталады. Компьютерлік ойынға тәуелділік студенттердің әртүрлі топтары арасында кең таралған. Ол жас және кәсіби сипаттамалармен анықталады және арнайы заңнамалық, профилактикалық және түзету бағдарламаларын қажет ететін төтенше әлеуметтік-дағдарыстық жағдай ретінде қарастырылуы керек, бұл әсіресе компьютерлік ойынға тәуелділік қаупі бар балалар мен жасөспірімдерге қатысты.

Әдебиетке шолу

Чиу Ли және Хуарг Хуаге, Гентил Сетзер, Дуккетт Ван және Чиоу зерттеулеріне сәйкес ойындардың ең негізгі теріс элементі зерттеу барысында тәуелділік түрінде анықталды [1]. Д.Г. Рыбалтовичтің анықтамасына сәйкес, компьютерлік ойынға тәуелділік-бұл компьютерде ойынның жиі қайталанатын эпизодтарынан, әлеуметтік, кәсіби, материалдық және отбасылық құндылықтарға зиян келтіретін пациенттердің өмірінде үстемдік ететін онлайн ойындарды пайдаланудан тұратын бұзылыс [4]. О.В. Григорьева мен Н.В. Ванюхинаның мәліметтеріне сәйкес, Интернетке тәуелділіктің түрі (ойындардан, ақпарат іздеуден, интернеттегі қарым-қатынастан) жас ерекшелігіне сәйкес психоэмоционалды саласының ерекшеліктерімен байланысты [6]. Психолог Иванов М.С. компьютерлік тәуелділіктің даму динамикасын атап өтіп, оны оны төрт кезеңге бөлді [8]. Психология ғылымдарының докторы Кравцова Е.Е., психология ғылымдарының кандидаты Максимов А.А., психолог Иванов М.С. өз жұмыстарында тәуелділік элементтері мен бейнесін сипаттады: ойын орталығында ойын іс-әрекетінің субъекті орналасады, бұл жағдайда-жасөспірім, ол ойын іс-әрекетінің еріктілігін бейнелейді [9].

Нәтижелер мен талқылау

Компьютерде шамадан тыс ойнауға және оған тәуелділікке қатысты зерттеу барысында ойыншылардың көптеген физиологиялық және психологиялық проблемалары анықталды, атап айтқанда: агрессивті мінез-құлық, қатыгездік белгілері пайда болады, адам тұтастай өзгереді. Сондай-ақ ойыншылардың сезімдерінің әлсіреуі, гиперактивтілік, баланың тым ерте дамуы, психомоториканың нашарлауы, белсенділік пен қозғалыстың жеткіліксіздігінен туындайтын денсаулық проблемалары, қоғамға қарсы мінез-құлық, өз пікірлері мен тілектерінің жоғалуы, мұғалімдермен және жолдастарымен қақтығыстарға бейімділік, жоғары деңгейдегі дұшпандықтың көрінісі, академиялық үлгерімнің төмендеуі, мазасыздық сезімдерінің жоғарылауы, адамдар арасындағы жағымсыз мінез-құлық, шындықтан және шынайы өмірден қашу, салмақ жоғалту, көру қабілетінің нашарлауы, адамның жетілмеген қарым-қатынасы, қиял мен шындық арасындағы шекараның жоғалуы, депрессия, сезімталдықтың төмендеуі жатады. Осы себепті тәуелділік ең көп ойланатын және тереңірек зерттеу жүргізетін тақырыпқа айналды [1].

Компьютерлік ойындар, сондай-ақ басқа да жастар хоббиі жасөспірімнің өмірінде белгілі бір әлеуметтік-психологиялық функцияларды орындайды. Олар балаға өзін тұлға ретінде көрсетуге көмектеседі, оның өзін-өзі жүзеге асыруына және топта өзін-өзі растауына ықпал етеді (өзін-өзі актуализациялау функциясы), жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімделуге көмектеседі (әлеуметтендіру немесе бейімделу функциясы), танымдық қызығушылықтарды оятады, дүниетанымды кеңейтеді, оқытады, қабілеттердің барлық спектрін дамытады, қоршаған әлемді тануға көмектеседі (тәрбиелік функция), оң көзқарас қалыптастырады және оны ұзақ уақыт сақтауға көмектеседі (эмоционалды функция), құрдастар арасындағы қарым-қатынасқа мүмкіндік береді, сонымен, әр түрлі ұрпақтардың өкілдері арасында (коммуника-

тивті функциялар) ойыншының психоэмоционалды әл-ауқатын, оның басқаларға, сондай-ақ өзіне деген көзқарасын өзгертуге мүмкіндік береді (психотерапиялық функция) [2]. Жеке зерттеулер көрсеткендей, компьютерлік ойындар жасөспірімдердің жеке саласына оң әсер етеді. Экшн ойындары зейіннің жақсы таралуына ықпал етеді, зейін мен кеңістіктік ойлау қабілетін дамытады; стратегиялық рөлдік ойындар логикалық есептерді шешуде жоғары нәтижелерге қол жеткізеді; рөлдік және шытырман оқиғалы компьютерлік ойындарды ойнайтын балалар ойын сюжетіне ойша ену және кейіпкердің мотивациясы, оның мінез-құлқы туралы ойлау үшін қиялды жиі пайдаланады, бұл олардың шығармашылығын дамытады. Ойындар жасөспірімдерге «жақын даму аймағын» жасайды деп айтуға болады, ол қиындықтардың онымен байланысты көңілсіздік пен сәттілік пен толықтық тәжірибесінің арасындағы оңтайлы тепе-теңдікті біріктіреді. Компьютерлік ойындар-бұл тамаша жаттығу алаңы, өйткені олар өз қабілеттерінің кезең-кезеңімен дамуын түсінуге мүмкіндік береді. Ойыншылар шешілген әрбір тапсырма үшін марапатталғандықтан, олар біртіндеп оқуды және өсіп келе жатқан жетістіктерді қабылдауды үйренеді. Сонымен, ойында алынған мотивация жасөспірімнің нақты өмірінде жүзеге асырылуы мүмкін [3].

Компьютерлік тәуелділікке арналған арнайы зерттеулер кибер тәуелділіктің немесе құмар ойындардың басқа түрлеріне, атап айтқанда интернетке тәуелділікке қарағанда айтарлықтай аз. Онлайн ойын пайдаланушыларында циклотимиялық-гипертивті-эмотивті сипат типі анықталды, сондай-ақ онлайн ойындарға тәуелділіктің ауырлығы мен реактивті және жеке маза-сыздық деңгейлері арасындағы оң байланыс анықталды [4].

А.С. Алексеева мен авторлардың айтуынша, RPG (рөлдік компьютерлік ойындар) құмар тұлғалардың, әсіресе жасөспірімдердің жеке басының психологиялық профилі ауто – және сыртқы агрессияның, реніштің, негативизмнің, дұшпандықтың, ашуланшақтық пен психотизмнің жоғары деңгейімен, сондай-ақ шынайылықтың төмен деңгейімен сипатталады [5].

Жасөспірімдердің тәуелділік тенденцияларының дамуына және компьютерлік ойындарға психологиялық тәуелділіктің қалыптасуына ықпал ететін бірқатар факторларды анықтауға болады (Т.В. Коваль):

1. Ағзаның ерекшеліктеріне байланысты биологиялық факторлар. Тәуелділікке бейім жасөспірімдер арасында депрессиялық, аффективті бұзылулардың жоғары деңгейі байқалады. Американдық зерттеуші S. Sarl ар тәуелді тұлғаларда келесі сипаттамалық ерекшеліктерді атап өтеді: жалғыздық пен бас тартылғандықтың тұрақты сезімі, депрессияға бейімділік, оқшаулану, тұрақты мазасыздық, бұл әрдайым басқалармен қарым-қатынаста қиындықтарды тудырады. Тәуелді балалар көбінесе ашуланшақ, эмоционалды тұрақсыз.

2. Әлеуметтік факторлар. Компьютерлік тәуелділіктің қалыптасуы жеке ерекшеліктерге де, қоршаған ортаның психотравматикалық факторларына да байланысты, мысалы, отбасылық ортадағы қолайсыз атмосфера. Бала-ата-ана қарым-қатынасының бұзылуы, отбасылық қақтығыстар, өзара түсіністіктің болмауы баланың жеке басының барабар қалыптасуына және оның дүниетанымының қалыптасуына кедергі келтіреді. Эмоционалды айыру, ата-ананың балаға немқұрайлы қарауы немесе олардың қатыгездігі, психологиялық ыңғайсыздық баланың өмірлік проблемалардан алшақтап, виртуалды әлемге «енуге» деген ұмтылысына әсер етеді.

3. Психологиялық факторлар. Компьютерлік тәуелділігі бар жасөспірімдер өзін-өзі бағалаудың төмендігімен, сенімсіздік сезімімен немесе, керісінше, мінез-құлық демонстрациясымен сипатталады [7].

Компьютерлік ойынға тәуелділіктің қалыптасуы бірден емес, біртіндеп жүреді. Психолог Иванов М.С. компьютерлік тәуелділіктің даму динамикасын атап өтіп, оны оны төрт кезеңге бөлді:

1. Жеңіл құмарлық кезеңі.

Алғаш рет компьютерлік ойын ойнағаннан кейін, ол осы ойынның сюжетін ұната бастайды, ол өзін басты кейіпкермен байланыстырады, графика, суреттер мен музыканы ұнатады. Ол шынайы және виртуалды әлемді салыстыра бастайды және соңғысын артық көреді. Компьютерлік шындық балаларға армандарын орындауға мүмкіндік береді. Біреуі күшті болуды армандады, сондықтан бәрі одан қорқады, ойында ол басқа адамдарды ұрады, тонайды немесе өлтіреді. Шынайы әлемде ол әлдеқашан ұсталп, түрмеде отырар еді. Бірақ ойында бәрі басқаша: ол полицияның қудалауынан жасырынып, өзінің тонау әрекетін тыныш жалғастыра

алады. Екіншісі әрдайым жарысқа қатысуды, өзіне шетелдік жарыс машинасын сатып алуды армандады, ал ойын оған мүмкіндік береді, Қазір бәрі оның қолында. Бала компьютерлік ойын ойнаудан ләззат алады, мұнда ол жағымды эмоциялар табады. Көптеген зерттеулер адамның үнемі жағымды эмоциялар алуға ұмтылатындығын дәлелдеді, ол оған ұнайтын әрекеттерді үнемі қайталауға дайын. Осылайша, компьютерде ойнауға деген ұмтылыс біртіндеп мақсатты сипатқа ие бола бастайды, бірақ бала, тіпті жасөспірім, өкінішке орай, мұны түсінбейді. Алайда, бұл кезеңнің өзіндік ерекшелігі бар: компьютерде ойнау жүйелі емес, ситуациялық сипатқа ие. Мұнда ойынға деген тұрақты қажеттілік әлі қалыптаспаған, ойын процесі адам үшін маңызды құндылық емес.

2. Құмарлық кезеңі.

Бұл кезеңге өту үшін адамда жаңа қажеттілік пайда болуы керек – компьютерлік ойындар ойнау қажеттілігі. Осы кезеңде ойынға деген ұмтылыс-бұл шындықтан қашу және рөлді қабылдау қажеттіліктерімен делдал болатын мотивация. Бұл жерде ойын жүйелі сипатқа ие. Егер бала қандай да бір себептермен бұл қажеттілікті қанағаттандыра алмаса, ол оған жету үшін әртүрлі әрекеттерге жүгінеді.

3. Тәуелділік кезеңі.

Мұнда қазірдің өзінде баланың құндылық-семантикалық саласында елеулі өзгерістер орын алууда. Өзін-өзі тану және өзін-өзі бағалау өзгереді. Ойын шынайы әлемді толығымен ауыстырады.

Тәуелділік көрінетін екі форманы ажыратуға болады: әлеуметтендірілген және дараланған. Компьютерлік тәуелділіктің әлеуметтендірілген түрінде адам қоғаммен, тіпті ол өзі сияқты ойыншылармен де әлеуметтік байланыста болады. Мұндай жасөспірімдер, жастар бірге ойнағанды, бір-бірімен компьютерлік желі арқылы ойнағанды ұнатады. Бұл жағдайда ойын мотивациясы негізінен бәсекеге қабілетті. Тәуелділіктің бұл түрі келесі формаға қарағанда баланың психикасына аз зиянды әсер етеді. Айырмашылығы-адам қоғамнан бөлінбейді, өздеріне енбейді. Тәуелділіктің жеке формасымен әлемді түсіну мен дүниетанымның қалыпты адамдық ерекшеліктері ғана емес, сонымен бірге сыртқы әлеммен, қоғаммен өзара әрекеттесу де бұзылады. Мұнда психиканың негізгі функциясының бұзылуы орын алады, ал жасөспірімнің айналасындағы шынайы әлемнің орнына шынайы емес және виртуалды әлемнің көрінісі орын алады. Мұндай балалар әрдайым ұзақ уақыт бойы куәгерлерсіз ойнайды, олардың қажеттілігі негізгі физиологиялық қажеттіліктерді қанағаттандырумен өзгермейді және жоғалмайды. Олар үшін компьютерлік ойын есірткі ретінде әрекет етеді. Егер қандай да бір уақыт аралығында олардың құмарлықтары ауыстырылмаса, онда олар сынуға жақын күйге түседі, жағымсыз эмоцияларды сезінеді, ашуланшақ және агрессивті болады. Мұндай құбылыстар клиникалық тұрғыдан психопатология немесе осы патологияны тудыратын өмір салты деп аталады.

4. Байлану сатысы.

Бұл компьютерлік тәуелділіктің соңғы, аяқтаушы кезеңі. Бұл адамның ойын белсенділігінің жоғалуы, адамның психологиялық компонентінің қалпына келу бағытына ауысуымен сипатталады. Мұнда бала компьютермен қашықтықты сақтайды, бірақ ол виртуалды шындыққа бұрыннан қалыптасқан және тамырланған қажеттіліктен толықтай арыла алмайды. Бұл кезең тіркеменің жойылу жылдамдығына байланысты ұзақ уақытқа созылады, кейде тіпті өмір бойы. Өзінің жеке ерекшеліктеріне байланысты жасөспірім оның пайда болуының алдыңғы кезеңдерінің бірінде тартымдылықты қалыптастыруды тоқтата алады, осылайша қажеттілік тезірек жоғалады. Бірақ егер бұл болмаса және бала виртуалды шындыққа психологиялық қажеттіліктің қалыптасуының барлық кезеңдерінен өтсе, онда бұл кезең ұзаққа созылады. Бұл процесте оның жалпы көрсеткішінен бақыланбайтын тартудың төмендеу деңгейі маңызды болып саналады, және ол неғұрлым көп болса, соғұрлым аз уақыт кетеді [8].

Шоттон М., Текл Ш., Янг К., Больбот Т. зерттеулері тәуелділіктің бұл түрінің қалыптасуына тек шындықтан қашуға деген өткір қажеттілік пен қалау, өзін компьютерлік ойындағы кейіпкермен біріктіру ғана емес, сонымен қатар адамның индивидуалды ерекшеліктеріне де байланысты екенін көрсетті.

Субъектінің қалыптасуы мен дамуы ойынның өзінің даму ағымында жүзеге асады. Ойын іс-әрекетінің даму деңгейі екі фактормен байланысты-ойынның маңызды түрлері мен адамның

елестететін жағдай құра алу қабілетімен. Ойынды өзгерте алатын субъект ойынды белгілі бір нормаларға, заңдарға, ережелерге бағындыра алуы тиіс [9].

Кейбір теориялар патологиялық ойынды ойлаудың «қателіктерімен», қисынсыз сенімдермен және «бақылау елесімен» байланыстырады. Ойыншылардың ойлауының ке«қателіктері» тән: ойын автоматын жекелендіру («ойын автоматы маған ұқсайды») немесе жоғалтудың әдеттегі түсіндірмесі («мен назар аудармағандықтан жоғалттым»).

Иррационалды сенімдерге келесі төрт негізгі сипаттама кіреді:

- ♦ шыдамсыздық және ұзақ күш-жігерге қабілетсіздік («мен оны келесі ставкада жеңуім керек»);
- ♦ көңілсіздік жағдайларына төзімділіктің төмендігі («егер мен жеңе алмасам, бұл өте қорқынышты»);
- ♦ өзін-өзі бағалауды бұрмалау («егер мен ойнамасам және жеңсем, мен ештеңе емеспін»);
- ♦ асыра сілтеу («егер мен ойнамасам, мен өмір сүре алмаймын»). «Бақылау иллюзиясы» ойыншы кездейсоқ оқиғаларды ритуалистік мінез-құлықтың әртүрлі тәсілдері арқылы басқара алатынына сенеді, мысалы, ойын автоматы түймелерін басу жылдамдығы.

Бірқатар теориялар ойыншының мінез-құлқын басым психологиялық қорғаныстармен түсіндіреді, олар стресс пен стресстің жоғарылауы жағдайында рәсімнің сипатын алатын симптоматикалық мінез-құлыққа айналады.

Ойын мінез – құлқы отбасылық және жыныстық қатынастардағы бұзылулармен де байланысты, бұл ойыншының жұмыстан кейін неге үйге оралғысы келмейтіні туралы мәселені шешуге үлкен мән береді-жұбайымен кездескісі келмегендіктен немесе қарапайым отбасылық өмірдің скучно ат-мосфрасынан аулақ болу.

«Шынайы» патологиялық ойыншыларға тән келесі диагностикалық белгілер:

- ♦ мұндай пациенттерде орташа нормамен салыстырғанда жоғары интеллект деңгейі (^ орта есеппен 120) байқалады;
- ♦ патологиялық ойыншылар, әдетте, жоғары кәсіби жетістіктерімен ерекшеленетін «жұмысшылар» болып шығады;
- ♦ олар өздерін экстремалды категорияларда жиі сипаттайды-өте жақсы немесе өте нашар, бірақ барлығы дерлік «кейде ешқайда бармайтын» ішкі энергияның жоғары деңгейін атап өтеді;
- ♦ патологиялық ойыншылардың жеке басына өтірік айту, асыра сілтеу және бұрмалау арқылы ауыр қақтығыстардан аулақ болу тән. Олар әдетте жұбайларына, достарына және отбасы мүшелеріне тым сын көзбен қарайды. Мұндай адамдарға авантюризм және бизнестегі тәуекел тән;
- ♦ бейресми қарым-қатынас кезінде ойыншыларға тән ерекшеліктер бар-олар адамдар арасында жиі скучно. Олар телефон арқылы жұмыс істегеннен кейін іскерлік белсенділігін жалғастыруға бейім;
- ♦ ойыншылар әдетте жақсы ұйымдастырушылар, бірақ нашар орындаушылар. Осыған байланысты олар әртүрлі жобаларды бастайды, бірақ оларды сирек аяқтайды;
- ♦ құмар ойыншылар, әдетте, олардың саны болғанша қарызға ақша алмайды, бірақ егер олар қарызға алса, олар мұны мүмкіндігінше және жиілікте жасайды. Жалпы, ойыншылар ақшаны үнемдеу емес, жұмсау керек деп санайды. Олар чектер немесе несие карталары түрінде емес, қолма-қол ақшаға ие болуды жөн көреді;
- ♦ ойын-бұл ойынға тәуелділікті дамыту процесінде әдетте жоғалып кететін рахат пен релаксацияның ең тартымды тәсілі [10].

Тәуелділікті қалыптастыру механизмі екі негізгі компонентті қамтиды. Ол олардың кез-келгенімен іске қосылуы мүмкін.

1. Ішкі шындықтың диссоциациясы (ыдырау, бөліну). Бұл компонент адамның өзін-өзі, өзіндік ерекшелігін қалай сезінетіндігімен байланысты.

Олардың бірегейлігін қабылдаудың бұзылуы адам өзінің бір бөлігін жоққа шығаратын уақыттан басталады. Бұл сәтте оның ішкі немесе сыртқы болмысының бір саласы, ол қандай да бір себептермен немесе басқа себептермен оған қолайсыз, ыңғайсыз болып шығады. Диссоциация кезінде адам өзін «мен» және «мен емес» деп бөледі. Бұл ыңғайсыздық, ауырсыну құбылыстарын азайтады. Мұндай механизм бала кезінен өмір сүру, өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында қалыптасады. Мысалы, ата-аналар тарапынан сүйіспеншіліктің болмауы, аурулар, кемсітушілік бағалау және т.б.

Нәтижесінде, адам бас тартқан шындықтың бөлігімен байланысын жоғалтады, оған сенуді тоқтатады. Ол ыңғайсыздықты тудыратын сигналдарды ғана емес, сонымен қатар қажеттілік сигналдарын да қабылдаудан бас тартады. Яғни адамның шындығының бір бөлігі қуғынға ұшырайды, оның дауысы еленбейді, ол өзінің мақсаттары мен жағдайы туралы хабарлау мүмкіндігінен айырылады.

2. Ішкі шындықты оқшаулау. Әр адам қарым-қатынасқа, өзінің шындығын басқасына ашуға және өзін, өмірін жақын адамымен бөлісуге тырысады. Басқа адамдармен жақындасу жолында адам ерте ме, кеш пе өзінің жеке миссиясы бар екенін түсінеді, оны ешкіммен бөлісуге болмайды. Бұл – теріс қабылдау кезінде жалғыздықты білдіреді.

Жалғыздықтан аулақ болу үшін адам басқалармен араласуға тырысады. Сондықтан ол тек біреумен ортақтық қалыптастырып қана емес, ол, ең алдымен, өзінің бірегейлігін бұзады. Ол өзінің шындығын миссиядан босатылу үшін жояды – ал бұл жалғыздықтың басты себебі. Ол үшін шындықты басқаруды басқа адамға беру керек.

Бірақ біріктіру және диссоциация жеке шындықты қалыптастыруда таңдалған серіктес немесе топ адамға ұсынатын нәрсеге толық тәуелділікке әкеледі. Адам шынайы қарым-қатынастан айырылады, ол байланған талаптарға сай жүреді. Адам алатын барлық нәрсе-жоғалту сезімі, жалғыздық, оқшаулану. Ол бұл бос орынды толтыратын нәрсені іздей бастайды. Шындықтың «тесіктерін жабу» үшін психоактивті зат немесе тәуелді мінез-құлық жиі қолданылады.

Тәуелділіктің кез-келген түрінің дамуында жалпы заңдылықтар бар. Ғылыми наркология бұл процестің үш кезеңін ажыратады. Мұнда бұл кезеңдер кітап негізделген жасанды шындық идеяларын ескере отырып сипатталған.

Бірінші кезең. Ол адам мен ол таңдаған жасанды шындық арасындағы өзара әрекеттесудің басталуымен сипатталады. Бұл адам психикасының қайта құрылуымен және жаңа шындыққа тәуелділіктің дамуымен көрінеді. Сонымен қатар, жасанды шындық өзінің шындығына қарағанда жағымды деп қабылданады.

Кезең екі синдромды қамтиды. Әр синдром – өзара байланысты белгілер тобы. Белгілердің бірінші тобы-өзгерген реактивтілік синдромы. Екінші топ – психикалық тәуелділік синдромы. Бірінші кезеңде өзгерген реактивтілік синдромы адамның өзінен кетуін оңай және ауыртпалықсыз сезінетіндігімен көрінеді. Бөтен шындықта болу аз және жанама әсерлермен бірге жүреді. Адам теріс салдарсыз өзінен тыс болуға «үйренеді». Ол физиологиялық емес жағдайды ұзақ, күшті, жиі, тұрақты түрде көтере алады. Бөтен шындықтың «дозасын» арттыру адам толеранттылығының өзгеруі деп аталады. Мұндай шындыққа түсу жиілігінің артуы тұтыну формасының өзгеруі деп аталады.

Бірінші сатыдағы психикалық тәуелділік синдромы екі негізгі көріністі қамтиды. Біріншісі-жасанды шындыққа психикалық қажеттілік. Екіншісі – басқа шындықта ғана әл-ауқат ыңғайлы, жағымды болуы мүмкін деген идеяның пайда болуы. Оның шындығынан тыс психикалық жайлылық жағдайына жету қабілеті пайда болады.

Қажеттілік адамда саналы немесе бейсаналы болуы мүмкін. Ол еліктеушілік формасын алады, ал еліктеушіліктің өзі мақсатқа жетуге деген ұмтылысқа өте ұқсас. Нәтижесінде, тәуелділіктің «еліктеу» сияқты белгісі әрқашан өз мақсатына ұмтылған адамда пайда болатын тәжірибелерден ерекшеленбейді. Тәуелді еліктеушіліктен айырмашылығы, өзі-өзіне еліктеу мақсат туралы хабардар болуымен, таңдау еркіндігімен, тұрақтылығымен айқындалады. Тәуелділіктегі еліктеушілік бұған қарама-қарсы.

Психикалық тәуелділіктің екі түрі бар: оң және теріс. Жасанды шындықта жағымды түрі бар, ол ең алдымен жағымды, ынталандыратын, көңіл-күйді жақсартатын нәрсені тартады. Теріс түрінде жақсы нәрсені табу соншалықты маңызды емес, бірақ жаман, өз шындығыңыздан қашу әлдеқайда маңызды. Оң психикалық тәуелділік тек бірінші кезеңде байқалады.

Осылайша, бірінші кезең-адамның жаңа жағдайларға бейімделу кезеңі. Ол өзінің шындығынан жасанды түрде жасалғанға тұрақты шығуымен анықталады.

АХЖ – 10-да тәуелділіктің бастапқы (бірінші) сатысында мынадай диагностикалық критерийлер сәйкес келеді: жасанды шындыққа ауысуға деген қатты құлшыныс немесе жеңуге қиын тартылу сезімі; жасанды шындыққа жүгінудің фактісін, басталуын, аяқталуын, тереңдігі мен жиілігін бақылау қабілетінің төмендеуі; жасанды шындықта болудан пайда болған эф-

фектерге толеранттылықтың жоғарылауы. Қажетті әсерлерге қол жеткізу үшін жасанды шындыққа сүңгудің қарқындылығын едәуір арттыру қажеттілігі немесе сол тереңдікте созылмалы уақыт аралығында болу айқын әлсіреген әсерге әкеледі; зиянды салдардың айқын белгілеріне қарамастан, зиянды салдардың табиғаты мен дәрежесін нақты немесе болжамды түсінуімен жасанды шындыққа бет бұруды жалғастыру.

Екінші кезең. Бұл бөтен шындықта өмір сүруге үйрену толығымен дамыған кезде пайда болады. Адам мен басқа шындық арасындағы сапалы жаңа қатынастар пайда болады. Енді адам жасанды шындықта ғана жайлы өмір сүре алады және «өзіне» оралғанда, ол тек психологиялық ғана емес, физикалық жағынан да ыңғайсыздықты сезінеді. Жасанды шындыққа барудың физикалық қажеттілігі пайда болады.

Бұл жасанды шындықтан шыққан кезде, біраз уақыттан кейін адам қайтадан «өзінен тыс» күйге оралу қажеттілігін сезінеді. Бұл уақыт, әдетте, сағатпен өлшенеді және пәтуелділіктің әртүрлі формалары мен процесстің басталу уақытына байланысты әр түрлі болады. Бастапқыда бұл психикалық ыңғайсыздық түрінде сезіледі, бірақ содан кейін физикалық ыңғайсыздық пайда болады. Бұл ағзаның өмір сүруі үшін жасанды шындықта болу қажет болатындығына байланысты. Бұл жағдай әсіресе есірткіні қабылдау кезінде байқалады және ол абстинентті синдром деп атайды.

АХЖ – 10-дағы абстинентті немесе бас тарту (отмена) синдромы белгілі бір шындыққа бірнеше рет, әдетте ұзақ және/немесе терең сүңгуден кейін жасанды шындыққа қашу толығымен тоқтаған кезде пайда болатын белгілер тобы ретінде анықталады. Бас тарту (отмена) синдромының басталуы мен ағымы уақыт өте шектеулі және адам өмір сүруден бас тарту үшін қолданған жасанды шындықтың түріне сәйкес келеді. Бас тарту (отмена) синдромы жасанды шындыққа қашу арқылы жеңілдейді [11].

Ойынның әртүрлі түрлерін ұнататын компьютерлік ойынға тәуелділігі бар адамдардың жеке басының даму ерекшеліктерін талдау бізге компьютерлік ойынға тәуелділіктің үш негізгі себебін анықтауға мүмкіндік берді.

Бірінші себеп «шындықтан қашу» деп аталуы мүмкін. Әр түрлі себептермен шындықтан қорқатын және нақты іс-әрекетте, әсіресе қарым-қатынаста проблемалар мен қиындықтарға тап болған адамдар компьютердің көмегімен өздері жасайтын басқа әлемге енеді деп сенуге негіз бар. Компьютер олардың мазасыздық деңгейін төмендету құралы болып табылады, әртүрлі өзара әрекеттесуге қатысуға, сезім алуға және т.б. көмектеседі.

Екінші себеп адамның өзінің нақты жағдайына, нақты мәртебесіне және т.б. қанағаттанбауына қатысты. осы позициялардан ойын, оның сюжеті, ондағы рөлдері, ондағы позициясы нақты өмірмен салыстырғанда кейбір негативтер (немесе позитивтер) болып табылады.

Үшінші себеп ойын деп аталатын өзін-өзі іске асыру шарттарымен байланысты. Зерттеулерде көрсетілгендей, бұл ойында адам бір жағынан «мен» бейнесін және екінші жағынан, оның тәжірибесінде болмаған әртүрлі жағдайларды біріктіреді, бірақ ол оларды оқылған шығармалардан, айналасындағылардың әңгімелерінен, көрген фильмдер мен спектакльдерден және т.б. құрастыру арқылы құрастырады.

Компьютерлік ойынға тәуелділігі бар кейбір адамдар мұндай жағдайларды жасауда қиындықтарға тап болады. Өзінің бағдарламалары мен мүмкіндіктері бар Компьютер бұл жағдайларды «дайын күйінде алуға» жағдай жасайды, оларға өзінің «Мен» бейнесін орналастырады.

Яғни компьютерлік ойынға тәуелді тұлғаның еріктік қасиеттері мен темперамент акцентуациясының байланысы жоғары дәрежеде.

Қортынды

Қазіргі уақытта отандық психологиядағы ең танымал тақырыптар интернетке және компьютерлік ойындарға тәуелділік мәселелері болып табылады. Оларға деген қоғамдық қызығушылықтың артуы интернет-технологиялардың жаңалығы мен олардың әсерінің жаһандылығының арқасында пайда болды, бұл өз кезегінде осы саладағы ғалымдардың белсенділігін катализдейтін әлеуметтік алаңдаушылық тудырады.

Компьютерлік ойындарға тәуелділікті әр түрлі критерийлер арқылы анықтауға болады-уақытты бақылаудың болмау факторы; нақты әлемде емес, интернет кеңістігінде «маңызды

басқа» позиция; ойындағы қатынастар. Компьютерлік ойындарға тәуелді психологиялық сипаттамалар бейімделмеуімен де ерекшеленеді (мен бейнесінің қалыптаспауы, іс-әрекеттің мотивацияланбауы, мүмкіндіктерді қайта бағалау, әлеуметтік нормаларға сәйкессіздік және т.б.).

Компьютерлік ойындарға тәуелділік құбылысын зерттеу тенденциялары, ең алдымен, оны бөлектеу үшін негіздерді қайта қарастыру болып табылады. Олар когнитивті функцияларды, әлеуметтік дағдыларды, өмір сүру жағдайларын жақсартып алады, бірқатар қажеттіліктерді қанағаттандыра алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Chiu S., Lee J.Z., Huang D.H. Video Game Addiction in Children and Teenagers in Taiwan // *Cyberpsychology & Behavior*. 2004. No. 7(5). P. 571–581.
- 2 Макалатия А.Г., Матвеева Л.В. Субъективные факторы притягательности компьютерных игр для детей и подростков // *Национальный психологический журнал*. – 2017. – № 1(25). – С. 15–24.
- 3 Швацкий А.Ю. Социально-психологические последствия увлечения подростков компьютерными играми // *Журнал «Азимут научных исследований: педагогика и психология»*, 2019. С. 409–410.
- 4 Рыбалтович Д.Г. Психологические особенности пользователей онлайн-игр с различной степенью игровой аддикции: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – СПб., 2012. – 23 с.
- 5 Алексеева А.С., Миньков К.А., Оконечникова Л.В. Влияние ролевых компьютерных игр на личностные особенности подростков // *Известия Уральского федерального университета. Серия 1: Проблемы образования, науки и культуры*. – 2016. – Т. 22. – № 4(156). – С. 115–120.
- 6 Григорьева О.В., Ванюхина Н.В. Психоэмоциональная сфера подростков с зависимостью от интернета // *Азимут научных исследований: педагогика и психология*. – 2014. – № 3. – С. 32–35.
- 7 Лужкова М.М. Игровая зависимость несовершеннолетних как причина социальной дезадаптации // *Журнал «Вестник науки и образования»*. – 2019. – С. 105–106.
- 8 Краснова С.В., Казарян Н.Р., Тундалева В.С., Быковская Е.В., Чапова О.Е., Носатова М.О. Как справиться с компьютерной зависимостью? – Москва, 2008. – С. 22. ISBN 978-5-699-2574
- 9 Щербачева П.П., Устинова Н.А. Влияние кибераддикции на личность подростка // *Журнал «Вестник науки и образования»*, 2017. – С. 2–5.
- 10 Трухан Е.А., Рыжковский Н.С. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и увлеченности компьютерными играми у подростков // *Вестник Омского университета. Серия «Психология»*. – 2019. – № 1. – С. 4–11.
- 11 Котляров А. Другие наркотики, или Homo Addictus. М.: Изд-во Института психотерапии. – 2006. – С. 54–58, 78–79.

REFERENCES

- 1 Chiu S., Lee J.Z., Huang D.H. (2004) Video Game Addiction in Children and Teenagers in Taiwan // *Cyberpsychology & Behavior*. No. 7(5). P. 571–581. (In English).
- 2 Makalatiya A.G., Matveeva L.V. (2017) Sub#ektivnyye faktory prityagatel'nosti komp'juternyh igr dlja detej i podrostkov // *Nacional'nyj psihologicheskij zhurnal*. No. 1(25). P. 15–24. (In Russian).
- 3 Shvackij A.Ju. (2019) Social'no-psihologicheskie posledstviya uvlechenija podrostkov komp'juternymi igrami // *Zhurnal «Azimut nauchnyh issledovanij: pedagogika i psihologija»*. P. 409–410. (In Russian).
- 4 Rybaltovich D.G. (2012) Psihologicheskie osobennosti pol'zovatelej onlajn-igr s razlichnoj stepen'ju igrovoj addikcii: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk. SPb. 23 p. (In Russian).
- 5 Alekseeva A.S., Min'kov K.A., Okonechnikova L.V. (2016) Vlijanie rolevyh komp'juternyh igr na lichnostnye osobennosti podrostkov // *Izvestija Ural'skogo federal'nogo universiteta. Serija 1: Problemy obrazovaniya, nauki i kul'tury*. V. 22. No. 4(156). P. 115–120. (In Russian).
- 6 Grigor'eva O.V., Vanjuhina N.V. (2014) Psihohemotional'naja sfera podrostkov s zavisimost'ju ot interneta // *Azimut nauchnyh issledovanij: pedagogika i psihologija*. No. 3. P. 32–35. (In Russian).
- 7 Luzhkova M.M. (2019) Igrovaja zavisimost' nesovershennoletnih kak prichina social'noj dezadaptacii // *Zhurnal «Vestnik nauki i obrazovaniya»*. P. 105–106. (In Russian).
- 8 Krasnova S.V., Kazarjan N.R., Tundaleva V.S., Bykovskaja E.V., Chapova O.E., Nosatova M.O. (2008) *Kak spravit'sja s komp'juternoju zavisimost'ju?* Moskva. P. 22. ISBN 978-5-699-2574. (In Russian).
- 9 Shherbacheva P.P., Ustinova N.A. (2017) Vlijanie kiberaddikcii na lichnost' podrostka // *Zhurnal «Vestnik nauki i obrazovaniya»*. P. 2–5. (In Russian).

10 Truhan E.A., Ryzhkovskij N.S. (2019) Vzaimosvjaz' jemocional'nogo intellekta i uvlechennosti komp'juternymi igrami u podroستkov // Vestnik Omskogo universiteta. Serija «Psihologija». No. 1. P. 4–11. (In Russian).

11 Kotljarov A. (2006) Drugie narkotiki, ili Homo Addictus. M.: Izd-vo Instituta psihoterapii. P. 54–58, 78–79. (In Russian).

А.А. МЭЛС,¹

магистрант.

e-mail: Altoskam1@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-0758-0523

Е.Б. ДУПЛЯКИН,^{*1}

к.м.н., профессор.

*e-mail: e.duplyakin@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0005-8417-1978

¹Университет «Туран»,

г. Алматы, Казахстан

ЛИЧНОСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УЧАЩИХСЯ С ВЫСОКИМ РИСКОМ РАЗВИТИЯ ЗАВИСИМОСТИ ОТ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР

Аннотация

В статье описан вопрос о влиянии зависимости от компьютерных игр на личностные качества учащихся. Большое внимание уделяется теоретическому и экспериментальному анализу зарубежных и отечественных исследований по данному вопросу. В соответствии с целью статьи приведены данные о личностных особенностях учащихся, зависимых от компьютерных игр. Подробно рассматриваются механизмы и факторы возникновения зависимости.

Ключевые слова: компьютерная зависимость, игра, компьютерная игра, зависимое поведение, аддикция.

A.A. MELS,¹

master student.

e-mail: Altoskam1@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-0758-0523

YE.B. DUPLYAKIN,^{*1}

c.m.sc., professor.

*e-mail: e.duplyakin@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0005-8417-1978

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

PERSONAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS AT HIGH RISK OF DEVELOPING ADDICTION TO COMPUTER GAMES

Abstract

The article describes the problem of the influence of addiction to computer games on students' personal qualities. Much attention is paid to the theoretical and experimental analysis of foreign and domestic research on this issue. In accordance with the purpose of the article, data on the personality characteristics of students addicted to computer games are given. The mechanisms and factors of addiction are considered in detail.

Key words: computer addiction, game, computer game, addictive behavior, addiction.

FTAXP 15.21
 ЭОЖ 159.9
 JELC Z0

<https://doi.org/10.46914/2959-3999-2023-1-1-33-41>

Л.С. ИСМАГАМБЕТОВА,¹

магистрант.

e-mail: lunaraismagambetova@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8231-0218

Е.Б. ДУПЛЯКИН,^{*1}

м.ғ.к, профессор.

*e-mail: e.duplyakin@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0005-8417-1978

¹«Тұран» университеті, Алматы қ., Қазақстан

КӘСІБИ ҚЫЗМЕТТІҢ ДӘРІГЕРЛЕРДІҢ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕР ЕТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

21 ғасырдың басында адамның психикалық денсаулығы саласындағы жаһандық басымдықтар мен құндылықтар жүйесін қайта қарау процесі жүріп жатыр. Әлемде психикалық және мінез-құлық бұзылыстарының құрылымы мен оның таралуында өзгерістер орын алды. Психиатрия өзінің дәстүрлі шеңберінен шығып, медициналық психологияның, әлеуметтанудың және т.б. бір бөлігіне айналды. Көршілес салаларға көшіру үшін зерттеудің жаңа бағытының қажеттілігі айқындалды. Тіс дәрігерлеріне тән мінезтанулық қасиеттер, күйнідің пайда болуының қауіпті факторлары ретінде кәсіби күйзеліспен күресу стратегияларының ерекшеліктер жеткілікті зерттелмеген. Сондықтан клиниканы, динамиканы, болжамды және стоматологиялық дәрігерлердің мазасыздық-депрессиялық бұзылуларды емдеу ерекшеліктерін зерттеу қазіргі психиатрия мен стоматологияның өзекті мәселесі болып табылады.

Тірек сөздер: эмоционалды күйіну синдромы, кәсіби күйзеліс, тұлғаның ерекшеліктері, мінез-құлық стилі.

Кіріспе

Дәрігерлердің кәсіби күйзеліске және күйіп қалу синдромына деген қызығушылығы қазіргі заманғы ғылымды ізгілендірудің жалпы тенденциясымен, зерттеушілердің назарын кәсіби қызмет тақырыбына, атап айтқанда, оған осы қызметтің табиғатының әсер етуіне аударудан туындайды (Китаев-Смык Л.А., 1993; Судаков К., 1997; Изард К., 1999; В.А.Бодров, 2000; Арнольд М.Д., 1967; Лазарус Р.С., 1977; Хоккей Г.Р., 1986; King M., 1993 т.б.).

Бүгінгі таңда бейімсіз күйлерді болжау, атап айтқанда, жұмыс процесінде олардың жеке-жеке қасиеттерінің динамикасын болжау мәселесін шешу үшін жаңа тәсілдер қажет. Стоматологтардың жеке-тұлғалық қасиеттерінің 5 динамикасын ғылыми талдау психологтардың жұмысында белгілі бір бағдар беруге мүмкіндік береді. Сондықтан оның пайда болуы мен дамуына ықпал ететін және оның алдын-алатын жеке факторлар мәселесі жану синдромының сәтті алдын алу және түзету үшін түбегейлі маңызды (Безносов С.П., 2004; Бойко В.В., 2004; Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С., 2005; Юрьева Л.Н., 2004, 2006; Орел В.Е., 2005, т.б.). Мазасыздық пен депрессиялық бұзылулардың айқын дезадаптивтік сипатына қарамастан, тіс дәрігерлерінің жану синдромының орталықтандырылған профилактикасы жоқ.

Дәрігердің өзінің психикалық жағдайы оның жұмысының маңызды шарттарының бірі болып табылады және науқасқа айтарлықтай әсер етеді. Диагностика әдістерін, сондай-ақ эмоционалды стресстен және жану синдромынан қорғау әдістерін ғылыми іздестіру қазіргі уақытта маңызды практикалық мәнге ие болды.

Зерттеудің негізгі мақсаты тіс дәрігерлерінің жеке қасиеттерінің сипаттамаларын эмоционалды жану синдромының қалыптасуының қауіп факторлары ретінде анықтау.

Зерттеу міндеттеріне келесілер жатқызылды: 1) тіс дәрігерінің тұлғасының типологиялық ерекшеліктерін және олардың күйіп қалу синдромының қалыптасуына жеке бейімділігін бағалау;

2) кәсіби күйзеліс жағдайында стоматологтардың мінез-құлқының қорғаныш-төбелік стилінің ерекшеліктерін белгілеу; 3) психометриялық әдістерді қолдана отырып, стоматологтардағы аффективтік реакциялардың ауырлығын объективті ету.

Зерттеу нысаны эмоционалды жану синдромы.

Зерттеу пәні тіс дәрігерлерінің мамандануын ескере отырып, жану синдромының көріністері мен қалыптасу ерекшелігі арасындағы байланыс.

Зерттеу гипотезалары ретінде келесілер қарастырылды:

♦ Тіс дәрігерлерінің арасында кәсіби стресс пен жану синдромының айтарлықтай таралуы анықталды.

♦ Тіс дәрігерлерінің кәсіби күйзеліс пен күйіп қалу синдромының дамуына әсер ететін жеке қасиеттердің ішінде ең маңыздысы «интроверсия», «сезімталдық» және «эмоционалдық тұрақсыздық» болып табылады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы. Алынған мәліметтер жану синдромын ерте диагностикалау және алдын алу мүмкіндігі мен қажеттілігін кеңейтеді. Стоматологтардың психологиялық-диагностикалық скринингі кәсіби күйзеліс пен жану синдромының қалыптасуының ерте кезеңдерінде шекаралық психикалық бұзылулардың болуын анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері кәсіби күйзеліс пен күйіп қалу синдромының қалыптасуына тұлғалық-психологиялық факторлар әсерінің оң тәуелділігін растайды және ұйымдық алдын алу бағдарламаларын дайындауда, сондай-ақ білім беру ұйымдарында студенттерді оқыту бағдарламаларында және дәрігерлердің біліктілігін арттыру факультеттерінде қолданылуы мүмкін.

Материалдар мен әдістер

Тіс дәрігерлерінің қызметін әлеуметтік-психологиялық талдауды бағалау үшін «Сұхбат картасы» қолданылды, дәрігерлердің әрқайсысымен әңгіме жүргізілді. Әңгімелесу – клиенттермен/пациенттермен жеке қарым-қатынас процесінде факторларды жинау тәсілі. Сұхбаттан айырмашылығы, коммуникативті байланыста болатын адамдар бірдей рөлдерге ие. Клиникалық бақылау деректері дәрігердің психологиялық жағдайын анықтауға көмектесті.

Бақылау әдісі стоматологтардың кәсіптік күйзеліс пен күйіп қалу синдромының көріністерін диагностикалаудың алғашқы тәсілі болды. Психиатр Фрюденбергердің (1974) кіріспесінде сипатталғандай, бақылау арқылы эмоционалды жану синдромы феномені ашылды. Дәрігер үшін науқастың пантомимасының, экспрессиясының, мінез-құлқының ерекшеліктерін байқай білу маңызды.

Эксперименттік-психологиялық зерттеуде келесі әдістер қолданылды:

1. Д. Фонтананың (1995) кәсіби стресс шкаласы. Әдістеме стресстің ауырлығы, оның адамның қазіргі өміріндегі рөлі мен әсері туралы түсінік алуға, сонымен қатар бейімделу бұзылыстарының әртүрлі түрлеріне (депрессиялық, мазасыздық, фобиялық) тән невротикалық белгілердің зерттелушінің психикалық күйіндегі көрінісін бағалауға мүмкіндік береді, бұл бейімделу механизмдерінің кернеу немесе сарқылу дәрежесін көрсетеді. Бұл әдістің артықшылығы – оның қарапайымдылығы мен қол жетімділігі.

2. С. Маслаш әдісі бойынша дәрігерлердің жану синдромының диагностикасы (1981). Әдіс эмоционалды жану синдромының болуын, оның қалыптасу кезеңін диагностикалауға мүмкіндік береді. Бұл зерттеу жұмысында біз стоматологтар контингентінде қолдану үшін Л.И. Ларенцова [Ларенцова Л.И., 2006] бейімдеген сауалнаманың II нұсқасы [Никифоров Г.С., 2001] қолданылды.

3. Л.Н. Собчиктің жеке типологиялық сауалнамасы. Бұл әдіс белгілі бір субъектінің жеке басына тән жауап беру тенденцияларын анықтауға мүмкіндік береді.

4. Депрессияға арналған М. Гамильтон психиатриялық рейтинг шкаласы (HDRS немесе HAM-D). Әдістеме депрессиялық аффективті бұзылыстары бар науқастар үшін әзірленген және терапияның тиімділігін бағалау үшін қолданылады.

5. Дж. Тейлордың мазасыздықтың жеке шкаласы (Т.А. Немчинованың бейімделуінде). Бұл әдістеме субъектінің мазасыздану деңгейін диагностикалауға арналған. 1975 жылы В.Г. Норакидзе енгізген «алаяқтық» шкаласы демонстративтілік пен жалғандықты бағалауға мүмкіндік береді.

Негізгі ережелер

Тіс дәрігерлерінің жынысына сәйкес жанжалдарды шешу стратегияларын қолдануында белгілі бір тенденциялар бар. Әйелдер үшін жалтару, ерлерге – бәсекелестік және нақты жағдайға байланысты әртүрлі мінез-құлық стильдерін пайдалану тән. Жалпы тіс дәрігерлері үшін жанжал жағдайында серіктес пайдасына өз мүдделерін құрбан ету тән емес.

Стоматологтардың жану синдромының көріну деңгейі дәрігерлердің қақтығыс жағдайында белгілі бір мінез-құлық стилімен байланысты болуы мүмкін. Күйіп қалу синдромы бар мамандар үшін тартыну және бәсекелестік сияқты жанжалдарды шешу стратегияларын қолдану әдеттегідей болып саналады.

Осы зерттеудің нәтижелері мен практикалық ұсыныстар студенттердің, резиденттердің, педагогика және психология және психиатрия, наркология кафедрасының студенттерінің оқу процесінде қолданылуы мүмкін.

Әдебиетке шолу

«Күйіп кету» синдромының негізін қалаушы Г. Фрюденбергердің еңбектерінде оның нақты психологиялық түсіндірмесі жоқ. Практикалық психиатр ретінде Фрюденбергер ол анық емес тұжырымдалған принциптерді бейнелейтін нақты материалдың массасын ұсынады (1980) айтуынша, «динамикалық, харизматикалық, мақсатты ерлер мен әйелдер немесе ұмтылған идеалистер» күйіп қалуға бейім [1].

Маслаш (1993) бойынша, күйіп қалу синдромы үш құрамдас бөлікті қамтиды: эмоционалдық шаршау күйзелістің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады, ал деперсонализация тұлғааралық қарым-қатынас орнын алуға тырысады, ал жеке жетістіктердің жете бағаланбауы өзін-өзі бағалаудың ауқымын көрсетеді [2].

Бунк және Шауфелли (1993) күйіп қалу синдромын тұлғааралық деңгейдегі әлеуметтік қарым-қатынас процесімен байланыстыруға тырысты. Олардың негізгі тезисі синдром негізінен жұмысты ұйымдастырудың әлеуметтік және тұлғааралық контекстінде дамиды және оның даму процесін түсіну үшін жеке тұлғаның мінез-құлық үлгілерін қалай танитынына, түсіндіретініне және құрастыратынына назар аудару қажет [3]. Ханди (1988) кәсіби стресс пен күйіп қалу синдромы туралы ғылыми әдебиеттерді жеке тұлғаның қоршаған ортамен өзара әрекеттесуі туралы тым жеңілдетілген тұжырымдамасы үшін сынға алды: ұйымдастырушылық талаптар мен жеке жауап беру қабілеттері арасындағы тепе-теңдіктің айтарлықтай бұзылуы [4].

Мейерсон тәсілінің мақсаты (1994) күйіп қалу синдромының әлеуметтік құрылымын бағалау болды. Ол ауруханалардағы әлеуметтік қызметкерлер арасында кездесетін екі институционалдық Жүйені немесе мәдениетті зерттеді: медициналық модель және психоәлеуметтік модель [5].

Нәтижелер мен талқылау

Медицина – онда жұмыс істейтін адамдардың денсаулығына ықтимал қолайсыз қызмет саласы. Дәрігерлер соматикалық аурулармен жиі ауырады, олардың арасында әлеуметтік қызметтің бұзылуы жиі кездеседі, басқа адамдарға қарағанда шаршау деңгейі жоғары [6].

XXI ғасырдың басында адамның психикалық денсаулығы саласындағы жаһандық бағамдықтар мен құндылықтар жүйесін қайта қарау процесі жүріп жатыр. Әлемде психикалық және мінез-құлық бұзылыстарының құрылымы мен таралуында өзгерістер болды, бұл көрсеткіштер соңғы жылдары 8 есе өсті, ал 1991 жылдан 2015 жылға дейінгі кезеңде неврозбен сырқаттанушылық көрсеткіші 33,6%-ға өсті. Медициналық қызметтің барлық кезеңдерінде психикалық бұзылулардың жоғары жиілігі байқалады: дәрігерлердің төрттен бір бөлігі мұндай патологияға бейім [7]. Ұлыбританиядағы 11 600 қоғамдық денсаулық сақтау қызметкерлерінің арасында жүргізілген сауалнама [8], [9] психикалық бұзылулардың жалпы таралу деңгейі 27%-ға жеткенін көрсетті, ал басқа салаларда жұмыс істейтіндер арасында бұл көрсеткіш 18%-ды, ал жұмыссыздар арасында 30%-ды құрады. Зерттеушілердің көпшілігі дәрігерлердің денсаулық мәселелерін кәсіби күйзеліспен және жану синдромымен байланыстырады. Денсаулық

жағдайы мен қалыпты әл-ауқаттың күйіп қалу синдромымен байланысы, осы авторлардың пікірінше, күйіп қалу синдромының деңгейіне оң тәуелді. Авторлар тіс дәрігерлерінің арасында жүрек-қан тамырлары ауруларының жоғары пайызын тұрақты және ұзаққа созылған кәсіби стресстің болуымен түсіндіреді [10].

Басқа зерттеу жұмыстарында [11], [12] белгілі бір ауруларға, әсіресе жұқпалы ауруларға, асқазан-ішек ауруларына, вегетативті бұзылыстарға стоматологтардағы жалпы денсаулық жағдайымен процесстік күйзеліс пен эмоционалдық күй синдромының деңгейлері арасында айтарлықтай байланыс бар екені анықталды.

Басқа зерттеулер басқа мамандықтармен салыстырғанда стоматология мамандығына тән мазасыздық деңгейінің жоғарылағанын көрсетеді. Гейл (1998) 3500 стоматологқа жүргізген сауалнамасында көрсетілгендердің 38%-ы үнемі немесе жиі мазасыздануды бастан кешіретінін анықтады. Басқа зерттеушілер респонденттердің 34%-дан астамы әрқашан немесе жиі физикалық немесе эмоционалды босаңсуды бастан өткеретінін айтты, 26% – үнемі немесе жиі бел омыртқасында ауырсынуды және бас ауруын бастан кешіретінін айтты [13].

Дәрігерлер, сондай-ақ басқа да денсаулық сақтау мамандары, жалпы халыққа қарағанда, психикалық аурумен жиірек ауырады және бұл әдетте дәрігерлік кәсіптің табиғатымен байланысты деп есептеледі.

Медициналық қызметтің барлық кезеңдерінде психикалық бұзылулардың жоғары жиілігі анықталды; Өз бетінше есептелген зерттеулердің көпшілігі дәрігерлердің төрттен бір бөлігі осы патологияны дамытуға ерекше бейім екенін көрсетті. Тилеттің медицина қызметкерлеріне арналған топтық психотерапияны зерттеу нәтижелері бойынша олардың көпшілігінде мұқият жасырылған психикалық патологияның жоғары деңгейі бар екенін көрсетеді [14]. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының Еуропалық конференциясы (2005) жұмысқа байланысты стресс Еуропалық Одақтағы жұмысшылардың шамамен үштен бірі үшін маңызды проблема болып табылатынын және осыған байланысты психикалық денсаулық мәселелерін шешуге жұмсала-тын шығындар жалпы ұлттық табыстың орта есеппен 3–4% құрайтынын атап өтті. Күй синдромын зерттеулерінде көрсеткендей, тексерілген тіс дәрігерлері жиі созылмалы шаршауды, бұлшықет және бас ауруларын, әртүрлі ұйқының бұзылуын, 49 науқаспен қарым-қатынаста ашуланшақтық пен немқұрайлылық көріністерін, кәсіби қарым-қатынас дағдыларының төмендеуін атап өтті [12]. Дегенмен, біздің елімізде стоматологтардың жану синдромының психопатологиялық аспектілерін зерттеу бұрын жүргізілмеген.

Анықталған белгілердің басым көпшілігі кәсіптік стресс пен күйіп қалу синдромымен байланысты екендігі туралы дәлелдер бар. Сонымен, олардың денсаулық жағдайын бағалау кезінде стоматологтар келесі белгілерді атап өтті: қысқа мерзімді бас айналу және жүрек соғуы – 18,8%, ас қорытудың нашарлауы – 22,0%, түнгі ұйқысыздық – 27,2%, дене күші мен жылу болмаған кезде шамадан тыс терлеу – 10,9% , көпшілік арасында немесе жабық бөлмеде дүрбелең – 8,4%, шаршау және энергияның жетіспеушілігі – 35,7%, үмітсіздік – 10,7%, сыртқы себепсіз әлсіздік немесе жүрек айну – 8,9%, болмашы оқиғаларға қатты тітіркену – 20,5%, кешкі уақытта демала алмау – 14,6%, түнде тұрақты ояну – 17,1%, шешім қабылдауда қиындық – 18,3%, өткен күннің тәжірибесінен арыла алмау – 26,0%, көз жасы – 14,9%, өз міндеттерін орындай алмау – 4,9%, ынтасыздық – 10,6%, «жөк» деп айта алмау – 32,2% [15].

Тіс дәрігерлерінің физикалық және психологиялық құбылыстардың өзара байланысы анықталды: бұлшық ет жүйесінің кәсіптік аурулары бар мамандар бұл бұзылыстары жоқ стоматологтарға қарағанда өз жұмысынан аз қанағаттану сезімін бастан өткерді, қобалжыды, психосоматикалық бұзылыстары бар және болашаққа сенімі аз болды.

Бұл деректер дәрігерлердің 47%, негізінен салыстырмалы түрде аз еңбек өтілі бар (6 жылға дейін) 30 жасқа дейінгі жастардың тұрақты психикалық бейімделу жағдайында екенін көрсетеді.

Дәрігерлер тобы (2%) мамандардың (психотерапевттер, психологтар) көмегін қажет етеді, ал қалған 51% психофизиологиялық бейімделу бұзылыстарының (невротикалық бұзылулар, вегетативтік, психосоматикалық бұзылулар) даму мүмкіндігіне қауіп төндіреді [15].

Зерттеу нәтижелері өзін-өзі бағалаудың төмендігі, ұжымдағы қалыптаспаған қарым-қатынас, кәсіби өсумен қиындықтар сияқты факторлар стоматолог дәрігерлерінде стресстің пайда болуына ықпал ететіндігін растайды, ал мемлекеттік клиникаларда жұмыс істейтін

дәрігерлер жеке клиникалардағы дәрігерлерге қарағанда кәсіби стресс пен күйеу синдромына көбірек бейім [12], [15]. Анықталған қатынастар тіс дәрігерлерінде күйеу синдромының белгілері мен олардың денсаулық жағдайы бір-бірімен тығыз байланысты екенін растайды.

Тіс дәрігерінің психологиялық жағдайына әсер ететін факторлар – жұмысқа байланысты стресс, алаңдаушылық, депрессия және эмоционалды сарқылу болып табылады. 3500-ден астам тіс дәрігерінің қатысуымен жүргізілген зерттеу үнемі тексерілгендердің 38 пайызы немесе 51-і жиі мазасызданғанын көрсетті. Стресске байланысты психологиялық бұзылулардың ішінде алаңдаушылық пен депрессия ерекшеленеді. Көп жағдайда бұл бұзылулар ерекше араласуды қажет ететіндей ауыр емес, бірақ олардың болуы тіс дәрігерінің кәсіби күтімінің деңгейін және оның өмір сүру сапасын төмендетуі мүмкін.

Кәсіби күйзеліс пен жану синдромы арасындағы байланысты анықтайтын механизмдер әлі бір мәнді шешім тапқан жоқ. Бұл зерттеуде бұл мәселе стоматологтардың кәсіби күйзелісі мен эмоционалды жану синдромының үлгісін пайдалана отырып, осы құбылыстарды тудыратын факторларды талдаумен ұштастыра отырып, тәжірибелік стоматологтардағы стресс пен эмоционалдық жану құбылыстарын бір мезгілде зерттеу негізінде қарастырылады (Л.И. Ларенцова, 2003). Стоматологтардағы кәсіптік стресстің болуы мен ауырлығын зерттеу «Д. Фонтананың кәсіптік стресс шкаласы» әдістемесі арқылы жүргізілді.

Кәсіби күйзеліс құбылыстары жоқ стоматологтар (1-топ) іріктеудің 33,3%-ын құрады және бұл топта ең төменгі орташа жас (33,9 жас) және ең төменгі орташа еңбек өтілі (9 жыл) болды. Дегенмен, зерттелген үлгідегі дәрігерлердің көпшілігі (58%) кәсіптік стресс ауырлығының 2-ші тобына жатады, яғни психоэмоционалды күйзелістің болуын сезінеді, бірақ бейімделу механизмдерінің сарқылу белгілері жоқ. Таңдаудың ең аз бөлігін кәсіби стресс негізгі проблема болып табылатын дәрігерлер құрады және сол топтың орташа жасы ең жоғары. Таңдалған кәсіби стресс топтарындағы дәрігерлердің орташа жасы айтарлықтай ерекшеленбеді. Сондай-ақ, таңдалған топтар арасында ер дәрігерлер мен әйел дәрігерлер арасында кәсіптік стресстің пайда болу жиілігінде айтарлықтай айырмашылықтар болған жоқ.

Осылайша, дәрігерлердің 86,7% күйзеліске ұшыраған.

Денсаулығының жағдайын талдай келе, орташа күйзеліс тобына кіретін дәрігерлер үштен тоғызға дейін невротикалық белгілерді атап өтті. Ерлер де, әйелдер де бірінші орынға шаршауды (әйелдердің 59% және ерлердің 63%), ас қорытудың бұзылуын (әйелдердің 38% және ерлердің 61%), кешкі уақытта күндізгі тәжірибеден арыла алмауды (әйелдердің 49%-ы және ерлердің 42%-ы), біреудің өтінішінен бас тарта алмаған кезде басқа адамдардың мәселелеріне жүгіну (әйелдердің 45% және ерлердің 39%), ұйқысыздық (әйелдердің 35% және ерлердің 21%), ашушандық (әйелдердің 39% және ерлердің 34%), ауыр жауапкершілік сезімі (әйелдердің 21% және ерлердің 16%), қысқа мерзімді бас айналу және жүрек соғысы (әйелдердің 30% және ерлердің 21%) қояды.

Күйзеліс сөзсіз мәселе болып табылатын дәрігерлер тобында денсаулық жағдайына шағымдар көбірек болды. Әйелдердің көпшілігі ұйқысыздыққа (76%) немесе жиі оянуға (43%), ашушандыққа (53%), ас қорытудың нашарлауына (48%), кейде бас айналуға және жүрек соғуына (43%) шағымданған. Ерлердің көпшілігі шаршағыштыққа (85%), ауыр күннен кейін босансу алмауына (85%), ас қорытудың бұзылуына (85,6%), ұйқысыздыққа (71%) шағымданды.

Сондай-ақ аптадағы жұмыс уақыты, дәрігерлік кабинеттегі жұмыс орындар саны сияқты параметрлерді де зерттедік. Барлық осы параметрлер үшін стресс деңгейлерімен маңызды байланыс табылмады.

Зерттеу барысында анықталған жеке психикалық көріністер мазасыздық пен депрессиялық бұзылулар болды. Стоматологтардағы мазасыздықтың болуын сипаттайтын көрсеткіштер «Дж. Тейлордың мазасыздану көрінісінің тұлғалық шкаласы» және «М. Гамильтон мазасыздану шкаласы» әдістерімен анықталды.

Зерттеу нәтижесінде жану синдромының болуы олардың клиникалық көрінісінде мазасыздық пен депрессиялық бұзылулардың пайда болуымен қатар жүрмейтіні, дәрігерлер арасында алаңдаушылықтың жоғарылауымен қатар жүретіні анықталды. Барлық дәрігерлер М. Гамильтон шкаласы бойынша клиникалық айқын мазасыздық жағдайының жоқтығын, бірақ Дж. Тейлор шкаласы бойынша төмен деңгейге бейімділік пен жеке мазасыздықтың орташа деңгейінің болуын атап өтті. Ерлер мен әйелдердің дәрігерлері арасындағы екі шкала бойынша да

айтарлықтай айырмашылықтар табылды. Дж. Тейлордың мазасыздық көріністерінің тұлғалық шкаласы бойынша әйел дәрігерлердің көрсеткіштері ер дәрігерлердің көрсеткіштерінен және іріктеу бойынша орташа көрсеткіштерден айтарлықтай жоғары болды. Дж. Тейлордың мазасыздық көріністерінің тұлғалық шкаласы бойынша ерлердің көрсеткіштері үлгі бойынша орташа мәндерден айтарлықтай төмен болып шықты. Керісінше, М. Гамильтонның мазасыздану шкаласы бойынша ер дәрігерлердің көрсеткіштері әйелдердікінен және топ бойынша орташа көрсеткіштерден айтарлықтай жоғары болды. Зерттелген дәрігерлер тобында мазасыздану белгілерінің айтарлықтай ауырлығы орташа күйзеліске ұшыраған дәрігерлер тобында байқалды, ал алаңдаушылықтың ең төменгі деңгейі стресс өмірлік мәселе болып табылмайтын дәрігерлер тобында байқалды.

Жалпы, іріктеме бойынша Л.Н. Собчиктің жеке типологиялық сауалнамасы анықтаған жеке тенденциялар шкалаларының ешқайсысының маңызды басымдығы табылған жоқ. Дәрігер әйелдер тобында ерлермен салыстырғанда «Интроверсия», «Сезімталдық» және «Лаббилділік» трендтерінің айтарлықтай басымдығы байқалады.

Жеке типологиялық сауалнама әдісімен алынған нәтижелерді зерттелетін іріктеудегі жану синдромының таралуы мен ауырлығымен салыстыру кезінде МВІ әдістемесінің барлық үш шкаласы бойынша жоғары балл алған дәрігерлер тобында, яғни Қалыптасқан жану синдромымен, сондай-ақ МВІ әдістемесінің бір немесе екі шкаласы бойынша жоғары көрсеткіштері бар дәрігерлерде басқаларға қарағанда «интроверсия» және «сезімталдық» жеке тенденциялары айтарлықтай жоғары.

Күйіп қалу синдромының қалыптасуында эмоционалдық тұрақсыздық, сәйкестік, ұлшактық, күдік, өзін кінәлі сезіну, консерватизм, импульсивтілік, шиеленіс, интроверсия сияқты жеке қасиеттердің маңызы зор.

Күйіп қалу синдромының көздерін сипаттауға теориялық тәсілдердің төрт түрі бар. Индивидуалды тәсілдер жеке тұлғаның ішіндегі рөл мен процестерге назар аударады, ал тұлғаралық тәсілдер жұмыс процесінде басқа адамдармен қарым-қатынасқа бағытталған. Ұйымдастырушылық тәсілдер ұйымдық принциптің маңыздылығын көрсетеді, ал әлеуметтік тәсілдер кеңірек әлеуметтік және мәдени аспектілерге назар аударады. Күйіп қалу проблемасына осы төрт көзқарас бір-бірін жоққа шығармайды.

«Күйіп кету» синдромының негізін қалаушы Г. Фрюденбергердің еңбектерінде оның нақты психологиялық түсіндірмесі жоқ. Практикалық психиатр ретінде Фрюденбергер ол анық емес тұжырымдалған принциптерді бейнелейтін нақты материалдың массасын ұсынады. Фрюденбергер мен Рихельсонның [16] пікірінше, «динамикалық, харизматикалық, мақсат қойған ерлер мен әйелдер немесе идеалға ұмтылғандар» күйіп қалуға ұшырайды. Сондықтан бұл құбылыс «өте міндетті ауру» немесе «өзіне супер міндеттер қойғандардың ауруы» деп аталады.

Эдельвич пен Бродский өршіп кеткен клиникалардағы әлеуметтік қызметкерлердің бақылауларына негізделген прогрессивті фрустрацияның танымал төрт сатылы моделін жасады. Олардың моделінің негізгі принципі жеке тұлғаның бастапқы идеалистік күтулері күнделікті шындықтың деструктивті ықпалына ұшырауы болды. Олар адамдардың қарым-қатынасындағы фрустрацияның бірнеше көздеріне байланысты игі тілектерді іс жүзінде жүзеге асыру қиын деп есептейді: жетістік критерийін бағалаудың болмауы, жалақының төмендігі, мансаптық келешегінің нашарлығы, жеткіліксіз ұйымдастырушылық және төмен әлеуметтік жағдай. Осылайша, күйіп қалу синдромы дамуының біртіндеп ілгерілеуі үдемелі көңілсіздіктің келесі төрт кезеңінде болуы мүмкін: энтузиазм, тоқырау, фрустрация, апатия.

Мейер [17] Фрюденбергер мен Эдельвичтің Бродскиймен бірге еңбектерінде кездесетін күйіп қалу этиологиясында эмоционалдық жағына баса назар аударуды сынап, когнитивтік-мінез-құлық көзқарасын ұсынды. Бұл тәсілге сәйкес, күйіп қалу синдромы нақты жұмыс жағдайына сәйкес келмейтін қате күту үлгісінің нәтижесінде дамиды. Мұндай «күтулердің» үш түрі бар: тұрақты, бастапқы, шынайы үміттер. «Күтудің» осы үш түріне қосымша Мейер бұл үш түрге жеке және қоғамдық факторлар әсер ететінін атап көрсету үшін «байланыс әсері» түсінігін енгізді.

Жақында күйіп қалу синдромына қатысты «Ресурстарды сақтау» (ағылшын тілінен «COR» – Conservation of Resources) деп аталатын стресстің жаңа жалпы теориясы (Хобфолл

және Фриди) қолданылды [18]. COR теориясының негізгі қағидасы – адамдарда ең құнды нәрсені алуға, ұстауға және қорғауға деген терең мотивациясы бар. COR теориясына сәйкес психологиялық стресс келесі жағдайларда дамиды: бір нәрсе жеке ресурстарға қауіп төндірсе (жұмыссыздық, ажырасу); ресурстардың ұлғаюы салынған шығындарға сәйкес келмегенде.

Психоаналитик Фишер [19] жеке тұлғаның нарциссистикалық бұзылуының үлгісі ретінде «күйіп қалу синдромын» қарастырды. Ол өзі емдеген үш науқастағы үш «күйіп қалу» жағдайын теориялық тұрғыдан талдады. Фишердің пікірінше, өз жұмысын идеалдандыратын, содан кейін фрустрациядан зардап шегетін адамдар өздерінің қатысуын азайтып, не өздерінің идеалдарын төмендетіп, немесе жай ғана жағдайдан кетіп қалу керек. Екі жағдайда да күйіп қалу синдромын болдырмауға болады. Жақында Гликауф-Хиоз мен Мелман Фишердің «ұлылық нарциссизмінен» басқа, «депрессиялық нарциссизм» бар, ол да күйіп қалуға әкелуі мүмкін деген түсініктеме берді.

Қорытынды

Стоматологтар арасында қалыптасқан күйіп қалу синдромының таралуы 7,3% құрайды. Бұл ретте 57,3% жағдайда күйіп қалу синдромының жеке белгілері анықталды, бұл стоматологтар арасында кәсіби психоэмоционалдық стресстің жоғары деңгейін көрсетуі мүмкін.

МВІ әдістемесінің барлық үш шкаласы бойынша күйіп қалу синдромының ең жоғары ауырлығы 30 жасқа дейінгі дәрігерлерде табылды, бұл осы жас тобындағы дезадаптацияның жоғары деңгейін көрсетеді.

Күйіп қалу синдромының дамуы көбінесе дәрігердің жеке ерекшеліктерімен анықталады. Дәрігерлер синдромның қалыптасу кезеңдерінде және МВІ бір немесе екі шкаласы бойынша жоғары балл алған, басқа зерттелген жеке тенденциялармен салыстырғанда «интроверсия» және «сезімталдық» және «эмоционалды лабильділік» айтарлықтай айқын болды.

Стоматологтардағы күйіп қалу синдромының көріну деңгейі конфликттік жағдайдағы дәрігерлердің белгілі бір мінез-құлық стилімен байланысты болуы мүмкін екендігі көрсетілген.

Стоматологтардағы күйіп қалу синдромы мен клиникалық сипатталған мазасыздық белгілері арасындағы статистикалық маңызды корреляция анықталды. Сонымен қатар, Дж. Тейлордың жеке мазасыздану шкаласы бойынша әйел дәрігерлердің алаңдаушылық және іріктеу бойынша орташа көрсеткіштері ер дәрігерлерге қарағанда айтарлықтай жоғары болды.

Зерттелген стоматологтар үлгісінде клиникалық айқын депрессия (ICD-10 критерийлері бойынша) табылған жоқ. Дегенмен, ер дәрігерлер үшін М. Гамильтонның депрессиялық рейтинг шкаласы бойынша мандер жеңіл депрессия деңгейіне жақындады (9-дан 14 баллға дейін).

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Freudenberger H.J., Richelson G. Burn-out: How to Beat the High Cost of Success. New York: Bantam Books, 1990.
- 2 Maslach C. Burnout: A multidimensional perspective / Professional burnout: Recent developments in the theory and research / Ed. W.B. Schaufeli, Cr. Maslach & T. Marek. Washington DC: Taylor & Francis. 1993. P. 19–32.
- 3 Buunk B.P., Schaufeli W.B. Burnout: A perspective from social comparison theory. Professional burnout: recent developments in the theory and research / Ed. W.B. Schaufeli, Cr. Maslach & T. Marek. Washington D.C.: Talor & Francis, 1993. P. 53–69.
- 4 Handy J.A. Theoretical and methodological problems within occupational stress and burnout research // Human Relations. 1988. No. 41. P. 351–369.
- 5 Melchior M.E.W., Van den Berge A.A. Halfens R., Abu-Saad H.H. Burnout and the work environment of nurses in psychiatric long-stay core settings // Social Psychiatry & Psychiatric Epidemiology. 1997. Vol. 32(3). P. 158–164.
- 6 Adshead G. Healing ourselves: ethical issues in the ears of sick doctors // Advances in psychiatric Treatment. 2005. Vol. 11.
- 7 Tillet R. Больной внутри нас: психические расстройства у специалистов медицинского профиля // Advances in Psychiatric Treatment. 2003. Vol. 9. P. 272–279.
- 8 Burke R.J., Greenglass E.R. Career orientations and psychological burnout, and well-being among police officers // Psychological Reports. 1988. V. 75. P. 787–800.

- 9 Wall T.D., Bolden R.L., Borrill C.S., et al. Minor psychiatric disorder in NHS Trust staff: Occupational and gender differences // *British Journal of Psychiatry*. 1997. V. 171. P. 519–523.
- 10 Forrest W.R. Stressors and self destructive behaviors of dentists // *Dent. Clin. N.Am.* 1978. V. 22. P. 361–371.
- 11 Ларенцова Л.И. Профессиональный стресс врачей-стоматологов и методы его коррекции // Дисс. докт. мед. наук. – М., 2002.
- 12 Арутюнов А.В. Изучение синдрома эмоционального выгорания у врачей-стоматологов и методы его профилактики / Автореферат дисс... канд. мед.наук, М., 2004. – С. 27.
- 13 Rada R.E., Jonson-Leong C. Stress, burnout and depression among dentists // *JADA*. Jun 2004. Vol. 135. P. 788–794.
- 14 Tillett R. Providing therapy for therapists. *Bulletin of The Royal College of Psychiatrists*. 1986. Vol. 10. P. 27–28.
- 15 Ларенцова Л.И., Максимовский Ю.М., Соколова Е.Д. Синдром «эмоционального выгорания» у врачей-стоматологов // *Новая стоматология*. – 2002. – № 2. – С. 97–99.
- 16 Freudenberger H.J., Richelson G. *Burn-out: How to Beat the High Cost of Success*. New York: Bantam Books, 1990.
- 17 Meier S.T. Toward a theory of burnout // *Human Relations*. 1983. Vol. 36. P. 899–910.
- 18 Hobfoll S.E., Freedy J. Conservation of resources: A general stress theory applied to burnout. In *Professional burnout: Recent Developments in Theory and Research* ed. Schaufeli W.B., Maslach C., et al. Washington, DC: Taylor&Francis. 1993. P. 115–129.
- 19 Eli I. *Oral Psychophysiology: Stress, Pain and Behavior in Dental Care*. Florida, CRC Press, 1992.

REFERENCES

- 1 Freudenberger H.J., Richelson G. (1990) *Burn-out: How to Beat the High Cost of Success*. New York: Bantam Books. (In English).
- 2 Maslach C. (1993) *Burnout: A multidimensional perspective / Professional burnout: Recent developments in the theory and research* / Ed. W.B. Schaufeli, Cr. Maslach & T. Marek. Washington DC: Taylor & Francis. P. 19–32. (In English).
- 3 Buunk B.P., Schaufeli W.B. (1993) *Burnout: A perspective from social comparison theory. Professional burnout: recent developments in the theory and research* / Ed. W.B. Schaufeli, Cr. Maslach & T. Marek. Washington D.C.: Talor & Francis. P. 53–69. (In English).
- 4 Handy J.A. (1988) *Theoretical and methodological problems within occupational stress and burnout research* // *Human Relations*. No. 41. P. 351–369. (In English).
- 5 Melchior M.E.W., Van den Berge A.A. Halfens R., Abu-Saad H.H. (1997) *Burnout and the work environment of nurses in psychiatric long-stay core settings* // *Social Psychiatry & Psychiatric Epidemiology*. Vol. 32(3). P. 158–164. (In English).
- 6 Adshead G. (2005) *Healing ourselves: ethical issues in the ears of sick doctors* // *Advances in psychiatric Treatment*. Vol. 11. (In English).
- 7 Tillett R. (2003) *Bol'noj vnutri nas: psihicheskie rasstrojstva u specialistov medicinskogo profilja* // *Advances in Psychiatric Treatment*. Vol. 9. P. 272–279. (In English).
- 8 Burke R.J., Greenglass E.R. (1988) *Career orientations and psychological burnout, and well-being among police officers* // *Psychological Reports*. V. 75. P. 787–800. (In English).
- 9 Wall T.D., Bolden R.L., Borrill S.S., et al. (1997) *Minor psychiatric disorder in NHS Trust staff: Occupational and gender differences* // *British Journal of Psychiatry*. V. 171. P. 519–523. (In English).
- 10 Forrest W.R. (1978) *Stressors and self destructive behaviors of dentists* // *Dent. Clin. N.Am.* V. 22. P. 361–371. (In English).
- 11 Larencova L.I. (2002) *Professional'nyj stress vrachej-stomatologov i metody ego korrrekcii* // *Diss. dokt. med. nauk. M.* (In Russian).
- 12 Arutjunov A.V. (2004) *Izuchenie sindroma jemocional'nogo vygoranija u vrachej-stomatologov i metody ego profilaktiki* / *Avtoreferat diss... kand. med.nauk, M.* P. 27. (In Russian).
- 13 Rada R.E., Jonson-Leong C. Stress, burnout and depression among dentists // *JADA*. Jun 2004. Vol. 135. P. 788–794. (In English).
- 14 Tillett R. Providing therapy for therapists. *Bulletin of The Royal College of Psychiatrists*. 1986. Vol. 10. P. 27–28. (In English).
- 15 Larencova L.I., Maksimovskij Ju.M., Sokolova E.D. (2002) *Sindrom «jemocional'nogo vygoranija» u vrachej-stomatologov* // *Novaja stomatologija*. No. 2. P. 97–99. (In Russian).
- 16 Freudenberger H.J., Richelson G. (1990) *Burn-out: How to Beat the High Cost of Success*. New York: Bantam Books. (In English).

- 17 Meier S.T. (1983) Toward a theory of burnout // Human Relations. Vol. 36. P. 899–910. (In English).
18 Hobfoll S.E., Freedy J. (1993) Conservation of resources: A general stress theory applied to burnout. In Professional burnout: Recent Developments in Theory and Research ed. Schaufeli W.B., Maslach C., et al. Washington, DC: Taylor&Francis. P. 115–129. (In English).
19 Eli I. (1992) Oral Psychophysiology: Stress, Pain and Behavior in Dental Care. Florida, CRC Press. (In English).

Л.С. ИСМАГАМБЕТОВА,¹

магистрант.

e-mail: lunaraismagambetova@gmail.com*

ORCID ID: 0000-0002-8231-0218

Е.Б. ДУПЛЯКИН,^{*1}

к.м.н., профессор.

*e-mail: e.duplyakin@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0005-8417-1978

¹Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ЗДОРОВЬЕ ВРАЧЕЙ

Аннотация

В начале 21 века идет процесс пересмотра системы глобальных приоритетов и ценностей в области психического здоровья человека. В мире произошли изменения в структуре и распространении психических и поведенческих расстройств. Психиатрия вышла за свои традиционные рамки и стала частью медицинской психологии, социологии и т.д. Необходимость нового направления исследований очевидна, чтобы его можно было перенести на соседние области. Характерные особенности врачей-стоматологов, особенности их стратегий борьбы с профессиональным стрессом как факторы риска возникновения синдрома эмоционального выгорания изучены недостаточно. Поэтому изучение клиники, динамики, прогноза и особенностей лечения тревожно-депрессивных расстройств врачами-стоматологами является актуальной проблемой современной психиатрии и стоматологии.

Ключевые слова: синдром эмоционального выгорания, профессиональный стресс, особенности личности, стиль поведения.

L.S. ISMAGAMBETOVA,¹

master student.

e-mail: lunaraismagambetova@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8231-0218

E.B. DUPLYAKIN,^{*1}

c.m.s., professor.

*e-mail: e.duplyakin@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0005-8417-1978

Turan University, Almaty, Kazakhstan

PECULIARITIES OF THE PROFESSIONAL ACTIVITIES IMPACT DOCTORS' HEALTH

Abstract

At the beginning of the 21st century, there is a process of revising the system of global priorities and values in the field of human mental health. The world has seen changes in the structure and prevalence of mental and behavioral disorders. Psychiatry has gone beyond its traditional boundaries and has become part of medical psychology, sociology, etc. The need for a new direction of research is obvious so that it can be transferred to neighboring areas. The characteristic features of dentists, the features of their strategies to deal with professional stress as risk factors for the occurrence of burnout syndrome have not been studied enough. Therefore, the study of the clinic, dynamics, prognosis and features of the treatment of anxiety and depressive disorders by dentists is an urgent problem of modern psychiatry and dentistry.

Key words: burnout syndrome, occupational stress, personality traits, behavior style.

4 ПРИКЛАДНАЯ ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА

FTAXP 15.21.69

ЭОЖ 159.9.07

<https://doi.org/10.46914/2959-3999-2023-1-1-42-50>

А.Қ. НОҒАЕВА,*¹

докторант.

*e-mail: 21220838@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0001-9122-8809

О.С. САНГИЛБАЕВ,¹

психол.ғ.д., профессор.

ORCID ID: 0000-0003-2067-3010

¹«Тұран» университеті,

Алматы қ., Қазақстан

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫН ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Андатпа

Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектісін қалыптастыру бойынша эмпирикалық зерттеу жүргізілді. Қазіргі уақытта мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектін зерттейтін зерттеулер көп емес. Көбінесе зерттеушілер тек осы эмоционалды интеллект тұжырымдаманың болуын анықтаумен шектеледі, оның құрылымдық компоненттерін нақты көрсетпейді. Сондай-ақ, кейбір зерттеушілер мектеп жасына дейінгі балалардағы эмоционалдық саланың ерекшеліктерін зерттеуге баса назар аударатыны, ал кейбіреулері мектеп жасына дейінгі балалардағы эмоцияларды түсінудің дамуын зерттейтіні атап өтіледі. Мектепке дейінгі балалардағы эмоционалды саладағы ең қызықты және маңызды зерттеулер қарастылды. Біз мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектінің даму деңгейіне келесі әдістерді қолдана отырып қорытынды жасадық: тәрбиешілерге арналған сауалнама, М.А. Нгуеннің проективті әдістері: «аяқтау: заттар әлемі – адамдар әлемі – эмоциялар әлемі», «үш тілек», «не – неге – қалай». Осы әдістемелердің көмегімен мектепалды топ балаларының эмоцияларының көрсеткіштерін анықтадық. Дамытушы сабақтар ұйымдастырып, мектепалды топ балаларының эмоциялық интеллектілерінің оң динамикасын көруге болатынын анықтадық.

Тірек сөздер: эмоциялар, эмоционалды күй, эмпатия, басқару, мектепке дейінгі жас, психикалық модель, эмоционалды мәдениет.

Кіріспе

Эмоционалды күй кез-келген адамның өмірінде жас дамуының әр кезеңінде маңызды рөл атқарады. Мектепке дейінгі кезеңде дамудың алдыңғы кезеңімен салыстырғанда эмоциялар қарқынды дамып, барған сайын бай мазмұнға ие болатынын ерекше атап өткен жөн. Дәл осы ересек мектепке дейінгі жаста, жоғарыда айтылғандай, негізгі психикалық күйлер дамиды: әсер ету мазмұнының сапалы өзгеруі, эмоционалды күйге енуінің дамуы (серіктес позициясына тұру, оның қажеттіліктері мен сезімдерін ескеру мүмкіндігі), басқа адамдарға эмпатия мен эмпатияның ерекше түрлерінің пайда болуы және т.б.

Дегенмен, қазіргі уақытта мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектісін зерттейтін зерттеулер көп емес. Көбінесе зерттеушілер тек осы эмоционалды интеллект тұжырымдаманың болуын анықтаумен шектеледі, оның құрылымдық компоненттерін нақты көрсетпейді. Сондай-ақ, кейбір зерттеушілер мектеп жасына дейінгі балалардағы эмоционалдық саланың ерекшеліктерін зерттеуге баса назар аударатынын, ал кейбіреулері мектеп жасына дейінгі балалардағы эмоцияларды түсінудің дамуын зерттейтінін атап өтуге болады.

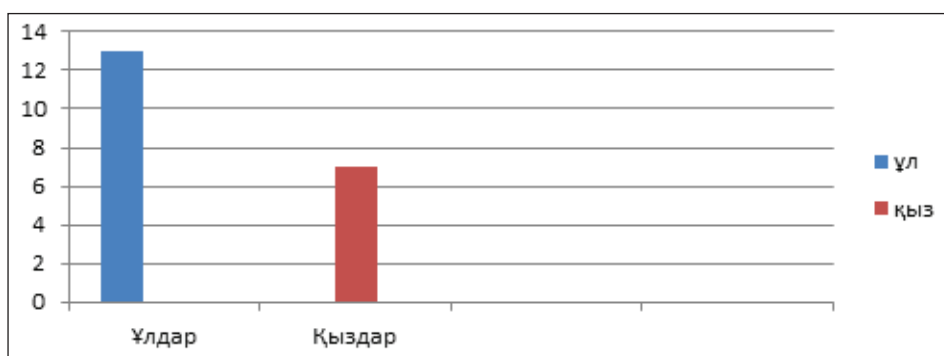

Эмоционалды мәдениет-бұл «үш құрылымдық компонентті: когнитивті, практикалық және құндылық-семантикалық компоненттерді дамыту арқылы қоғамдағы адами қатынастардың тиімділік деңгейін анықтайтын ерекше жеке білім» [1]. Эмоционалды мәдениеттің когнитивті (интеллектуалды) компоненті-бұл адамды өзінің эмоционалдық тәжірибелері мен басқа адамдардың эмоцияларына бағыттайтын танымдық процестер жүйесі, сонымен қатар адамның эмоциялар әлемі туралы психологиялық білімдерінің жиынтығы. Эмоционалды мәдениеттің практикалық (мінез-құлық) компоненті-бұл адамның өзінің эмоционалды әлемімен және басқалардың эмоционалды тәжірибесімен өзара әрекеттесу дағдылары мен дағдыларының жүйесі. Эмоционалды мәдениеттің құндылық-семантикалық компоненті-бұл адамның өзінің эмоционалды тәжірибесіне және басқа адамдардың эмоцияларына деген қарым-қатынасының жиынтығы

Мектеп жасына дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалардың эмоционалды интеллект тақырыбын жеткіліксіз зерттеу туралы қорытынды жасауға болады. Қазіргі зерттеулерде мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балаға қолданудағы «эмоционалды интеллект» ұғымы нақтылауды қажет етеді.

Негізгі ережелер

Мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектінің қалыптасуын зерттеу әдістерін ұйымдастыру және сипаттау үлгі және эмпирикалық зерттеу базасы. Үлгіні Алматы қаласындағы ЖШС «Арша» балабақшаның мектеп жасына дейінгі балалары құрады – 5 жастан 6 жасқа дейінгі 20 адам, оның ішінде 13 қыз және 7 ұл. Біз жас критерийі бойынша бірдей жұптарды таңдау әдісімен эксперименттік және бақылау топтарын құрдық, әр топта балалардың саны бірдей болды – 10 адам.

Сурет 1 – Экспериментке қатысушылардың жыныстық айырмашылықтары

Материалдар мен әдістер

Біздің эмпирикалық зерттеуіміз қалыптастырушы эксперимент болғандықтан, онда келесі кезеңдерді ажыратуға болады: 1. Бірінші кезеңде біз мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектінің даму деңгейіне келесі әдістерді қолдана отырып қорытынды жасадық: тәрбиешілерге арналған сауалнама, М.А. Нгуеннің проективті әдістері: «аяқтау: заттар әлемі – адамдар әлемі – эмоциялар әлемі», «үш тілек», «не – неге – қалай» [2]. Барлық балалар балабақшаның мектепалды тобына барады. Біздің эмпирикалық зерттеуіміз қалыптастырушы эксперимент болғандықтан, онда келесі кезеңдерді ажыратуға болады:

1. Бірінші кезеңде біз зерттеудің басында және соңында мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектінің даму деңгейін диагностикалау үшін біз Нгуен әзірлеген тәрбиешілерге арналған сауалнаманы қолдандық.

2. Екінші кезең эксперименттік топ мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектісін қалыптастыру және осы бағдарламаны практикада одан әрі сынақтан өткізу бағдарламасын әзірлеу болды.

3. Үшінші кезең: зерттеудің соңында біз мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектінің даму деңгейіне диагностика жүргіздік, зерттеудің басындағыдай әдістерді қолдана отырып, мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектісін қалыптастыру үшін әзірленген және ұйымдастырылған бағдарламаның тиімділігін бағаладық. Зерттеудің басында және соңында мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектінің даму деңгейін диагностикалау үшін біз Нгуен әзірлеген тәрбиешілерге арналған сауалнаманы қолдандық. Зерттеудің басында және соңында мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектінің даму деңгейін анықтау үшін қолданған психодиагностикалық әдістер проективті болып табылады: «аяқтау: заттар әлемі – адамдар әлемі – эмоциялар әлемі», «үш тілек», «не – неге – қалай». Олар мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектінің келесі компоненттерінің даму дәрежесін анықтайды: баланың адамдар әлеміне және эмоциялар әлеміне назар аударуы («аяқтау»), баланың екіншісіне эмоционалды бағыты («үш тілек»), баланың өз қызметінде екіншісінің эмоционалды жағдайын ескеруге дайындығы («не – неге – қалай»). Әдістеменің құрылымы, бағалау баллдық шкаласы және нәтижелерін өңдеу ресейлік және шетелдік зерттеушілердің идеяларына негізделген: З. Фрейд, А. Пейн, П.П. Калинина, Е.О. Смирнова, В.М. Холмогорова [4]. Бұл әдістерді қазақ тіліне аударып сенімділік пен жарамдылыққа тексердік. r-Пирсон коэффициенті бойынша деректерді жинау мен өңдеуді және корреляциялық талдауды қолданды: Әдістеменің сенімділігі: $r = 0,88$, $R < 0,01$. Әдістеменің жарамдылығы: $r = 0,72$, $p < 0,01$. Бұл нәтижелер біздің жұмысымызда жоғарыда аталған әдістерді қолдану мүмкіндігін көрсетеді.

Әдебиетке шолу

Мектепке дейінгі балалардағы эмоционалды саладағы ең қызықты және маңызды зерттеулерді қарастырыңыз. «Мектеп жасына дейінгі балалардың эмоцияларды түсінуі» мақаласында О.А. Прусакова мен Е.А. Сергиенко «психикалық модель» терминін қолданады, оны олар «психикалық құбылыстарды (зейін, ойлау, қиял және т.б.) бейнелеудің біртұтас көп деңгейлі жүйесі» деп санайды [5]. Жүргізілген эксперименттердің нәтижесінде Прусакова мен Сергиенко келесі тұжырымдарға келді: Баланың ішкі тәжірибесі әлеуметтену процесінің қалыптасуына әсер етеді.

Е.И. Комкова және Т.М. Недвецкая мектеп жасына дейінгі ұлдар мен қыздардағы эмоцияларды қабілеттерін анықтауды зерттеді [7].

Комкова мен Недвецкая олардың зерттеулерінің нәтижелері шетелдік және отандық зерттеулердің нәтижелеріне сәйкес келетіндігін жазады, онда ерлер мен әйелдердің эмоционалды саласындағы айқын айырмашылықтар анықталды (К. Джеклин, Л.В. Куликов, Е. Маккоби, М.С. Пономарева, К.Н. Суханова және т.б.) [7]. Ересек мектеп жасына дейінгі балалардың эмоцияларды гендерлік тұрғыдан түсінуін қарастыра отырып, Комкова мен Недвецкая эмоционалды интеллектті әлеуметтік интеллекттің ішкі құрылымы ретінде қарастыруға болады және бұл ақыл-ой қабілеттерінің кең класының бөлігі болып табылатын тұрақты психикалық қабілет деген қорытындыға келеді [10]. Осылайша, эмоционалды тәжірибелер тәжірибелік объектілердің құндылықтарына сәйкес келе бастайды. Мінез-құлық компоненті өзін эмоционалды өзін-өзі реттеу, балалардағы эмоциялардың ауызша және вербалды емес көрінісі арқылы анықтайды. С.В. Сидоров мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды саласын зерттеуде «әлеуметтік-эмоционалды құзыреттілік» терминін қолданады [8]. Мектеп жасына дейінгі мектепалды даярлық топ балалардың әлеуметтік-эмоционалды дамуын зерттеу нәтижелері бойынша кіші мектеп жасына дейінгі балалармен салыстырғанда олардың ұқсастықтарының, айырмашылықтарының ерекшеліктерін анықтай отырып, тіпті әртүрлі эмоциялардың себептерін анықтай отырып, эмоциялардың кең ауқымын тани алады деген қорытындыға келеді. Алайда, олардың эмоцияларын түсіну және өзара әрекеттесу серіктестерінің эмоцияларын тану қабілеті балаларда әртүрлі дәрежеде көрінеді, бұл мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік-эмоционалды құзыреттілігін дамыту үшін жағдай жасаудың өзектілігін көрсетеді. Д.В. Стрелкова мен И.В. Бобрышева мектепке дейінгі мектепалды даярлық топта жеке басының дамуының негізінде эмоционалды интеллект жатыр деп санайды, бұл баланың

басқа адамға бағдарлануға және оның эмоционалдық жағдайын өз қызметінде ескеруге дайын екендігін білдіреді. Эмоционалды интеллект құрылымында олар екі аспектіні ажыратады: тұлғашылық және тұлғааралық немесе әлеуметтік (өзін-өзі басқару қабілеті және адамдармен қарым-қатынасты басқару қабілеті).

С. Хартер және оның әріптестері балалардың күрделі, қарама-қайшы эмоцияларды түсіну қабілетін қалыптастыруда айқын дәйектілік көрсететінін анықтады. 8 жасында балалар екі эмоция бір оқиғаға жауап ретінде дәйекті түрде көрінуі мүмкін екенін түсіне бастайды, ал 12 жасында балалар екі эмоция бір уақытта бір құбылысқа күрделі реакция ретінде өмір сүре алатынын түсінеді, ал бұл эмоциялар мақсатқа қарама-қарсы болуы мүмкін. Жоғарыда келтірілген зерттеу нәтижелеріне қарамастан, олардың көпшілігінде белгілі бір қайшылықтар бар, мысалы, бір жас санатындағы балалардың эмоцияларды анықтау және түсіну деңгейін анықтауда. О.А. Прусакова мен Е.А. Сергиенко мектеп жасына дейінгі балалардағы өздерінің және басқалардың эмоцияларын түсіну қабілеті туралы жазады. Сонымен қатар, олар мектеп алды топ балаларында өздерінің және басқалардың эмоционалдық күйлерін символдық бейнелеудің жоғары деңгейін атап өтеді.

Мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллект тақырыбын жеткіліксіз зерттеу туралы қорытынды жасауға болады. Қазіргі зерттеулерде мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балаға қолданудағы «эмоционалды интеллект» ұғымы нақтылауды қажет етеді. Бұл жұмыста біз мектеп жасына дейінгі баланың эмоционалды интеллектісін баланың басқа адамға бағдарлануға және оның эмоционалдық жағдайын өз іс-әрекетінде ескеруге дайындығы деп түсінеміз. Біз «қызмет» ұғымын «субъектінің қажеттіліктерін жүзеге асыратын мақсатты әрекет» деп санаймыз. Сондай-ақ, біз мектеп жасына дейінгі баланың эмоционалды интеллектінің келесі компоненттерін зерттейтін боламыз: баланың адамдар әлеміне және эмоциялар әлеміне назар аударуы, баланың екіншісіне эмоционалды бағыты және баланың өз іс-әрекетінде екіншісінің эмоционалды жағдайын ескеруге дайындығы.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеудің басында және соңында мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектінің даму деңгейін диагностикалау үшін біз м.а. Нгуен әзірлеген тәрбиешілерге арналған сауалнаманы қолдандық. Сауалнама мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды жауаптылығын, олар үшін маңызды оқиғаларды бастан өткеруге және жақын адамдарына жанашырлық танытуға дайын екендіктерін талдауға көмектеседі. Сауалнамаларды психолог талдайды және жауаптар қарама-қайшы болуы мүмкін болғандықтан, баланың «эмоционалды портреті» басқа тәрбиешілермен талқыланғаннан кейін жасалады. Осы сауалнаманың белгілі бір сұрақтарына оң жауаптар баланың мінез-құлқын белгілі бір санатпен байланыстыру үшін маркер болды, бірақ біз бұрын жазғанымыздай, әр жағдайда баланың мінез-құлқын жан-жақты талдау қажет, онда оны білетін барлық мұғалімдердің пікірлері ескеріледі. Дегенмен, бала қиындыққа тап болған достарын қолдамайды-өзімшіл; ересектердің ескертулеріне төзбеушілік-төзімсіз; басқалардың эмоционалдық жағдайына назар аудармайды-тұйық; егер ол қалаусыз әрекет жасаса, кінәсін мойындамайды-тентек; басқалардың әрекеттері мен қарым-қатынасы туралы өз пікірін білдірмейді-қатыссыз. Зерттеудің басында және соңында мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектінің даму деңгейін анықтау үшін қолданған психодиагностикалық әдістер проективті болып табылады: «аяқтау: заттар әлемі – адамдар әлемі – эмоциялар әлемі», «үш тілек», «не – неге – қалай». М.А. Нгуен мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектінің келесі компоненттерінің даму дәрежесін анықтайды: баланың адамдар әлеміне және эмоциялар әлеміне назар аударуы («аяқтау»), баланың екіншісіне эмоционалды бағыты («үш тілек»), баланың өз қызметінде екіншісінің эмоционалды жағдайын ескеруге дайындығы («не – неге – қалай»). Әдістеменің құрылымы, бағалау баллдық шкаласы және нәтижелерін өңдеу ресейлік және шетелдік зерттеушілердің идеяларына негізделген: З. Фрейд, А. Пейн, П.П. Калинина, Е.О. Смирнова, В.М. Холмогорова. Нұсқаулық. Психолог балаларға 10 минут ішінде фигураларға кез-келген бөлшектерді қосуды (сурет салуды), мағынасы бар сызбалар жасауды ұсынады. 2 ұпай-адам бейнеленген, оның аяқтарын, қолдарын

бейнелейтін сызылған соққылардың болуы, оның эмоционалды күйі көрсетілген немесе ол қозғалыста берілген. Адамдар әлеміне және эмоциялар әлеміне бағдарланудың даму деңгейлері: төмен: 0 балл; орташа: 1–2 балл; жоғары: 3–6 балл. «Үш тілек» проективті әдістемесі мақсаты: баланың өзіне немесе басқа адамдарға эмоционалды бағдарын анықтау. Нұсқаулық. Психолог балаларға: «елестетіп көріңізші, алтын балық Сіздің үш тілегіңізді орындай алады. Сіз не тілейсіз? Сурет салыңыз!». Нәтижелерді өңдеу: 0 балл – сурет жоқ; 1 балл – сурет «өзі үшін» тілекпен байланысты; 2 балл – сурет «басқа адамдар үшін» тілекпен байланысты. Баланың басқа адамдарға эмоционалды бағдарлануының даму деңгейлері: төмен: 0–3 ұпай; орташа: 4 ұпай; жоғары: 5–6 ұпай. «Не – неге – қалай» әдістемесі мақсаты: баланың басқа адамның эмоционалды жағдайын ескеруге, жанашырлық танытуға, оған қамқорлық жасауға дайын болу дәрежесін анықтау. Нұсқаулық. Психолог балаларға: «Мен қазір сізге оқиғаны оқимын. Сіздің міндетіңіз: мұқият тыңдау, содан кейін менің сұрақтарыма жауап беру». Қыздарға арналған мәтін « менің атым Аяна. Мен бірінші сыныпта оқимын. Менің үлкен әпкем Дана бар. Бірде біз көлікпен келе жатып, апатқа ұшырадық. Аянаның оң қолы сынған, бірақ ол көп ұзамай сауығып кетті. Менің бетімде терең сызаттар болды, бір айдан кейін тыртық қалды. Тыртық кішкентай, бірақ мектептегі барлық балалар оны байқайды. Білесіз бе, ол және оның достары маған күле бастады. Мен қатты ренжідім. Мен тіпті мектепке барғым келмеді. Дана бұл туралы білді. Келесі күні мен әдеттегідей Данамен бірге мектепке бардым. Кіреберістің жанында Дәулет достарымен бірге тұрды. Мені көргеннен кейін олар бір нәрсе туралы сыбырлап, күле бастады. Менің әпкем оларға бірден келіп, Дәулетке бірдеңе айтты. Мен алыста тұрдым, сондықтан ештеңе естімедім. Бірақ Данамен осы әңгімеден кейін Дәулет және оның достары маған күлуді тоқтатты. Маған әрқашан көмектесетін үлкен әпкем бар екенін мақтан тұтамын. Бірақ мен әлі күнге дейін Дананың Дәулетке және балаларға не айтқанын білмеймін. Ол оларға не айтты деп ойлайсыз? «Ұлдарға арналған мәтін» менің атым Серік. Менің үлкен ағам Берік бар. Жақында мен велосипед тебуді үйрене бастадым. Алғаш рет жиі құлап, көрші ұлдар маған күлді. Бұл өте ұят болды. Мен тіпті велосипедті тастағым келді. Бірақ Берік маған көмектесуге шешім қабылдады. Бір күні ағам екеуіміз велосипедпен аулаға шықтық. Бізді балалар көріп, сыбырлап, күле бастады. Менің үлкен ағам оларға бірден келіп, бірдеңе айтты. Мен алыста тұрдым, сондықтан ештеңе естімедім. Бірақ Берікпен сөйлескеннен кейін ұлдар маған күлуді тоқтатты. Маған әрқашан көмектесетін үлкен ағам бар екенін мақтан тұтамын. Бірақ мен Беріктің балаларға не айтқанын Әлі білмеймін. Ол оларға не айтты деп ойлайсыз?» Нәтижелерді өңдеу: бала үш сұраққа жауап бере отырып, балалар арасындағы қарым-қатынасқа, жағдайды бағалауға және басқа адамдардың эмоционалды жағдайын түсінуге байланысты белгілі бір мәселені шешуі керек. Жауаптар үш балдық шкала бойынша бағаланады (Д. Векслер тестінде қолданылатын критерийлерге сәйкес): 1.»Дана (Берік) балаларға не айтты (айтты)?» 0 ұпай-жауап жоқ; бала сұрақты түсінбейді немесе келесі жауап нұсқаларын береді: «күлмеңіз», «бұл күлкілі емес», «сіз не бөліп жатырсыз?», «сіз қалай ұялмайсыз» және т.б. 1 балл – «үлкен әпке (үлкен ағасы) балаларға қауіп төндірді (қорқытты)»; 2 балл – мәселенің сындарлы шешімі. Сындарлы шешімнің нұсқалары: үлкен әпкесі (үлкен ағасы) балалардан кіші әпкесін (інісін) жалғыз қалдыруды сұрайды, әйтпесе ол мұғалімдер мен ата-аналарға шағымданады; үлкен әпкесі (үлкен ағасы) балаларға мұны істеуге болмайтынын, бұл жаман нәрсе екенін түсіндіреді; үлкен әпкесі (үлкен ағасы) балаларға өз проблемасын түсіндіреді кіші әпкесі (інісі) және жігіттер оған (оған) күлуді тоқтатуды талап етеді. 2. «Неліктен Дана (Берік) осылай жасады (жасады)?» Балалардың жауаптары үш балдық шкала бойынша бағаланады: 0 балл – бала сұрақты түсінбейді; «себебі бұл оның сіңлісі (ағасы)»; 1 балл – «өкінішті» сіз не бөліп жатырсыз?», «сіз қалай ұялмайсыз» және т.б. 1 балл – «үлкен әпке (үлкен ағасы) балаларға қауіп төндірді (қорқытты)»; 2 балл – мәселенің сындарлы шешімі. Сындарлы шешімнің нұсқалары: үлкен әпкесі (үлкен ағасы) балалардан кіші әпкесін (інісін) жалғыз қалдыруды сұрайды, әйтпесе ол мұғалімдер мен ата-аналарға шағымданады; үлкен әпкесі (үлкен ағасы) балаларға мұны істеуге болмайтынын, бұл жаман нәрсе екенін түсіндіреді; үлкен әпкесі (үлкен ағасы) балаларға өз проблемасын түсіндіреді кіші әпкесі (інісі) және жігіттер оған (оған) күлуді тоқтатуды талап етеді. 2.»Неліктен Дана (Берік) осылай жасады (жасады)?» Балалардың жауаптары үш балдық шкала бойынша бағаланады: 0 балл – бала сұрақты түсінбейді;» себебі бұл оның (оның) сіңлісі

(ағасы)»; 1 балл – «өкінішті»; «басқаларға күлу жаман болғандықтан, олай істеуге болмайды»; «күлмеу үшін»; «күлмеу үшін ренжітті»; 2 ұпай – «өйткені адамдар күлсе, өздерін жаман сезінеді». 3. «Сіз қалай көмектесер едіңіз 2 балл-баланың өзі ренжіген адамның сезіміне сүйене отырып шешім қабылдайды; мысалы: «сіз күлгенде, бұл өте ұят», «менің әпкемді (ағамды) мазақ етпеңіз, ол (оған) өте ұят» және т.б. немесе оған сүйене отырып әрекет жасайды ренжіген сезімдер, мысалы: «мен оларға ағасымен (әпкесімен) дос болуды ұсынар едім, содан кейін ағасы (әпкесі) өзін жақсы сезінер еді» және т.б. баланың өз қызметінде екіншісінің эмоционалды жағдайын ескеруге дайын болу деңгейі (үш сұраққа жауап беру нәтижелері бойынша): төмен: 0–2 ұпай, орташа: 3–4 балл, жоғары: 5–6 балл. Нәтижелерді өңдеу: бала үш сұраққа жауап бере отырып, балалар арасындағы қарым-қатынасқа, жағдайды бағалауға және басқа адамдардың эмоционалды жағдайын түсінуге байланысты белгілі бір мәселені шешуі керек. Жауаптар үш балдық шкала бойынша бағаланады (Д. Векслер тестінде қолданылатын критерийлерге сәйкес). Психодиагностика жүргізілгеннен кейін дамытушы бағдарламаны әзірлеу және іске асыру принциптері біз дамытушы сабақтар жүйесін жүргізу қажеттілігін анықтадық [13]. Психодиагностика жүргізілгеннен кейін дамытушы бағдарламаны әзірлеу және іске асыру принциптері біз дамытушы сабақтар жүйесін жүргізу қажеттілігін анықтадық, өйткені проективті әдістерді орындағаннан кейін балалар көрсеткен нәтижелер, сондай-ақ тәрбиешілерге сауалнама жүргізу – эксперименттік және бақылау топтарындағы балалардың көпшілігінде эмоционалды интеллекттің даму деңгейінің төмендігін анықтады. Біздің даму бағдарламамызды әзірлеу кезінде біз Нгуеннің мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектісін қалыптастыру саласындағы зерттеулеріне сүйендік, сондай-ақ мектеп жасына дейінгі балалардың жас ерекшеліктерін ескердік.

Біздің даму бағдарламамыздың мақсаты-мектеп жасына дейінгі баланың өз қызметіндегі басқа адамдардың рөлі мен маңыздылығына бағдарлануын қалыптастыру. Қызмет – «субъектінің қажеттіліктерін іске асыратын мақсатты әрекет». Осы бағдарламаны іске асыру тиімділігінің критерийі мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектісін дамытудың оң динамикасы, яғни басқа адамға бағдарлану дәрежесін арттыру, сондай-ақ баланың оған қамқорлық жасауға дайындығы. Біздің бағдарламамыздың дамытушы сабақтары – жазушылары мен ақындарының әдеби шығармаларын оқу, оқылған шығармалардың мазмұны туралы әңгіме, сонымен қатар отандық психологтардың ұжымдық ойындары

Содан кейін біз зерттеудің басында алынған нәтижелерді ол аяқталғаннан кейін алынған нәтижелермен салыстырдық және мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллект деңгейінің дамуы және біз әзірлеген бағдарламаның тиімділігі туралы қорытынды жасадық. Зерттеу гипотезасын тексеру үшін деректерді өңдеудің статистикалық әдістері біз когерентті іріктеу үшін жұптасқан Т–Вилкоксон критерийін (зерттеудің басында және соңында алынған эксперименттік топтың нәтижелерін өңдеу) және когерентті емес іріктеу үшін U–Манн-Уитни критерийін (зерттеудің басында бақылау және эксперименттік топтар арасындағы статистикалық маңызды айырмашылықтарды тексеру) қолдандық.

Мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектісін қалыптастыруды зерттеу нәтижелерін талдау зерттеудің басында мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектісін қалыптастыруды зерттеу нәтижелері тәрбиешілердің сауалнамасының нәтижелеріне сәйкес эксперименттік және бақылау тобындағы мектеп жасына дейінгі балалардың едәуір бөлігі эмоционалды интеллекттің даму деңгейі орташадан төмен. Эксперименттік және бақылау тобындағы балалардың үштен бірінен астамы (40%) қиындыққа тап болған достарын қолдамайды (өзімшіл). Эксперименттік топтағы балалардың 40%-ы және бақылау тобындағы балалардың 20%-ы ересектердің ескертулеріне төзбейді (төзімсіз). Екі топтағы балалардың 30%-ы басқа адамдардың эмоционалды жағдайына назар аудармайды (жабық). Екі топтағы балалардың 20%-ы ересектердің тапсырмаларын орындамайды (тентек). Бақылау тобындағы балалардың 10%-ы басқалардың іс-әрекеттері мен қарым-қатынастары туралы өз пікірлерін білдірмейді (қатыспайтын) дәрежелер өздеріне бағытталған және өз қызметінде басқа адамдардың эмоционалды жағдайын ескеруге әлі дайын емес. Осыған байланысты мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллект деңгейін дамытуға ықпал ететін біртұтас оқыту және дамыту бағдарламасын қолдану қажеттілігі туындайды.

Біздің бағдарлама 10 ұйымдастырылған оқу қызметі тұрады, әр сабаққа 1 әдеби шығарма (әңгіме немесе өлең) және 1 ойын кіреді. Әр әңгімеден немесе өлеңнен кейін балалармен әңгіме және кейіпкерлердің мінез-құлқы талқыланады. Әр ұйымдастырылған оқу қызметінің уақыты 30 минут.

Біздің бағдарлама эксперименттік топтағы мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллект деңгейінің дамуының оң динамикасын айқын көрсеткен дамытушы сабақтар жүйесі болды. Динамика балалардың өзіншілдік (қиындыққа тап болған достарын қолдамайды), әртүрлі пікірлерді қабылдай алмау (ересектердің ескертулеріне төзбеушілік), оқшаулану (басқа адамдардың эмоционалды жағдайына назар аудармау) және бағынбау (ересектердің тапсырмаларын орындамау) сияқты жағымсыз қасиеттердің ауырлығының төмендеуімен көрінді), және бұл олардың төзімділігін, жауаптылығын, басқа адамдарға эмоционалды бағдарлануын, сондай-ақ өз қызметінде басқа адамдардың эмоционалды жағдайын ескеруге дайындығын арттырды, бұл осы жастағы мектеп жасына дейінгі балаларда эмоционалды интеллекттің болуын көрсетеді.

Қорытынды

Жоғарыда аталған барлық фактілер эксперименттік топ балаларының эмоционалды интеллект деңгейі даму бағдарламасы аяқталғаннан кейін жоғарылағанын көрсетеді. Осыған байланысты біз мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектісін қалыптастыру бойынша әзірленген және ұйымдастырылған бағдарламаның тиімділігі туралы айта аламыз – біздің субъектілер басқа адамға бағдарлану дәрежесін арттырды, оған қамқорлық жасауға дайын болды. Осылайша, жұмыс барысында қойылған міндеттер шешілді, зерттеу мақсатына қол жеткізілді: теориялық және практикалық деңгейде біз мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектінің компоненттерін зерттедік, оны қалыптастыру үшін дамытушы бағдарлама әзірледік және оны іс жүзінде сынап көрдік. Біз ұсынған гипотеза мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектісін оның компоненттерін қалыптастыруға бағытталған дамытушы сабақтар жүйесін әзірлеу және ұйымдастыру өзінің оң нәтижесін берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Gardner H. Multiple intelligences: The theory in practice. Y.: Basic Books, 1993.
- 2 Goleman D. Emotional intelligence. Y.: Bantam Books, 1995.
- 3 Mayer J.D., Salovey P., Caruso D. Emotional intelligence: Theory, findings, and implications // Psychol. Inq. 2004. V. 15. No. 3. P. 197–215.
- 4 Salovey P., Mayer J.D. Emotional intelligence // Imagination, Cognition and Personality. 1990. No. 9. P. 185–211.
- 5 Выготский Л.С. Учение об эмоциях. – М., 2012. – 401 с.
- 6 Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М., 1999. – С. 203–205.
- 7 Пазухина И.А. Давай познакомимся! Тренинговое развитие и коррекция эмоционального мира дошкольников 4–6 лет: – СПб., 2004. – 272 с.
- 8 Изотова Е.И. Особенности идентификации эмоций у детей дошкольного возраста М., 2003. – С. 163–164.
- 9 Карелина И.О. Развитие понимания эмоций в период дошкольного детства. – Прага, 2017. – 178 с.
- 10 Нгуен М.А. Психологические предпосылки возникновения эмоционального интеллекта в старшем дошкольном возрасте // Культурно-историческая психология. – № 3. – С. 46–51.
- 11 Нгуен М.А. Развитие эмоционального интеллекта // Ребенок в детском саду. – 2004. – № 5. – С. 80–87.
- 12 Орме Г. Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха. – М., 2000. – С. 305–309.
- 13 Ольшанникова А.Е. Эмоции и воспитание. – М., 1983. – 80 с.
- 14 Изард К. Э. Психология эмоции. – Питер, 2013. – 280 с.
- 15 Батурина Г.И. Эмоции и чувства как специфическая форма отражения действительности / в кн. Диалектика познания и сознания. Учёные записки Ивановского пед. ин-та. – Иваново: Изд-во пед. ин-та, 2009. – 280 с.

REFERENCES

- 1 Gardner H. (1993) Multiple intelligences: The theory in practice. Y.: Basic Books. (In English).
- 2 Goleman D. (1995) Emotional intelligence. Y.: Bantam Books. (In English).
- 3 Mayer J.D., Salovey P., Caruso D. (2004) Emotional intelligence: Theory, findings, and implications // Psychol. Inq. V. 15. No. 3. P. 197–215. (In English).
- 4 Salovey P., Mayer J.D. (1990) Emotional intelligence // Imagination, Cognition and Personality. No. 9. P. 185–211. (In English).
- 5 Vygotskij L.S. (2012) Uchenie ob jemocijah. M., 401 p. (In Russian).
- 6 Zimnjaja I.A. (1999) Pedagogicheskaja psihologija. M. P. 203–205. (In Russian).
- 7 Pazuhina I.A. (2004) Davaj poznamomimsja! Treningovoe razvitie i korrekcija jemocional'nogo mira doshkol'nikov 4–6 let: SPB, 272 p. (In Russian).
- 8 Izotova E.I. (2003) Osobennosti identifikacii jemocij u detej doshkol'nogo vozrasta M. P. 163–164. (In Russian).
- 9 Karelina I.O. (2017) Razvitie ponimaniya jemocij v period doshkol'nogo detstva. Praga, 178 p. (In Russian).
- 10 Nguen M.A. Psihologicheskie predposylki vzniknovenie jemocional'nogo intellekta v staršem doshkol'nom vozraste // Kul'turno-istoricheskaja psihologija. No. 3. P. 46–51. (In Russian).
- 11 Nguen M.A. (2004) Razvitie jemocional'nogo intellekta // Rebenok v detskom sadu. No. 5. P. 80–87.
- 12 Orme G. (2000) Jemocional'noe myshlenie kak instrument dostizhenija uspeha. M. P. 305–309. (In Russian).
- 13 Ol'shannikova A.E. (1983) Jemocii i vospitanie. M., 80 p. (In Russian).
- 14 Izard K.Je. (2013) Psihologija jemocii. Piter, 280 p. (In Russian).
- 15 Baturina G.I. (2009) Jemocii i chuvstva kak specificheskaja forma otrazhenija dejstvitel'nosti / v kn. Dialektika poznaniya i soznaniya. Uchènnye zapiski Ivanovskogo ped. in-ta. Ivanovo: Izd-vo ped. in-ta, 280 p. (In Russian).

А.К. НОҒАЕВА,*¹

докторант.

*e-mail: 21220838@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0001-9122-8809

О.С. САНГИЛБАЕВ,¹

д.психол.н., профессор.

e-mail: o.sangylbayev@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0003-2067-3010

¹Университет «Туран»,

г. Алматы, Казакстан

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДОШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В статье проведено эмпирическое исследование формирования эмоционального интеллекта дошкольников. В настоящее время не много исследований, посвященных эмоциональному интеллекту дошкольников. Часто исследователи ограничиваются только определением наличия этой концепции эмоционального интеллекта, явно не отражающей ее структурные компоненты. Также отмечается, что некоторые исследователи делают упор на изучение особенностей эмоциональной сферы у детей дошкольного возраста, а некоторые изучают развитие понимания эмоций у детей дошкольного возраста. Рассмотрены наиболее интересные и значимые исследования в эмоциональной сфере у детей дошкольного возраста. Мы сделали выводы по уровню развития эмоционального интеллекта дошкольников, используя следующие методы: анкета для воспитателей, проективные методы М.А. Нгуена: «завершение: мир вещей – мир людей – мир эмоций», «три желания», «что – почему – как». С помощью этих методик мы определили показатели эмоций детей дошкольной группы. Организовав развивающие занятия, мы обнаружили, что можно увидеть положительную динамику эмоционального интеллекта детей дошкольной группы.

Ключевые слова: эмоции, эмоциональное состояние, эмпатия, управление, дошкольный возраст, ментальная модель, эмоциональная культура.

A.K. NOGAEVA,*¹

PhD student.

*e-mail: 21220838@turanaedu.kz

ORCID ID: 0000-0001-9122-8809

O.S. SANGILBAYEV,¹

d.ps.s., professor.

e-mail: o.sangylbayev@turanaedu.kz

ORCID ID: 0000-0003-2067-3010

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

EMPIRICAL STUDY OF THE EMOTIONAL INTELLIGENCE FORMATION OF PRESCHOOL CHILDREN

Abstract

The article presents an empirical study of the emotional intelligence formation of preschool children. Currently, there are not many studies devoted to the emotional intelligence of preschooler children. Researchers often limit themselves only to determining the presence of this concept of emotional intelligence, which clearly does not reflect its structural components. It is also noted that some researchers focus on studying the features of the emotional sphere in preschool children, and some study the development of understanding emotions in preschool children. The most interesting and significant studies in the emotional sphere in preschool children are considered. We made conclusions on the level of development of emotional intelligence of preschoolers using the following methods: questionnaire for educators, projective methods of M. A. Nguyen: "completion: the world of things - the world of people - the world of emotions", "three wishes", "what - why - how". With the help of these techniques, we determined the indicators of emotions of preschool children. Having organized educational classes, we found that it is possible to see the positive dynamics of the emotional intelligence of preschool children.

Key words: emotions, emotional state, empathy, management, preschool age, mental model, emotional culture.

МРНТИ 15.21.45
УДК 159.9

<https://doi.org/10.46914/2959-3999-2023-1-1-51-58>

Д.С. СӘРСЕНБАЕВА,¹

магистрант.

e-mail: 21221598@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0003-0767-7364

Б.П. МЫРЗАТАЕВА,*¹

к.психол.н., ассоциированный профессор.

*e-mail: b.myrzatayeva@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-7990-2132

¹Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ВЛИЯНИЯ АКЦЕНТУАЦИИ ХАРАКТЕРА НА УСПЕВАЕМОСТЬ ПОДРОСТКОВ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

Статья посвящена изучению теоретического аспекта влияния акцентуации характера на успеваемость подростков в учебной деятельности. Известно, что у подростков сбалансированный характер встречается крайне редко. У большинства тинэйджеров отдельные черты характера чрезмерно усилены, появляется избирательная уязвимость в одних ситуациях и невероятная устойчивость в других. Степень такой дисгармоничности у подростков может быть разной, а главное, акцентуированность характера может иметь своеобразные качественные особенности – по-разному соответствовать принятым в обществе этическим нормам. Отмечается, что подростки с явными акцентуациями характера составляют группу повышенного риска – они податливы к определенным пагубным влияниям среды или психическим травмам. С переходом в подростковый возраст происходит существенная перестройка учебной деятельности обучающегося. Новый, более высокий уровень учебной деятельности определяется степенью ее самостоятельности. Начало подросткового возраста и связывается с началом формирования наиболее высокого уровня учебной деятельности. Изучение отношения акцентуированных подростков к учебной деятельности необходимо, так как именно в подростковый период активно формируется устойчивый интерес к значимой деятельности, выбору будущей профессии и учебной деятельности.

Ключевые слова: акцентуация характера, акцентуированные черты характера, подростковый возраст, учебная деятельность, успеваемость.

Введение

Акцентуации характера – это крайние варианты нормы, при которых отдельные черты характера чрезмерно усилены, что приводит к избирательной уязвимости в отношении определенного рода психогенных воздействий при хорошей и даже повышенной устойчивости к другим. А типы акцентуаций характера, как правило, очень похожи на типы психопатий. Однако акцентуации – это крайний случай нормы, а психопатии – патологии характера. При акцентуациях характера может не присутствовать ни одного из этих признаков: ни относительной стабильности характера на протяжении жизни, ни тотальности его проявлений во всех ситуациях, ни социальной дезадаптации [1].

В начале подросткового возраста происходит формирование наиболее высокого уровня учебной деятельности. У подростка начинает раскрываться смысл учебной деятельности, направленной на удовлетворение познавательных потребностей. При общем росте сознательного отношения подростков к действительности у них заметно усиливается осознанное отношение к учению. Во время обучения они постепенно переходят на новый уровень, связанный с новым отношением к настоящим, глубоким знаниям, приобретая личностный смысл. В связи с этим важно изучить отношение акцентуированных подростков к учебной деятельности. Следует учитывать, что в подростковом возрасте активно формируется устойчивый интерес к значимой деятельности, выбору будущей профессии и учебному процессу.

Целью статьи является обоснование взаимосвязи акцентуаций характера с показателями школьной успеваемости подростков.

Практическая значимость работы определяется тем, что результаты исследования могут быть использованы в практике школьного психолога или детской психологической консультации, а также могут быть полезны в практике психокоррекции.

Материалы и методы

Теоретические методы: анализ психологической и научно-методологической литературы по исследуемой проблеме; теоретическое обобщение результатов исследования.

Основные положения

В обществе часто происходят самые разные события социального, политического и экономического характера, которые вызывают массовую психическую нестабильность общества и увеличивают количество стрессовых ситуаций, что может привести к обострению определенных социальных черт характера.

Подростковый возраст является наиболее уязвимой к стрессу возрастной группой. Большинство исследователей относят этот период ко «второму рождению». Этот момент является периодом, когда в человеке рождается социальная личность, которая готова к взрослой жизни. Вышеуказанная стадия – самая сложная и напряженная в плане конфликтов, так как на нее приходится огромное количество конфликтов, а сам период является временем кризисов. В данном возрасте решается множество вопросов будущей личности, таких как кризис идентичности с его склонностью к депрессиям или суицидальному поведению, кризис авторитетов, который является следствием эдипового комплекса, сексуальный кризис, кризис одиночества, принятие новых социальных ролей, гормональная перестройка [2].

Подростковый период можно назвать растянутым во времени психологическим стрессом. Основная причина подростковых кризисов – это серьезное изменение нейроэндокринной системы. Это состояние характеризуется особенной остротой и длительностью, что нередко осложняется влиянием на формирование личности огромного количества соматических, психологических или социальных факторов. Проблема в том, что акцентуация характера становится все более устойчивым проявлением в структуре характеров подростков [3].

Обзор литературы

Современные представления об акцентуациях исходят из учения о психопатических личностях П.Б. Ганнушкина [4], акцентуированных личностях К. Леонгарда [5] и о типах акцентуации характера в подростковом возрасте А.Е. Личко [6].

Исходной теоретической позицией нашего исследования, связанной с учебной деятельностью, является концепция учебной деятельности, разработанная в отечественной психологии, которая является одним из подходов к процессу учения, реализующих положение об общественно-исторической обусловленности психического развития. Эта концепция сложилась на базе основополагающего принципа единства психики и деятельности в контексте теории деятельности А.Н. Леонтьева в тесной связи с учением об ориентировочной деятельности П.Я. Гальперина и его теорией поэтапного формирования умственной деятельности (Гальперин, 2007 [7]; Давыдов, 1996, 1998 [8, 9]).

Исходя из проведенного нами анализа научной литературы, можно сделать вывод, что в настоящее время отсутствуют исследования, позволяющие охарактеризовать влияние акцентуации характера на успеваемость подростков в учебной деятельности.

Результаты и обсуждение

Акцентуированная черта – черта личности, имеющая склонность к патологии. Но далеко не каждая черта индивидуальности может стать акцентуированной. К. Леонгард указывает, что достаточно трудно проследить общий генезис индивидуальных и акцентуированных

черт. Число акцентуированных черт должно быть меньше общего количества черт индивидуальных. В то же время четких границ между нормой, средней и акцентуированной личностью нет. Обычно у всех людей есть небольшая выдержка акцентуированных черт. При усилении она может нанести отпечаток на всю жизнь, а при увеличенном воздействии может перейти в патологию и разрушить личность. В связи с этим К. Леонгард рассматривает личность по степени выраженности тех или иных черт в виде континуума, где индивидуальные черты могут заостряться, акцентуироваться, а акцентуированные черты патологизироваться [5].

Личко отмечает, что акцентуация характера – это чрезмерное усиление отдельных черт характера, при котором наблюдаются не выходящие за пределы нормы отклонения в психологии и поведении человека, граничащие с патологией [6]. Наиболее часто такие акцентуации встречаются в подростковом и раннем юношеском возрасте. Смысл этого факта автор классификации объясняет так: «При действии психогенных факторов, которые направлены на место наиболее низкого сопротивления, могут возникать временные нарушения адаптации и отклонения в поведении». В процессе взросления ребенка особенности его характера, которые были в детстве, становятся более выраженными и теряют свою остроту, но с возрастом они могут вновь проявиться отчетливо (особенно если есть заболевание).

В подростковый период происходит значительная перестройка учебной деятельности обучающихся. Новый уровень учебной деятельности определяется степенью ее самостоятельности. В своих исследованиях Д.Б. Эльконин, Т.В. Драгунова [10] и другие психологи показали, что в начале подросткового возраста наблюдается большое разнообразие уровней развития учебной деятельности: от самого низкого уровня, когда нет элементарных умений организовать самостоятельную работу через ряд промежуточных форм, где самостоятельность проявляется только при выполнении домашних заданий, до наиболее высокого уровня, при котором самостоятельно осваивается новый материал и даже новые области знаний.

На психологическом уровне отношение рассматривается как взаимное отражение объектов, их сущностных свойств и структур. При общем росте сознательного отношения к действительности у подростков заметно возрастает осознанное отношение ко всему, что они изучают. В своей учебе они постепенно переходят на новый уровень, связанный с новым отношением к настоящим знаниям, которые приобретают личностный смысл. Учитывая вышеизложенное, важно изучить отношение акцентуированных подростков к учебной деятельности. Именно в подростковом возрасте активно формируется устойчивый интерес к значимой деятельности, выбору будущей профессии и учебному процессу.

Исходя из вышесказанного, учителю необходимо учитывать личностные качества обучающихся, особенно когда это касается акцентуированных личностей. Индивидуальная акцентуация имеет свои слабые места, поэтому если учитель не учитывает данный факт в своей работе, это может привести к различным негативным реакциям и даже к дезадаптации личности подростка.

А. Егидес в своей книге «Психологический рисунок личности, или Как разбираться в людях. Новая редакция» выделяет следующие особенности в отношении к учебе людей с различными акцентуациями характера [11, с. 28–66].

Эпилептоиды имеют высокую степень устремленности в учебе, в овладении приобретенными знаниями. Эта категория людей обычно является отличными учениками, они всегда выполняют все домашние задания вовремя и не пропускают занятия. Обычно они не оставляют подготовку к экзаменам на последнюю ночь. Стремление получить новые знания у эпилептоида не сопровождается желанием продвигать науку. Чаще всего эпилептоиды принимают решения в области прикладных задач, а также осуществляют продвижение чужих идей и воплощают разработки других. Для эпилептоида важно, чтобы вложенные в него средства были оправданы. А за учебу надо платить: платят ли родители или он сам – надо отработать.

Возбудимый тип характеризуется повышенной раздражительностью, несдержанностью, агрессивностью, угрюмостью, занудливостью, однако возможными являются и лживость, и услужливость. Подростки с такой акцентуацией характера часто конфликтуют. Поведение этого типа в учебной деятельности характеризуется импульсивным поведением, не контролируемым мотивами и терпимостью к замечаниям. В связи с этим для работы со школьниками такого типа акцентуации характера педагог должен выработать готовность к проявлению неконтролируемых действий, импульсивности или агрессивности со стороны подростка.

Застревающий тип зациклен на своих чувствах и мыслях, он не может забыть обиды. Как правило, его служебная и бытовая неуступчивость, склонность к затяжным спорам чаще становятся активной стороной в конфликте. К сожалению, концентрация на обиде часто приводит к проблемам не только в личных отношениях с людьми, но и влияет на отношение к предмету и успеваемость подростка. Принятие предмета у школьников застревающего типа акцентуации характера связано с их отношением к педагогу. Устойчивость аффекта и обидчивость проявляются у застревающего акцентуанта и во взаимоотношениях со сверстниками, приводят к желанию отомстить. С такими подростками необходимо проводить работу по педагогической коррекции. Педагогам не всегда удается заметить ярко выраженную застревающую акцентуацию. Стоит заметить, что они часто являются асоциальными учениками.

Также можно сказать, что застревающий тип зациклен на своих чувствах и мыслях. Его несговорчивость чаще всего является активной стороной в конфликте. Учитель должен найти индивидуальный подход к каждому учащемуся, создать условия для его работы и организовать качественный контроль. Это может помочь исправить ситуацию с успеваемостью.

Учащиеся с застревающей акцентуацией характера проявляют себя в учебной деятельности и в результатах учебы по-разному. Как правило, они невнимательны и сосредоточены на своем, часто неправильно понимают учебный материал. Это неизбежно сказывается и на успеваемости. В результате невнимательного отношения к учению у этих школьников падает успеваемость. Но они не чувствуют своей вины за это. За неудовлетворительные оценки они могут возложить вину на учителя и своих одноклассников. Подобный поворот в акцентах, «поиск виноватого» могут привести к конфликту между учителем и сверстниками. При такой рассеянности, замкнутости, «заторможенности» такие учащиеся могут быть активными. Для этого необходимо использовать определенные методы взаимодействия во время учебного процесса. Учителя должны уметь найти индивидуальное отношение к такому ученику и обеспечить ему комфортные условия для его работы. Тогда ситуация с успеваемостью улучшится.

Эмотивный (эмоциональный) тип проявляется в излишней чувствительности, ранимости и глубоких переживаниях малейших неприятностей. Учитель часто не замечает эмоциональную акцентуацию в характере школьника, игнорирует такие особенности школьников, как повышенная чувствительность и впечатлительность, которые являются особенностями эмоционального типа. Как правило, представители этого типа наиболее чувствительны к тому, что их не понимают. Они ощущают свою изоляцию и отчужденность в отношениях с окружающими людьми; остро реагируют на любые ошибки педагога или родителей. Такой школьник может замкнуться в себе из-за малейшего замечания учителя, даже если оно справедливо. С точки зрения школьников, к ним относятся пренебрежительно. Учителю необходимо учитывать все эти особенности эмоционального типа акцентуации характера в своей работе. При оценке поведения таких ребят следует быть очень осторожным, замечания необходимо делать им крайне осторожно и избегая всеобщего внимания.

В зависимости от предмета у школьников с эмотивной акцентуацией может быть несколько иная успеваемость. С учетом имеющихся способностей такие подростки могут быть успешными в учебной деятельности. У этой категории школьников, которые являются чувствительными натурами, обычно очень высокая успеваемость по музыке, изобразительному искусству и литературе. В этих случаях важно не только полное понимание предмета, но еще необходимо чувствовать материал и уметь его переживать.

В большинстве случаев подростки паранойяльного типа тщательно изучают те предметы, которые им нужны, и совсем не обращают внимания на то, что, по их мнению, не нужно. Признавая себя как личность авторитарная и считая свое мнение единственно правильным, такой человек искренне считает требования учителей надуманными или их претензии – придирками и не склонен выполнять общепринятые требования. Он отказывается изучать то, что ему неинтересно. В отличие от эпилептоида, который не только послушно выполняет все требования учителей, но и тщательно заучивает довольно бессмысленный материал, паранойяльный просто не может выучить что-либо, чего он не понимает или что ему кажется странным.

Гипертимный тип акцентуации характера проявляется в учебном процессе в виде неусидчивости и недисциплинированности. Из-за чрезмерной эмоциональности гипертимов педагоги могут быть недовольны их поведением. Такой ученик всегда опоздает и будет искренне раскаиваться, но снова будет опаздывать и прогуливать. При этом он может увлечь за собой других

учеников. Однако если он сам может легко наверстать упущенное и сделать это самостоятельно, то те, кто прогуливал вместе с ним, не обладают такими способностями и могут сильно отставать в учебе. На уроках педагоги должны учитывать, что в основе недисциплинированности и неусидчивости лежат определенные характерологические особенности, а не негативное отношение к предмету.

Неудовольствие может перерасти в негативное отношение педагога к такому учащемуся. При наличии у педагогов устойчивого негативного отношения к учащимся-гипертимам необходимо провести коррекционную работу не только с такими учениками, но и с учителями. Педагог должен помнить, что неусидчивость – это определенные характерологические особенности, а не негативная учебная мотивация. При работе с этими учащимися необходимо помнить, что они испытывают особые трудности в ситуациях строгой регламентации, жесткой дисциплины, постоянной опеки и контроля. По этой причине в таких ситуациях повышается вероятность нарушения дисциплины со стороны учащихся, а также возникает опасность внезапных взрывов ярости и конфликтов с педагогами.

У школьников с гипертимной акцентуацией характера может быть самая различная успеваемость: от неудовлетворительной до отличной. Такие учащиеся всегда хотят быть первыми, и учебная деятельность не исключение. Они стремятся в процессе обучения повысить свой авторитет среди своих товарищей-одноклассников. А вот если у школьника-гипертима есть способности к обучению, то это, несомненно, ему удастся. В случае если он не отвечает правильно, то вину перекладывает на учителя, что может привести к конфликту. Учителю необходимо знать умственные способности и умственное развитие таких учащихся для того, чтобы уметь не только поддержать их в процессе учебы, но и постараться сгладить острые углы в общении и межличностных контактах таких подростков.

Истероид учится плохо, урывками, с переменным успехом. Оценки истероида: смесь из троек, четверок, пятерок и... двоек. Это похоже на паранойяльного. По той целеустремленности, которую паранойяльный имеет в учении по определенным направлениям, истероид не дотягивает до него. Подрыв истероида в учении может произойти из-за того, что все (и кумир тоже) делают рывок. Неудачи в учебе происходят потому, что паранойяльный углубленно работает на другом направлении, а у истероидов они объясняются тем, что он ленивый или любит поспать.

На занятия истероид приходит, чтобы пообщаться с людьми: показать одежду или познакомиться, поболтать, посеCRETничать...

А вот школа для истероида – это только повод для общения с одноклассниками, он ходит не учиться, а просто общаться. Если общение для него это повод привлечь к себе внимание, то становится ясно: он учится не только чтобы блистать. В результате ему приходится хорошо учиться, чтобы поражать преподавателей и затмевать одноклассников.

В учебе истероид, как и гипертим, способный, но ленивый. В отличие от гипертима он имеет цель учебы – показать себя, поэтому результаты всегда лучше. Кроме того, многое здесь зависит от того, в какой коллектив он попал. Если хорошая учеба, то можно быть уверенным в том, что он будет хорошим учеником. А если наоборот – непослушание и конфронтация с учителями, то можно предположить, что наш истероид станет самым дерзким из хулиганов группы.

Демонстративный тип характеризуется желанием находиться в центре внимания, достигать своих целей любыми способами. На протяжении всего процесса работы со школьниками, имеющими такую акцентуацию характера, педагог должен быть очень осторожным. При этом не стоит слишком увлекаться фантазиями и выдумками демонстративных акцентуантов. Им невыносима угроза разоблачения, она может вызвать самые разные реакции, в том числе и опасные.

Ученики с таким типом акцентуации характера очень ярко проявляют ее в ходе учебной деятельности. Несмотря на отсутствие знания материала или сомнения в правильности своего ответа, они будут работать и стараться быть первыми. Они попытаются привлечь внимание других людей самыми различными средствами: слезы, обмороки и скандалы и т.п.

Довольно талантливые и способные к учебным занятиям шизоиды могут хорошо учиться только при индивидуальном подходе. Шизоид в отличие от эпилептоида учится неровно. Он может пренебречь какими-то занятиями. Однако в этом случае речь идет не о лени, а о приори-

тете других предметов. Работают они долго и качественно, но без систематического подхода к делу. К сожалению, им трудно выполнять общие требования по оформлению своей работы. Поэтому если в школе подход к такому ученику строго формальный, если от него требуют решения именно тем способом, которым решают все, а не оригинальным, если ставят отметки не за результат, а за оформление или за поведение (а шизоид может вести себя неадекватно, встать, ходить по классу во время урока или просто выйти), то тогда такой ученик будет постоянным двоечником, несмотря на все свои знания. В школе, где главное – знания, где принимают экзамены на сообразительность и умение самостоятельно мыслить, способности шизоида будут развиваться все больше, и он будет хорошо учиться.

Только в учебе можно увидеть целеустремленность, не свойственную психастеноидам в других областях деятельности. Психастеноид может быть увлечен изучением учебного материала и зубрить его днями напролет. Ему нравится учиться, он всегда приходит на занятия вовремя и выполняет все задания. Он делает это и по своей привычке, и потому, что не хочет огорчать преподавателя плохим ответом или родителей плохой отметкой. Погруженный в учебу психастеноид не имеет времени на личную жизнь и на развлечения. У психастеноидов есть большая разница в устном ответе, за который он редко может получить больше «тройки», и письменном – письменные работы он выполняет лучше всего.

У гипотимов хорошие результаты в обучении, потому что они могут хорошо заучить конкретный материал и выполнять задания. Они не выполняют задания тщательно или добросовестно, как эпилептоиды или психастеноиды; скорее от страха плохой отметки или страха недовольства преподавателя и родителей (или других страхов). На самом деле содержание изучаемого материала гипотима совершенно не интересует.

Сензитивы хорошо учатся, во-первых, потому что боятся экзаменов и преподавателей. А также из-за того, что не хотят расстраивать своих учителей. Для сензитива наиболее сложными являются экзамены. Он настолько настроен на экзаменатора, что тому не трудно при желании сразу же доказать, что экзаменуемый не готов. Как правило, сензитивы расцветают при доброжелательном подходе экзаменатора.

Заключение

Теоретический анализ научной литературы показывает, что акцентуация характера личности и психического состояния подростков напрямую связана с успешным обучением в школе. Одна из акцентуаций характера может помочь ученику, получению знаний, и педагог может опираться на нее в своей практической деятельности. Мы можем предположить, что это гипотимы, сензитивы, психастеноиды и гипертимы. На самом деле другие акцентуации характера, несмотря на знания учащегося, могут занижать его успешность. К примеру, это возбудимый, застревающий, паранойяльный, истероидный тип.

Таким образом, понимание акцентуаций и опора на них в практической деятельности педагогов, психологов – одно из условий успешности процесса обучения школьников. Разные акцентуации характера могут проявляться в учебном процессе и по-разному влиять на успешность школьников.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Шамардина М.В., Ральникова И.А., Петухова Е.А. Психология характера: учебное пособие / Алтайский государственный университет; сост.: М.В. Шамардина, И.А. Ральникова, Е.А. Петухова. – Барнаул: АлтГУ, 2020. – С. 17.
- 2 Толстых Н.Н. Психология подросткового возраста: учебник и практикум для вузов / Н.Н. Толстых, А.М. Прихожан. – Москва: Издательство Юрайт, 2022. – 406 с.
- 3 Хилько М.Е. Возрастная психология: учебное пособие для вузов / М.Е. Хилько, М.С. Ткачева. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2022. – 201 с.
- 4 Ганнушкин П.Б. Клиника психопатий, их статистика, динамика, систематика / П.Б. Ганнушкин // Психология индивидуальных различий. – М., 1982. – 205 с.
- 5 Райгородский Д.Я. Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характеров / составитель: Райгородский Д. – Самара: Изда-во: БАХРАХ, 2017. – 640 с.

- 6 Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Санкт-Петербург: Речь, 2010. – 256 с.
- 7 Гальперин П.Я. Лекции по психологии: Учебное издание / П.Я. Гальперин. – изд. 4. – М.: АСТ: КДУ, 2007. – 400 с.
- 8 Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интор, 1996. – 542 с.
- 9 Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении: логико-психологические проблемы построения учебных предметов. М.: Педагогическое общество России, 2000. – 480 с.
- 10 Эльконин Д.Б. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / Под ред. Д.Б. Эльконина, Т.В. Драгуновой. – М., 1967. – 360 с.
- 11 Егидес А.П. Психологический рисунок личности, или как разбираться в людях. Новая редакция. Издательство: АСТ, 2023. – 448 с.

REFERENCES

- 1 Shamardina M.V., Ral'nikova I.A., Petuhova E.A. (2020) Psihologija haraktera: uchebnoe posobie / Altajskij gosudarstvennyj universitet; sost.: M.V. Shamardina, I.A. Ral'nikova, E.A. Petuhova. Barnaul: AltGU. P. 17. (In Russian).
- 2 Tolstyh N.N. (2022) Psihologija podrostkovogo vozrasta: uchebnik i praktikum dlja vuzov / N.N. Tolstyh, A.M. Prihozhan. Moskva: Izdatel'stvo Jurajt, 406 p. (In Russian).
- 3 Hil'ko M.E. (2022) Vozrastnaja psihologija: uchebnoe posobie dlja vuzov / M.E. Hil'ko, M.S. Tkacheva. 2-e izd., pererab. i dop. – Moskva: Izdatel'stvo Jurajt, 201 p. (In Russian).
- 4 Gannushkin P.B. (1982) Klinika psihopatij, ih statistika, dinamika, sistematika / P.B. Gannushkin // Psihologija individual'nyh razlichij. M., 205 p. (In Russian).
- 5 Rajgorodskij D.Ja. (2017) Psihologija i psihoanaliz haraktera. Hrestomatija po psihologii i tipologii harakterov / sostavitel': Rajgorodskij D. Samara: Izda-vo: BAHRAH, 640 p. (In Russian).
- 6 Lichko A.E. (2010) Psihopatii i akcentuacii haraktera u podrostkov. Sankt-Peterburg: Rech', 256 p. (In Russian).
- 7 Gal'perin P.Ja. (2007) Lekcii po psihologii: Uchebnoe izdanie / P.Ja. Gal'perin. izd. 4. M.: AST: KDU, 400 p. (In Russian).
- 8 Davydov V.V. (1996) Teorija razvivajushhego obuchenija. M.: Intor, 542 p. (In Russian).
- 9 Davydov V.V. (2000) Vidy obobshhenija v obuchenii: logiko-psihologicheskie problemy postroenija uchebnyh predmetov. M.: Pedagogicheskoe obshhestvo Rossii, 480 p. (In Russian).
- 10 Jel'konin D.B. (1967) Vozrastnye i individual'nye osobennosti mladshih podrostkov / Pod red. D.B. Jel'konina, T.V. Dragunovoj. M., 360 p. (In Russian).
- 11 Egides A.P. (2023) Psihologicheskij risunok lichnosti, ili kak razbirat'sja v ljudjah. Novaja redakcija. Izdatel'stvo: AST, 448 p. (In Russian).

Д.С. СӘРСЕНБАЕВА,¹

магистрант.

e-mail: 21221598@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0003-0767-7364

Б.П. МЫРЗАТАЕВА,^{*1}

психол.ф.к., қауымдастырылған профессор.

*e-mail: b.myrzatayeva@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-7990-2132

¹«Тұран» университеті, Алматы қ., Қазақстан

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ МІНЕЗ АКЦЕНТУАЦИЯСЫНЫҢ ОҚУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҮЛГЕРІМІНЕ ӘСЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Андатпа

Мақала жасөспірімдердің мінез акцентуациясының оқу қызметіндегі үлгеріміне әсерінің теориялық аспектісін зерттеуге арналған. Жасөспірімдерді қалыпты мінез өте сирек кездесетіні белгілі. Олардың көпшілігінде жеке мінез кескінінің қалыптасуы шамадан тыс күшейтілген, кейбір жағдайларда селективті осалдық, ал басқаларында жоғары деңгейдегі тұрақтылық байқалады. Жасөспірімдердегі мұндай үйлесімсіздік дәрежесі әр түрлі болуы мүмкін, ең бастысы – мінез акцентуациясының өзіндік сапалық белгілері болуы мүмкін. Олар қоғамда қабылданған этикалық нормаларға әртүрлі жолмен сәйкес келуі мүмкін. Мінез

акцентуациялары айқын байқалатын жасөспірімдер «жоғары тәуекел» тобын құрайтыны атап өтіледі. Олар белгілі бір зиянды қоршаған орта әсерлеріне немесе психикалық жарақаттарға бейім. Жасөспірімдік кезеңге көшу кезінде білім алушының оқу қызметі айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды. Оқу әрекетінің жаңа, жоғары деңгейі оның дербестік дәрежесімен анықталады. Жасөспірімдік кезеңнің басталуы оқу қызметінің ең жоғары деңгейінің қалыптаса бастауымен байланысты. Акцентуацияланған жасөспірімдердің оқу қызметіне қатынасын зерттеу қажет, өйткені бұл кезеңде маңызды іс-әрекеттерге, болашақ мамандықты таңдауға және оқу қызметіне тұрақты қызығушылық дағдылары қалыптасады.

Тірек сөздер: мінез акцентуациясы, акцентуацияланған мінез кескіні, жасөспірімдік кезең, оқу қызметі, үлгерімі.

D.S. SARSENBAYEVA,¹
master student.

e-mail: 21221598@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0003-0767-7364

B.P. MYRZATAYEVA,*¹

c.ps.s., associate professor.

*e-mail: b.myrzatayeva@turan-edu.kz,

ORCID ID: 0000-0002-7990-2132

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

THEORETICAL ASPECT OF THE CHARACTER ACCENTUATION INFLUENCE ON THE ACADEMIC PERFORMANCE OF ADOLESCENTS IN EDUCATIONAL ACTIVITIES

Abstract

The article is devoted to the study of the theoretical aspect of the influence of character accentuation on the academic performance of adolescents in educational activities. It is known that in adolescents, a balanced character is extremely rare. Most teenagers have certain character traits overly enhanced; there is a selective vulnerability in some situations and incredible resilience in others. The degree of such disharmony in adolescents may be different, and most importantly, the accentuation of character may have peculiar qualitative features – it may correspond in different ways to the ethical norms accepted in society. It is noted that adolescents with obvious character accentuations constitute a group of “high risk” – they are susceptible to certain harmful environmental influences or mental trauma. With the transition to adolescence, there is a significant restructuring of the student’s educational activity. A new, higher level of educational activity is determined by the degree of its independence. The beginning of adolescence is associated with the beginning of the formation of the highest level of educational activity. The study of the attitude of accentuated adolescents to educational activities is necessary, since it is during adolescence that a steady interest in meaningful activities, the choice of a future profession and educational activities is actively formed.

Key words: accentuation of character, accentuated character traits, adolescence, educational activity, academic performance.

5 ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

МНРТИ 15.01.79; 14.35.01
УДК 159.99; 37.082

<https://doi.org/10.46914/2959-3999-2023-1-1-59-65>

Г.О. АБДУЛЛАЕВА,*¹

к.пед.н., ассоц. профессор.

*e-mail: g.abdullayeva@turana-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-8359-3117

И. СУЛЕЙМЕНОВ,¹

магистрант.

e-mail: 22232256@turana-edu.kz

ORCID ID: 0009-0006-8299-4070

¹Университет «Туран»,

г. Алматы, Казахстан

КАРЬЕРНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ СТУДЕНТОВ: ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ

Аннотация

В статье раскрывается актуальность и существующие подходы к изучению карьерных ориентаций студентов, определены перспективы и стратегия дальнейшего исследования. Отражены методологические основания исследования, среди которых философские положения о диалектическом методе познания, сущности деятельности, участие в которой преобразует личность; теории системно-комплексного, личностно-деятельностного подхода; идеи формирования личности, становление профессионала; связи теории с практикой. Представлен анализ подходов к пониманию карьеры и карьерных ориентаций в психологии, а также показана авторская позиция, которая выражается в том, что карьерные ориентации включены в систему профессиональной направленности личности и закладывают основу построения карьеры.

Ключевые слова: карьера, карьерные ориентации, профессиональное самоопределение, профессиональная направленность, студенты вуза.

Введение

Постоянно усиливающийся темп жизни, инновации и преобразования в социально-экономической сфере, бурное развитие информационных технологий, ускоряющиеся процессы глобализации и интернационализации, беспокойная геополитическая обстановка в мире оказывают серьезное влияние на жизнь молодежи и заставляют ее адекватно реагировать на проявляющиеся вызовы. Прежде всего это отражается на профессиональном самоопределении и построении карьеры молодых людей.

Сегодня, чтобы быть конкурентоспособным на рынке труда, важны не только hard skills, но особую значимость приобретают soft skills. Благодаря сформированности так называемых «мягких навыков» современные специалисты могут успешно решать сквозные профессиональные задачи в русле непосредственной профессиональной деятельности: эффективно коммуницировать с разными людьми, гибко реагировать на изменения в деятельности, уметь работать в ситуации многозадачности, выстраивать профессиональную деятельность в ситуациях неопределенности и т.п. Все это способствует успешному построению карьеры современного специалиста. Чем раньше человек начнет осознанно задумываться о выборе профессионального и карьерного пути, тем большей ответственностью и качеством будет отличаться его учебно-профессиональная деятельность, например, в ходе обучения в вузе.

В период обучения по выбранному профессиональному направлению студент пытается осознать, соответствует ли выбор его желаниям, личностным ценностям, жизненным целям и смыслам. Если выбор профессии сделан правильно, то индивидуально-личностный потенциал раскрывается подобно расцветающему цветку и открываются реальные перспективы для планирования и построения карьеры. Таким образом, складываются все предпосылки для профессионального развития и самореализации личности.

К сожалению, практика показывает, что современная молодежь испытывает серьезные затруднения в профессиональной социализации. Связано это с размытостью представлений о выбранной профессии и построении карьеры в ней [1, с.61]. Чаще всего молодые люди ассоциируют карьеру с должностью и статусом в обществе, что на самом деле не всегда отражает уровень профессионального самоопределения и самореализации их личности.

Вышеизложенное определяет необходимость эффективной профориентации и формирования карьерных ориентаций молодых людей на этапе их обучения в вузе. В этом и заключается актуальность выбранной проблемы исследования.

Материалы и методы

Для решения задач исследования использован комплекс теоретических методов, адекватных природе и сущности построения карьеры и формирования карьерных ориентаций студентов на разных этапах обучения в вузе:

1) определение теоретико-методологической базы исследования карьерных ориентаций студентов предполагает обращение к методам теоретического анализа (феноменологический, логический, сравнительно-сопоставительный) и обобщения философских, социологических, психолого-педагогических исследований;

2) научное обоснование изучаемой проблемы основано на методах теоретического анализа, обобщения практического опыта, системно-структурном методе.

Методологическую основу исследования составляют философские положения о диалектическом методе познания, сущности деятельности, участие в которой преобразует личность; теории системно-комплексного, личностно-деятельностного подхода; идеи формирования личности, становление профессионала; связи теории с практикой.

Основные положения

Важно понимать, что карьерные ориентации в структуре профессиональной направленности представляют собой динамическое образование. Они развиваются, трансформируются вместе с развитием личности студента. Возможность изучения этого процесса позволит прежде всего подобрать релевантные методы диагностики карьерных ориентаций студентов на разных этапах обучения в вузе. С другой стороны, исследование теории вопроса, этиологии ключевых понятий позволит нам выстроить четкую концепцию исследования и найти эффективные способы, позволяющие развивать карьерные ориентации студентов на разных этапах обучения в вузе.

Таким образом, следуя логике организации научного исследования, целесообразно выделить существующие подходы к изучению карьерных ориентаций студентов, что позволит нам выстроить стратегию собственного исследования.

По нашему мнению, формирование карьерных ориентаций напрямую коррелирует с профессиональной направленностью. Иначе говоря, они выступают в качестве значимого элемента в системе профессиональной направленности личности, процесса построения карьеры.

Литературный обзор

Ю.П. Хяюринен выделяет две базовые модели исследования карьеры:

♦ В первой модели изменения, которые происходят в обществе, и карьера взаимосвязаны. В ней психологические и социальные факторы взаимодействуют между собой.

♦ Вторая модель акцентирует внимание на неизменности человеческой природы. Успех в карьере связывают с возрастными особенностями и различиями между индивидами.

Исходя из данного подхода карьера, с одной стороны, рассматривается в качестве структурного компонента жизненного пути человека. С другой – выступает структурным элементом рынка труда [2].

С позиции рынка труда довольно популярны исследования карьеры в сфере психологии управления. Для работодателя важно создать благоприятные условия сотрудникам в продвижении их карьеры. Решение этих задач зачастую определяет необходимость разработки программ развития карьеры в компаниях. Такой подход довольно популярен в управленческой деятельности западных компаний [3].

Термин «карьера» в советское время воспринимался зачастую негативно, поскольку ассоциировался у многих с погоней за должностями [4]. Это объясняется существующей в то время общественной идеологией, ценностями общественно значимых целей в выполнении любой деятельности. Карьера связывалась с индивидуальностью, персонализированностью, что противоречило установленным канонам в обществе.

Перемены в социально-политической и экономической жизни в конце XX столетия, распад СССР привели к пересмотру отношения и взгляда на термин «карьера» на территории постсоветского пространства.

В российской науке основательно начал исследовать проблему карьеры Е.А. Климов, который рассматривал ее как часть профессионального самоопределения [5, с. 20–35].

Именно с началом появления его работ в российской и отечественной психологии сформировался подход, в русле которого карьера понимается как процесс, направленный на поиск путей реализации профессионального и личностного потенциала человека. Существенной особенностью процесса построения карьеры является приложение человеком собственных усилий, раскрытие своих способностей, умений, талантов, направленных на достижение определенного статуса в обществе, успеха в профессиональной сфере. Так, по мнению Е.А. Могилевкина, Л.В. Куликова и др. карьера – это последовательность этапов развития человека в разных (основных) сферах жизни, которая помимо продвижения в профессиональной сфере способствует получению значимости для других и признания своей неповторимости [6, 7].

Исходя из этого можно заключить, что карьера определяется не только успехом в профессиональной деятельности, но и успехом в жизни вообще. Подтверждение этой мысли мы находим в трудах современных психологов [8].

Результаты и обсуждение

В построении нашего исследования мы разделяем точку зрения таких ученых, как Д. Сьюпер [9] и Н.С. Пряжников, которые считают, что построение карьеры начинается и зависит от успешности профессионального самоопределения. Действительно, человеку в ходе его жизни приходится сталкиваться с выбором профессии после окончания школы, определяться после окончания вуза, при переходе в другую сферу деятельности и т.д.

Таким образом, карьеру мы понимаем, как процесс профессионального самоопределения личности, основанный на развитии Я-концепции и ценностного отношения к определенной профессиональной сфере.

Проведенный анализ исследований карьеры показал, что они актуализированы в сфере управления и направлены на изучение связи между индивидуально-личностными характеристиками работника и построением карьеры; различных аспектов мотивации в построении карьеры; особенностях карьерного роста в различных профессиональных сферах и т.п. [10].

Если обратиться к анализу психологических исследований карьеры и карьерных ориентаций в Казахстане, то необходимо отметить их малочисленность. Существующие исследования в основном посвящены вопросам взаимосвязи карьерных ориентаций с различными аспектами трудовой деятельности в разных профессиональных сферах [11, 12]. Хотя необходимо отметить, что проблема профессионального самоопределения, вопросы профориентации набирают

актуальность и вызывают интерес у казахстанских исследователей, при раскрытии которых авторы обращаются и к вопросам развития карьеры [13].

Однако исследований, посвященных изучению развития карьеры и карьерных ориентаций, у студентов недостаточно.

Среди наиболее ярких и значимых исследований по указанной проблематике можно выделить работы американского ученого Э. Шейна [14].

Он проводил много эмпирических исследований, результаты которых показали важность карьерных ориентаций как элемента профессиональной идентичности личности. В ходе эмпирических исследований им была установлена значимая взаимосвязь карьерных ориентаций с развитием карьеры, что позволило определить карьерные ориентации в качестве определяющего фактора оригинальности, индивидуальности процесса управления карьерой. По мнению Э. Шейна, карьерные ориентации тождественны карьерным установкам, в связи с чем начинают проявляться с началом приобретения профессионального опыта или профессиональной социализации [15].

По мнению Э. Шейна, в любой профессиональной деятельности существует несколько направлений продвижения личности, соответствующих ее карьерным ориентациям («якоря карьеры»), которые, в свою очередь, связаны с представлением человека о себе. Исследование, проведенное ученым, показало, что личностные характеристики человека, демонстрируемые во время профессионального обучения, не являются определяющими факторами его будущей карьеры. Это связано с тем, что в начале карьеры человек открывает для себя неожиданные соответствия и расхождения собственных ценностей, потребностей, способностей с требованиями организационной среды, в которой он находится при выполнении своей работы. Постепенное прояснение образа «я», сопряженного с собственными мотивами, потребностями, ценностями и талантами в профессиональной сфере, было названо процессом нахождения «якоря карьеры», который, стабилизируясь, начинает действовать в карьере как ведущая сила. «Якорь карьеры» – это «группа потребностей, ценностей и талантов, реализация которых в наибольшей степени значима для человека при осуществлении профессиональных выборов» [15, с. 23].

В начале Э. Шейн выделил «пять якорей» карьеры: менеджмент, профессиональная компетентность, стабильность, автономия/независимость, предпринимательство. В ходе последующих исследований, проведенных в 80-х гг. прошлого века, ученым выделено еще три карьерные ориентации: вызов, служение, интеграция стилей жизни.

Карьерные ориентации, по мнению Н.И. Юртаевой [16], можно рассматривать в качестве регулятора поведения личности в социальной среде, благодаря которому выбирается оптимальный способ достижения успеха в карьере. Иначе говоря, карьерные ориентации выражают способ достижения успеха в построении карьеры и ее ценности.

Заключение

Таким образом, проведенный анализ исследований указанной проблемы показал, что чаще всего они сосредоточены на изучении различных аспектов развития карьеры в ходе трудовой профессиональной деятельности. Как за рубежом, так и в нашей стране интерес исследователей привлекают аспекты взаимосвязи карьеры с личностными характеристиками, мотивацией и др.

Актуализируются исследования, посвященные различным аспектам профессионального самоопределения и его влияния на формирование успешной карьеры. Иначе говоря, большинство исследований реализованы в русле психологии менеджмента, организационной психологии и ориентированы на человека, который уже трудится (является сотрудником какой-либо компании).

Однако мы считаем, что основы успешной карьеры закладываются еще на этапе обучения в вузе. Основу карьеры закладывают именно карьерные ориентации, которые включены в систему профессиональной направленности личности. В этой связи необходимо изучить особенности развития карьерных ориентаций на этапе обучения в вузе. Значимость этого, по нашему мнению, определяется тем, что период обучения в вузе важен не только для формирования

профессиональных компетенций, но и для определения целей, планов для успешного карьерно-профессионального развития.

Конкретизация представлений о своем профессионально-личностном будущем в русле осваиваемой профессии происходит благодаря карьерным ориентациям. Следовательно, изучение личностных факторов, определяющих карьерные ориентации студентов на разных этапах обучения, и составляет перспективное направление нашего исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1 Харланова Т.Н. Развитие карьерных ориентаций студенческой молодежи в процессе профессиональной подготовки. Дисс. ... канд. психолог. н. – М., 2015. – 261 с.

2 Зеер Э.Ф. Психологические особенности управления карьерой / Э.Ф. Зеер, О.В. Таранова // Ежегодник Российского психологического общества. Материалы 3-го Всероссийского съезда психологов. – СПб., 2003. – Т. 3.

3 Молл Е.Г. Управление карьерой менеджера / Е.Г. Молл. – СПб.: Питер, 2012. – 198 с.

4 Кирт Н.Л. Динамика представлений о профессиональной карьере психологов образования в процессе профессионального самоопределения: дис. ... канд. психологических наук: 19.00.07 / Н.Л. Кирт. – Москва, 2000. – 158 с.

5 Климов Е.А. Введение в психологию труда / Е.А. Климов. – М.: Юнити. – 1998. – С. 8.

6 Могилевкин Е.А. Карьерный рост: диагностика, технологии, тренинг / Е.А. Могилевкин. – СПб.: Речь, 2007. – 336 с.

7 Куликов Л.В. Психология личности в трудах отечественных психологов: хрестоматия / Л.В. Куликов. – СПб.: Питер, 2008. – 460 с.

8 Пряжников Н.С. Мотивация трудовой деятельности / Н.С. Пряжников. – М.: Академия, 2012. – 368 с.

9 Super D.E. The psychology of career / D.E. Super. New York: Evanston, Harper & Row, 1957. 362 p.

10 Соловьева Е.М. Подходы к определению понятия «карьерные ориентации» / Е.М. Соловьева // Психология карьеры: материалы Всерос. научно-практ. конф. (заоч.), 2012. – С. 24–27.

11 Тажина Г.О., Таирова К.Т. Карьерные ориентации как предикторы организационной лояльности преподавателей университетов // Bulletin-psysoc.kaznu.kz/ URL: <http://doi.org/10.26577/JPoS.2020.v73.i2.01> (дата обращения: 18.02.2023)

12 Лазаренко Д.В. Особенности мотивации и карьерных ориентаций государственных служащих // «Public administration and civil service» International scientific-analytical journal. URL: <http://repository.apa.kz> (дата обращения: 18.02.2023)

13 Сыздыкова К. Развитие системы профориентационной работы в школы как фактор расширения доступа к высшему техническому и профессиональному образованию // Программа для молодых исследователей в области публичной политики Фонда Сорос-Казахстан. – Алматы, 2018. URL: <http://soros.kz> (дата обращения: 20.02.2023)

14 Шейн Э. Организационная культура и лидерство: построение, эволюция, совершенствование / Э. Шейн – СПб.: Питер, 2002. – 336 с.

15 Schein E.H. Career anchors: the changing nature of work and careers / E.H. Schein, J. Maanen. San Francisco: Wiley, 2013. 88 p.

16 Юртаева Н.И. Управление карьерными ориентациями в профессиональном развитии студентов инженерного вуза. Вестник Казанского технологического университета. – 2012. – Т. 15. – 1: 300–306. – С. 37.

REFERENCES

1 Harlanova T.N. (2015) Razvitie kar'ernyh orientacij studencheskoj molodezhi v processe professional'noj podgotovki. Diss. ... kand. psiholog. n. M., 261 p. (In Russian).

2 Zeer Je.F. (2003) Psihologicheskie osobennosti upravlenija kar'eroy / Je.F. Zeer, O.V. Taranova // Ezhegodnik Rossijskogo psihologicheskogo obshhestva. Materialy 3-go Vserossijskogo s#ezda psihologov. SPb. V. 3. (In Russian).

3 Moll E.G. (2012) Upravlenie kar'eroy menedzhera / E.G. Moll. SPb.: Piter, 198 p. (In Russian).

4. Kirt N.L. (2000) Dinamika predstavlenij o professional'noj kar'ere psihologov obrazovanija v processe professional'nogo samoopredelenija: dis. ... kand. psihologicheskikh nauk: 19.00.07 / N.L. Kirt. Moskva, 158 p. (In Russian).
- 5 Klimov E.A. (1998) Vvedenie v psihologiju truda / E.A. Klimov. M.: Juniti. P. 8. (In Russian).
- 6 Mogilevkin E.A. (2007) Kar'ernyj rost: diagnostika, tehnologii, trening / E.A. Mogilevkin. SPb.: Rech', 336 p. (In Russian).
- 7 Kulikov L.V. (2008) Psihologija lichnosti v trudah otechestvennyh psihologov: hrestomatija / L.V. Kulikov. SPb.: Piter, 460 p. (In Russian).
- 8 Prjazhnikov N.S. (2012) Motivacija trudovoj dejatel'nosti / N.S. Prjazhnikov. M.: Akademiya, 368 p. (In Russian).
- 9 Super D.E. (1957) The psychology of career / D.E. Super. New York: Evanston, Harper & Row, 362 p. (In English).
- 10 Solov'eva E.M. (2012) Podhody k opredeleniju ponjatija «kar'ernye orientacii» / E.M. Solov'eva // Psihologija kar'ery: materialy Vseros. nauchno-prakt. konf. (zaoch.) P. 24–27. (In Russian).
- 11 Tazhina G.O., Tairova K.T. Kar'ernye orientacii kak prediktory organizacionnoj lojal'nosti prepodavatelej universitetov // Bulletin-psysoc.kaznu.kz/ URL: <http://doi.org/10.26577/JPoS.2020.v73.i2.01> (data obrashhenija: 18.02.2023). (In Russian).
- 12 Lazarenko D.V. Osobennosti motivacii i kar'ernyh orientacij gosudarstvennyh sluzhashhih // «Public administration and civil service» International scientific-analytical journal. URL: <http://repository.apa.kz> (data obrashhenija: 18.02.2023). (In Russian).
- 13 Syzdykova K. (2018) Razvitie sistemy proforientacionnoj raboty v shkoly kak faktor rasshirenija dostupa k vysshemu tehničeskomu i professional'nomu obrazovaniju // Programma dlja molodyh issledovatelej v oblasti publichnoj politiki Fonda Soros-Kazahstan. Almaty. URL: <http://soros.kz> (data obrashhenija: 20.02.2023). (In Russian).
- 14 Shejn Je. (2002) Organizacionnaja kul'tura i liderstvo: postroenie, jevoljucija, sovershenstvovanie / Je. Shejn – SPb.: Piter, 336 p. (In Russian).
- 15 Schein E.H. (2013) Career anchors: the changing nature of work and careers / E.H. Schein, J. Maanen. San Francisco: Wiley, 88 p. (In English).
- 16 Jurtaeva N.I. (2012) Upravlenie kar'ernymi orientacijami v professional'nom razvitii studentov inzhenernogo vuza. Vestnik Kazanskogo tehnologičeskogo universiteta. V. 15. 1: 300–306. P. 37. (In Russian).

Г.О. АБДУЛЛАЕВА,*¹

пед.ф.к., қауымд. профессор.

*e-mail: g.abdullayeva@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-8359-3117

И. СҮЛЕЙМЕНОВ,¹

магистрант.

e-mail: 22232256@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0006-8299-4070

¹«Тұран» университеті, Алматы қ., Қазақстан

СТУДЕНТТЕРДІҢ МАНСАПТЫҚ БАҒДАРЛАРЫ: ЗЕРТТЕУ ТӘСІЛДЕРІ

Андатпа

Мақалада студенттердің мансаптық бағдарларын зерттеудің өзектілігі мен қолданыстағы тәсілдері ашылып, зерттеудің алдағы болашағы мен стратегиясы анықталады. Зерттеудің әдіснамалық негіздері көрсетілген, олардың арасында танымның диалектикалық әдісі туралы философиялық ережелер, қатысуы жеке тұлғаны өзгертетін іс-әрекеттің мәні; жүйелік-кешенді, тұлғалық-белсенділік тәсілінің теориялары; жеке тұлғаны қалыптастыру идеялары, кәсіби маманның қалыптасуы; теорияның практикамен байланысы. Психологиядағы мансап пен мансаптық бағдарларды түсіну тәсілдеріне талдау жасалады, сонымен қатар мансаптық бағдарлар жеке тұлғаның кәсіби бағдарлау жүйесіне еніп, мансаптық құрылыстың негізін қалайтын авторлық ұстаным көрсетілген.

Тірек сөздер: мансап, мансаптық бағдар, кәсіби өзін-өзі анықтау, кәсіби бағдар, ЖОО студенттері.

G.O. ABDULLAEVA,*¹

c.ped.sc., ass. professor

*e-mail: g.abdullayeva@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-8359-3117

I. SULEIMENOV,¹

master student.

e-mail: 22232256@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0006-8299-4070

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

CAREER ORIENTATIONS OF STUDENTS: APPROACHES TO RESEARCH

Abstract

The article reveals the relevance and existing approaches to the study of students orientations, identifies the prospects and strategy for further research. The methodological bases of research, among which philosophical positions about a dialectical method of knowledge, essence of activity, participation in which transforms a personality; theories of system-complex, personality-activity approach; ideas of formation of a personality, formation of the professional; connection of the theory with practice are reflected. The article presents the analysis of approaches to the understanding of career and career orientations in psychology, and also shows the author's position, which is expressed in the fact that career orientations are included in the system of professional orientation of the person and lay the foundation for career building.

Key words: career, career orientations, professional self-determination, professional orientation, university students.

МРНТИ 15.21.61
УДК 159.9.072

<https://doi.org/10.46914/2959-3999-2023-1-1-66-75>

А.Б. АЛЬМУРАТОВА,*¹

М.п.н., докторант.

*e-mail: a.almuratova@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-6127-3286

М.В. МУН,¹

к.п.с.н., ассоциированный профессор.

e-mail: m.mun@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0003-0714-3445

¹Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ФЕНОМЕНА ТРЕВОЖНОСТИ В МЛАДШЕМ ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация

Потребность в психологической профилактике и коррекции психики младших подростков находит свое отражение в трудах различных исследователей и ученых современности (May R., Божович Л.И., Мухина В.С., Эльконин Б.Д.). В настоящее время особое внимание уделяется способам и методам коррекции устойчивой подростковой тревожности (Прихожан А.М., Старшина И.В., DeMond M. Grant, Jing Wu, Мынбаева А., Бердибаева С.К. и др.), которая может привести к нарушениям в эмоциональной сфере восприятия мира подростка, его социализации, дезадаптации личности и другим негативным последствиям. Теоретическая значимость состоит в системном, многоуровневом подходе к диагностике проблем тревожности младших подростков и изучению ее детерминант; в раскрытии возможностей арт-терапии для коррекции уровня тревожности младших подростков; в разработке коррекционной программы на основе арт-терапии; в пополнении теоретических разделов психологии выводами и заключениями, сделанными в рамках данного исследования.

Ключевые слова: психологические детерминанты, устойчивая тревожность, младшие подростки.

Введение

В психологической науке мы видим большое количество работ (Божович Л.И., Мухина В.С., Эльконин Б.Д. и др.), посвященных проблемам развития личности подростков, в том числе младших подростков. Стоит отметить, что ученые и исследователи (May R., Захаров А.И., Прихожан А.М., Старшина И.В. и др.) сходятся во мнении, что на развитие личности младшего подростка оказывает влияние целый ряд условий жизнедеятельности и факторов: особенности семейного воспитания, наследственность, особенности межличностного общения, бытовые условия, экологическая среда, культура, особенности исторического этапа и многое другое.

Мы полагаем, что особое внимание необходимо уделить развитию личности в младшем подростковом возрасте, так как именно в этом периоде школьники начинают испытывать целый ряд комплексов, неуверенность и страх, беспричинную тревогу и опасения, связанные с основными сферами их жизни. Такие авторы в области психологии развития, как Мухина В.С. и Эльконин Б.Д., отмечают, что неудачная социализация усиливает общую кризисную ситуацию возраста, нарушает нормальное протекание жизнедеятельности, ведет к дезадаптации личности [1, 2] и может вызывать делинквентное или аддиктивное поведение подростков [3].

Проблему возникновения и закрепления изначально ситуативной тревожности младших подростков в устойчивую тревожность широко освещают зарубежные коллеги (May R., Захаров А.И., Новикова Е.С., Прихожан А.М., DeMond M. Grant, Jing Wu, Heather S. Lonczak и др.).

Потребность в психологической профилактике и коррекции психики младших подростков находит свое отражение в трудах различных исследователей и ученых современности. Так, выявление причин поведения подростков, входящего в противоречие с интересами общества, и выработка эффективных стратегий его коррекции или коррекционных программ является од-

ной из актуальных тем современной психологии и педагогики (Божович Л.И., Мухина В.С., Эльконин Б.Д., Абрамова Г.С., Алимбаева Р.Т., Толегенова А.А. и др.) в силу того, что именно подростковый возраст признается сенситивным периодом для коррекции нарушений в развитии личности.

В настоящее время особое внимание уделяется различным способам и методам коррекции устойчивой подростковой тревожности (Прихожан А.М., Старшина И.В., DeMond M. Grant, Jing Wu, Мынбаева А., Бердибаева С.К. и др.), которая может привести к нарушениям в эмоциональной сфере восприятия мира подростка, его социализации, к дезадаптации личности и другим негативным следствиям.

В казахстанской психологической науке мы обнаруживаем, что интерес к данной проблеме появился сравнительно недавно, в последние 20 лет. Как показывает анализ литературы, исследователи в области тревожности подростков наиболее заинтересованы в поиске эффективной терапии, которая может применяться в кабинете не только частного психолога, но и школьного. Так, определенный интерес составили такие практики, как изотерапия (Арзыкулова А.Т., Алымбаева Э.А. 2018), арт-педагогика и арт-терапия (Қасен Г.А., Айтбаева А.Б. 2019), телесно-ориентированная терапия (Мынбаева А. 2020). Нам видятся данные исследования по теме устойчивой тревожности как скудные, они несистемны и носят своего рода фрагментарный характер (Мынбаева А., Турсунгожинова Г.С., Алимбаева Р.Т.). Следовательно, представляется возможным сказать, что специальных обширных исследований, посвященных особенностям проявления и закрепления устойчивой тревожности у младших подростков, изучению ее детерминант развития, а также разработке коррекционной программы на основе арт-терапии, в Казахстане не хватает: исследования по данной проблеме разрознены и фрагментарны. Существующая проблема определила выбор темы данного эмпирического исследования.

Для Казахстана, на наш взгляд, особенно актуальна проблема коррекции выявленного тревожного поведения младших подростков экономичными средствами, которые могут применяться в каждой школе нашей республики, не прибегая к долгосрочному переобучению педагогов и школьных психологов или закупу дорогостоящего оборудования и оснащения для школы. Таким доступным, но в то же время емким, мягким и экологичным средством мы видим арт-терапию, потенциал которой еще не раскрыт полностью (Мынбаева А., Турсунгожинова Г.С., Алимбаева Р.Т.).

Мы полагаем, что некоторый уровень тревожности характерен всем людям в принципе и является инструментом (механизмом) для нормального приспособления индивида к окружающей действительности. Тем не менее повышенный уровень или, наоборот, очень низкий уровень тревожности в качестве устойчивого психического образования вызывает нарушения в социально-психическом развитии младших подростков. Очень низкий уровень тревожности также может обнаруживать защитные механизмы подростков.

Для настоящего исследования нам интересны как общие характеристики тревожности младших подростков, так и причины возникновения именно устойчивой тревожности. Соответственно, большой интерес представляют работы исследователей в области возникновения тревожности и неудовлетворения ведущих потребностей индивидов (Хорни К., Прихожан А.М., Старшина И.В. и др.), выявления детерминант тревожности и экспериментально подтвержденных исследований возможностей коррекции или снижения уровня тревожности младших подростков средствами арт-терапии (Арзыкулова А.Т., Алымбаева Э.А., Михайлова С.С., Васильева А.Н., Егорова З.Н., Турищева А. Ю. и др.).

Объект исследования – тревожность в младшем подростковом возрасте.

Предмет исследования – индивидуальные особенности коррекции тревожности средствами арт-терапии.

Цель исследования – изучение детерминант и особенностей феномена тревожности в младшем подростковом возрасте и исследование возможностей коррекции уровня тревожности средствами арт-терапии.

Гипотеза исследования состоит в том, что коррекционная программа арт-терапии может стать эффективным средством коррекции уровня тревожности у младших подростков.

Теоретическая значимость нашего исследования состоит в системном, многоуровневом подходе к диагностике проблем тревожности младших подростков и изучению ее детерминант;

в раскрытии возможностей арт-терапии для коррекции уровня тревожности младших подростков; в разработке коррекционной программы на основе арт-терапии; в пополнении теоретических разделов психологии выводами и заключениями, сделанными в рамках данного исследования.

Практически полученные данные в рамках данного исследования могут быть использованы (практическая значимость):

- ♦ в подготовке учебных материалов (курсы по психологии), для разработки практических занятий, семинарских и лабораторных занятий, составления лекций, для написания методических рекомендаций и практических пособий;
- ♦ в психотерапии, для разработки психологического сопровождения, консультирования младших подростков и их родителей;
- ♦ при организации воспитательного и учебного процесса в школе.

Материалы и методы

Исследование проводится среди школьников 10-12 лет и их родителей. Родители заполняют опросники и подписывают информированное согласие удаленно через гугл-формы, подростки – на бумажных носителях.

Методики исследования в нашем исследовании делятся на две группы – методики для родителей и методики для подростков. Так как особенности семейного воспитания выступают как одна из детерминант устойчивой тревожности младших подростков, считаем целесообразным и необходимым проводить диагностику родителей также.

Как утверждает А.М. Прихожан, такие характеристики родителей, как непредсказуемость поведения, авторитарная, доминантная позиция, ненадежность, обнаруживают связь с устойчивой тревожностью. Автор заключает, что все, что нарушает чувство защищенности подростка в семье, что ограничивает социальный опыт подростка и вынуждает полностью ориентироваться на свою семью, способствует возникновению и закреплению тревожности у подростка [3, с. 191]. Поэтому для диагностики родителей в рамках нашего исследования были выбраны следующие методики:

- ♦ «Диагностика родительской тревожности» по А.М. Прихожан;
- ♦ опросник Э.Г. Эйдемиллер «Анализ семейных взаимоотношений» (методика АСВ).

Первая методика имеет место быть в исследовании, так как более тревожные родители, как правило, индуцируют свою тревожность на детей. Вторая методика позволяет определить различные нарушения процесса воспитания, выявить тип неграмотного патологического воспитания и установить некоторые причины этих нарушений. Для этого измеряется 11 шкал, относящихся к нарушениям процесса воспитания, и 9 шкал, относящихся к личностным проблемам родителей, которые они решают за счет ребенка.

При изучении устойчивой тревожности у школьников А.М. Прихожан приходит к выводу, что накопление негативного эмоционального опыта складывается из трех основных параметров:

- ♦ неумения учитывать условия ситуации – действия тревожных подростков характеризуются хаотичностью, искаженной стратегией, что подтверждает конфликтное отношение к успеху;
- ♦ отсутствия собственных внутренних критериев успеха и неуспеха – у тревожных подростков отсутствуют или слабо развиты внутренние критерии успеха, внешний локус контроля и ориентация на внешние критерии порождают высокую зависимость от окружающих людей и их мнения и рока судьбы («магическая тревожность»), а также потребность в повышенном самоконтроле;
- ♦ запоминания преимущественно неблагоприятных событий – младшие школьники, как правило, запоминают негативные события в своей жизни, а тревожные подростки при достаточно точном запоминании благоприятных и неблагоприятных событий отмечают неуверенность в своих ответах, постоянные сомнения и колебания, повышенную точность в оценке своего положения, но низкую степень уверенности в ней.

Исходя из этого мы выбрали методику «Локус контроля» Д. Роттера, чтобы убедиться, насколько у тревожных подростков развиты или неразвиты внутренние критерии успеха и умение учитывать условия ситуаций. Методика Rotter's Locus of Control Scale была предложена Д. Роттером на основе его теории субъективной локализации контроля. Под «локусом контроля» понимается устойчивая личностная характеристика, отражающая предрасположенность человека объяснять причины событий внешними или внутренними факторами. Предложенная методика выделяет два типа локуса контроля: экстернальный (ответственность за успехи и неудачи своей жизни приписываются внешним обстоятельствам) и интернальный (ответственность приписывается себе самому).

Для выявления школьной успешности/неуспешности подростков мы используем результаты школьной успеваемости, то есть баллы GPA.

Экспериментальным путем А.М. Прихожан доказывает, что школьники с 4-го по 11-й классы обнаруживают устойчивую связь между тревожностью и конфликтностью самооценки. Как утверждает автор, именно с предпоздкового возраста можно говорить о тревожности как свойстве личности школьника, где центральным фактором являются особенности Я-концепции, отношения к себе [3, с. 212]. Для диагностики внутриличностного конфликта и самооценки младших подростков мы используем небольшой набор методик:

- ♦ «Методику изучения уровня притязаний и самооценки школьника» Дембо-Рубинштейн в модификации А.М. Прихожан,

- ♦ «Шкалу самооценки» по Р. Шварцер и М. Ерусалем (предназначена для измерения субъективного ощущения личностной эффективности. Высокая самооценка имеет позитивные социальные последствия: она связана с лучшим здоровьем, более высокими достижениями и лучшей социальной интеграцией.)

- ♦ и «Шкалу самоуважения М. Розенберга» в адаптации С.В. Ковалева (факторный анализ выявил два независимых фактора в шкале: самоуничижение и самоуважение. Самоуничижение может быть следствием депрессивного состояния, тревожности и психосоматических симптомов; самоуважение является причиной и следствием активности в общении, лидерства, чувства межличностной безопасности).

Для проведения диагностики индивидуально-типологических черт личности младших подростков мы используем «Опросник структуры темперамента» В.М. Русалова (ОСТ). Опросник предназначен для измерения характеристик поведения, которые наиболее биологически обусловлены, стабильны в развитии личности индивида и относительно независимы от жизненных ситуаций.

Для выявления уровня тревожности младших подростков мы используем две методики:

- ♦ детский вариант шкалы явной тревожности (СМАС) в модификации А.М. Прихожан;
- ♦ шкалу личностной тревожности для учащихся 10-12 лет А.М. Прихожан.

Основные положения

Существуют различные взгляды на классификацию детерминант устойчивой тревожности подростков. Условно обозначим их как внутренние и внешние детерминанты. Рассмотрим нескольких авторов и их взгляды.

А.М. Прихожан в своих научных трудах выделяет следующие источники тревожности у школьников [3]:

1. Эмоциональный опыт тревожных детей и подростков.
2. Особенности семейного воспитания.
3. Школьная успешность, взаимоотношения с учителями и сверстниками.
4. Посттравматический стресс, экология и природные предпосылки тревожности.
5. Внутриличностные источники тревожности – конфликтность самооценки.

Другой ученый, Н.Э. Солянин, кандидат психологических наук, доцент Ярославского государственного педагогического университета им. К.Д. Ушинского, рассматривает тревожность как индивидуальную психологическую особенность личности, проявляющуюся в склонности к частым и интенсивным переживаниям тревоги без явных оснований. К внешним детерминантам тревожности Н. Солянин и Е. Лебедева относят следующее: стремление подростка соот-

ветствовать требованиям и ожиданиям значимых для него/нее людей; неправильное воспитание и неблагоприятные детско-родительские отношения; неблагополучные взаимоотношения со сверстниками; успешность/неуспешность в школе [4].

К внутренним детерминантам авторы относят следующее: фрустрацию потребности устойчивого удовлетворительного отношения к себе, чаще всего связанную с нарушениями отношений со значимыми другими; низкий уровень самооценки; формирование психастенической акцентуации характера подростка, отличительной особенностью которой являются тревожно-мнительные черты [4].

Ю.А. Зайцев, кандидат психологических наук Московского городского психолого-педагогического университета, считает, что тревожность входит в комплекс негативных эмоциональных переживаний. В своем исследовании он выделяет факторы тревожности относительного неопределенного будущего у подростков и юношей, проживающих вдали от центра [5]:

1. Осознание и переживание подростком низкого социально-экономического статуса родителей.

2. Связанная с этими переживаниями самооценка.

3. Личное стремление молодого человека к высокому статусу и сомнение в его достижении.

Б.А. Гунзунова, кандидат психологических наук Бурятского государственного университета, рассматривает тревожность как устойчивое эмоционально-личностное образование, характерное для подросткового периода. Ученый рассматривает тревожность школьников в условиях инновационной школы и выделяет внешние детерминанты устойчивой тревожности: разность социальных условий, в частности специфики требований инновационной образовательной среды, а также фактор семейного воспитания. К внутриличностным детерминантам устойчивой тревожности подростков автор относит: физиологические показатели вегетативной нервной системы, гетерономность (выраженность в автономии, активности, стремлению к успеху, самоутверждению личности), концентричность (сосредоточенность на своих проблемах), личностные свойства (противоречивость, неустойчивость), высокий уровень работоспособности, успешность деятельности, связанной с интеллектуализацией, наличие стрессового состояния и конфликтность самооценки [6].

Т.С. Павлова, кандидат психологических наук Московского городского психолого-педагогического университета, рассматривает следующие факторы социальной тревожности: социальная фобия в детстве как надежный предиктор социальной тревожности; комплекс семейных, личностных и интерперсональных факторов (с коммуникативными дисфункциями в семье в форме элиминирования эмоций и демонстрации благополучного фасада); нарушения в интерперсональных отношениях в виде низкого уровня социальной поддержки; личностные черты как перфекционизм и враждебность; неадаптивные стратегии совладания со стрессом [7].

А.А. Кузнецова рассматривает следующие факторы развития тревожности: сензитивность (предпосылка развития тревожности); формы общения, принятые в семье; частые упреки, вызывающие чувство вины; фиксация страха, беспричинный страх; расхождения между реальными возможностями и уровнем достижений; с началом подросткового возраста у подростков развивается тревожность по поводу диспропорций в развитии, преждевременного развития и его задержки; страх быть отвергнутым; боязнь личностной несостоятельности; неуспех в профессиональном и личном будущем [8].

Проанализировав разные подходы ученых и исследователей к определению детерминант устойчивой тревожности, в нашем исследовании мы выделяем и исследуем следующие детерминанты устойчивой тревожности младших подростков (на основе классификации А.М. Прихожан):

- ◆ особенности семейного воспитания;
- ◆ неблагоприятный эмоциональный опыт подростка;
- ◆ школьная успешность/ неуспешность;
- ◆ внутриличностный конфликт и самооценка;
- ◆ индивидуально-типологические черты личности;
- ◆ уровень тревожности подростков.

Обзор литературы

Анализ научной психологической литературы по теме исследования сформировал три основных направления научных трудов:

- ♦ центральными авторами по концепции устойчивой и ситуативной тревожности являются Прихожан А.М. [3], Мэй Р. [9], Старшина И.В. [11, 12], Мынбаева А. [16];
- ♦ психологические особенности младшего подросткового периода раскрываются в работах Мухиной В.С. [1], Божович Л.И. [10], Эльконина Б.Д. [2], Турсунгожиновой Г.С. [20], Алимбаевой Р.Т. [21];
- ♦ экспериментально доказанная эффективность арт-терапии для коррекции уровня тревожности детей и подростков проявляется в трудах Касен Г.А. [13, 23], Айтбаевой А.Б., Сарыбаевой И.С., Арзыкуловой А.Т., Алымбаевой Э.А. [22], Терехановой Т.А. [24], Турищевой А.Ю., Liesbeth Bosgraaf [25] и т.д.

Результаты и обсуждение

На данный момент исследование проводится среди школьников 10-12 лет на базе лицея «Туран» и авторской школы Жании Аубакировой, г. Алматы; а также на базе государственных средних школ с. Каргалы, Алматинская область, Жамбылский район.

По окончании диагностики подростки делятся на контрольную и экспериментальную группы по уровню тревожности, по возрасту и полу. В экспериментальной группе подростки проходят курс арт-терапии в течение четырех-пяти недель. Спустя две недели после курса арт-терапии все участвующие подростки в обеих группах заново проходят опросники по уровню тревожности и другим параметрам, описанным выше.

Все протоколы психологической диагностики хранятся и не передаются третьим лицам. Личная информация кодируется. Результаты будут представлены в общей SPSS статистике в последующих публикациях авторов.

Заключение

На данном этапе в силу того, что эмпирическое исследование не завершено, делать выводы не представляется возможным. Тем не менее мы полагаем, что после прохождения курса арт-терапии уровень тревожности у младших подростков скорректируется, школьники вооружатся методами и техниками эмоционального регулирования, школьные психологи и педагоги возьмут разработанную программу арт-терапии для дальнейшего применения и развития своих коррекционных программ.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / Учебник для студ. вузов. – 4-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 456 с. ISBN 5-7695-0408-0.
- 2 Эльконин Б.Д. Психология развития / Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 144 с. ISBN 5-7695-0794-2.
- 3 Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 304 с. (Серия «Библиотека педагога – практика»).
- 4 Сольнин Н.Э., Лебедева Е.П. Психологические причины тревожности в подростковом возрасте // Ярославский педагогический вестник. – № 6. – 2016. – С. 281–284.
- 5 Зайцев Ю.А. Диагностика и коррекция подростково-юношеской тревожности относительно будущего: автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – М., 2008.
- 6 Гунзунова Б.А. Психологические детерминанты устойчивой тревожности личности. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. – Улан-Удэ, 2003.

7 Павлова Т.С. Психологические факторы социальной тревожности в детском и подростковом возрасте / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. – Москва, 2014.

8 Кузнецова А.А. Причины тревожности в подростковом возрасте // материалы XII МНПК. МЦНС «Наука и просвещение». – С. 270–272.

9 May R. The Meaning of Anxiety. N. Y.: Roland press company, 1950.

10 Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. (Психологическое исследование.) – М.: Просвещение, 1968. – 464 с. (Акад. пед. наук СССР)

11 Старшинина И.В. Феномен подростковой тревожности // Психология и образование. – С. 183–187.

12 Старшинина И.В. Психолого-педагогическая поддержка подростков с повышенным уровнем тревожности / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Москва, 2007.

13 Касен Г.А., Айтбаева А.Б. Арт-педагогика и арт-терапия в инклюзивном образовании / Уч. пособие. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби. – 2019.

14 DeMond M. Grant. Anxiety in Adolescence // Handbook of Adolescent Health Psychology. Chapter: Anxiety in adolescence. Publisher: Springer. Editors: William O'Donohue, Lorraine Benuto, L.W. Tolle. 2013. DOI: 10.1007/978-1-4614-6633-8_32

15 WU Jing. Психологические особенности переживания страхов у младших школьников и подростков из полных и неполных семей. – Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2015. – Т. 55. – № 4. ISSN 2617-7552. URL: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/296>

16 Мунбайева А., Батанова А., Акшалова В.Н. Diagnosing anxiety and using body-oriented therapy: a study of 5th grade pupils // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. 2020. V. 71. No. 4. P. 4–15. ISSN 2617-7552. URL: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/982>

17 Berdibayeva S.K. et al. The psychological problems of teenagers with addictive behaviour: the role of life meaning strategies // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. 2019. V. 70, No. 3. P. 64–73. ISSN 2617-7552. URL: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/962>

18 Захаров А.И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. – Л., 1982.

19 Heather S. Lonczak. Anxiety Therapy: Types, Techniques, and Worksheets. 2022. URL: <https://positivepsychology.com/anxiety-therapy-techniques-worksheets/>

20 Tursungozhinova G.S. Исследование лиц, подвергшихся ионизирующему излучению и совершивших аутоагрессивные действия // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. 2015. V. 52. No. 1. ISSN 2617-7552. URL: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/239>

21 Alimbaeva R.T., Lazareva E.A., Kabakova M.P. Агрессивное поведение современного подростка // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2016. – Т. 57. – № 2. ISSN 2617-7552. URL: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/624>

22 Арзыкулова А.Т., Алымбаева Э.А. Коррекция тревожности подростков средствами арт-терапии // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2018. – № 2(44). – С. 106–108. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=35111000>

23 Qasen G.A., Aitbaeva A.B., Mamyrbekova G.A. Возможности арт-педагогической деятельности в профилактике суицидального поведения подростков и молодежи // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2015. – Т. 54. – № 3. ISSN 2617-7552. URL: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/153>.

24 Тереханова Т.А. Изучение тревожности детей младшего школьного возраста // Научные исследования и разработки студентов: материалы IV Междунар. студенч. науч.–практ. конф. / редкол.: О.Н. Широков [и др.] – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2016. – С. 94–96. ISBN 978-5-9500416-9-3.

25 Liesbeth Bosgraaf, Marinus Spreen, Kim Pattiselanno, Susan van Hooren. Art Therapy for Psychosocial Problems in Children and Adolescents / A Systematic Narrative Review on Art Therapeutic Means and Forms of Expression, Therapist Behavior, and Supposed Mechanisms of Change // Front. Psychol., 08 October 2020. URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.584685>

26 Abbing A.C., Baars E.W., Van Haastrecht O., Ponstein A.S. Acceptance of Anxiety through Art Therapy: A Case Report Exploring How Anthroposophic Art Therapy Addresses Emotion Regulation and Executive Functioning // Hindawi Case Reports in Psychiatry Volume. 2019. Article ID 4875381, 13 pages. URL: <https://www.hindawi.com/journals/crips/2019/4875381/#:~:text=After%2014%20sessions%20of%20anthroposophic,and%20accepting%20towards%20her%20anxiety.>

27 Asa Don Brown. Psychological Benefits of Art Therapy // Canadian Counselling and Psychotherapy Association. 2012. URL: <https://www.ccpa-accp.ca/psychological-benefits-of-art-therapy/#:~:text=%E2%9E%A1%20It%20encourages%20the%20development,providing%20insight%20into%20traumatic%20experiences>

REFERENCES

- 1 Muhina V.S. (1999) *Vozrastnaja psihologija: fenomenologija razvitija, detstvo, otrochestvo / Uchebnik dlja stud. vuzov. 4-e izd., stereotip.* M.: Izdatel'skij centr «Akademija», 456 p. ISBN 5-7695-0408-0. (In Russian).
- 2 Jel'konin B.D. (2001) *Psihologija razvitija / Ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ucheb. zavedenij.* – M.: Izdatel'skij centr «Akademija», 144 p. ISBN 5-7695-0794-2. (In Russian).
- 3 Prihozhan A.M. (2000) *Trevozhnost' u detej i podrostkov: psihologičeskaja priroda i vozrastnaja dinamika.* M.: Moskovskij psihologo-social'nyj institut; Voronezh: Izdatel'stvo NPO «MODJeK», 304 p. (Serija «Biblioteka pedagoga – praktika»). (In Russian).
- 4 Solynin N.Je., Lebedeva E.P. (2016) *Psihologičeskie prichiny trevozhnosti v podrostkovom vozraste // Jaroslavskij pedagogičeskij vestnik.* No. 6. P. 281–284. (In Russian).
- 5 Zajcev Ju.A. (2008) *Diagnostika i korekcija podrostkovo-junosheskoj trevozhnosti otnositel'no budushhego: avtoref. diss. ...kand. psihol. nauk. M.* (In Russian).
- 6 Gunzunova B.A. (2003) *Psihologičeskie determinanty ustojchivoj trevozhnosti lichnosti. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata psihologičeskich nauk.* Ulan-Udje. (In Russian).
- 7 Pavlova T.S. (2014) *Psihologičeskie faktory social'noj trevozhnosti v detskom i podrostkovom vozraste / Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata psihologičeskich nauk.* Moskva. (In Russian).
- 8 Kuznecova A.A. *Prichiny trevozhnosti v podrostkovom vozraste // materialy XII MNPK. MCNS «Nauka i prosveshhenie».* P. 270–272. (In Russian).
- 9 May R. (1950) *The Meaning of Anxiety.* N. Y.: Roland press company. (In English).
- 10 Bozhovich L.I. (1968) *Lichnost' i ee formirovanie v detskom vozraste. (Psihologičeskoe issledovanie.)* – M.: Prosveshhenie, 464 p. (Akad. ped. nauk SSSR). (In Russian).
- 11 Starshinina I.V. *Fenomen podrostkovoj trevozhnosti // Psihologija i obrazovanie.* P. 183–187. (In Russian).
- 12 Starshinina I.V. (2007) *Psihologo-pedagogičeskaja podderzhka podrostkov s povyshennym urovnem trevozhnosti / Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata pedagogičeskich nauk.* Moskva. (In Russian).
- 13 Kāsen G.A., Ajtbaeva A.B. (2019) *Art-pedagogika i art-terapija v inkluzivnom obrazovanii / Uch. posobie.* Almaty: KazNU im. al'-Farabi. (In Russian).
- 14 DeMond M. (2013) *Grant. Anxiety in Adolescence // Handbook of Adolescent Health Psychology. Chapter: Anxiety in adolescence.* Publisher: Springer. Editors: William O'Donohue, Lorraine Benuto, L.W. Tolle. DOI: 10.1007/978-1-4614-6633-8_32. (In English).
- 15 WU Jing. (2015) *Psihologičeskie osobennosti perezhivanija strahov u mladshih shkol'nikov i podrostkov iz polnyh i nepolnyh semej. Vestnik KazNU. Serija psihologii i sociologii.* V. 55. No. 4. ISSN 2617-7552. URL: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/296>. (In Russian).
- 16 Mynbayeva A., Batanova A., Akshalova B.N. (2020) *Diagnosing anxiety and using body-oriented therapy: a study of 5th grade pupils // Vestnik KazNU. Serija psihologii i sociologii.* V. 71. No. 4. P. 4–15. ISSN 2617-7552. URL: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/982>. (In English).
- 17 Berdibayeva S.K. et al. (2019) *The psychological problems of teenagers with addictive behaviour: the role of life meaning strategies // Vestnik KazNU. Serija psihologii i sociologii.* V. 70. No. 3. P. 64–73. ISSN 2617-7552. URL: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/962>. (In English).
- 18 Zaharov A.I. (1982) *Psihoterapija nevrozov u detej i podrostkov.* L. (In Russian).
- 19 Heather S. (2022) *Lonczak. Anxiety Therapy: Types, Techniques, and Worksheets.* URL: <https://positivepsychology.com/anxiety-therapy-techniques-worksheets/>. (In English).
- 20 Tursungozhinova G.S. (2015) *Issledovanie lic, podverghshisja ionizirujushhemu izlucheniju i sovershivshih autoagressivnye dejstvija // Vestnik KazNU. Serija psihologii i sociologii.* V. 52. No. 1. ISSN 2617-7552. URL: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/239>. (In Russian).
- 21 Alimbaeva R.T., Lazareva E.A., Kabakova M.P. (2016) *Agressivnoe povedenie sovremennogo podrostka // Vestnik KazNU. Serija psihologii i sociologii.* V. 57. No. 2. ISSN 2617-7552. URL: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/624>. (In Russian).
- 22 Arzykulova A.T., Alymbaeva Je.A. (2018) *Korrekcija trevozhnosti podrostkov sredstvami art-terapii // Vestnik Bishkekского humanitarnogo universiteta.* No. 2(44). P. 106–108. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=35111000>. (In Russian).

23 Qasen G.A., Ajtbaeva A.B., Mamyrbekova G.A. (2015) Vozmozhnosti art-pedagogicheskoy dejatel'nosti v profilaktike suicidal'nogo povedeniya podrostkov i molodezhi // Vestnik KazNU. Seriya psihologii i sociologii. V. 54. No. 3. ISSN 2617-7552. URL: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/153>. (In Russian).

24 Terehanova T.A. Izuchenie trevozhnosti detej mladshego shkol'nogo vozrasta // Nauchnye issledovaniya i razrabotki studentov: materialy IV Mezhdunar. studench. nauch.–prakt. konf. / redkol.: O.N. Shirokov [i dr.] – Cheboksary: CNS «Interaktiv pljus», 2016. – P. 94–96. ISBN 978-5-9500416-9-3. (In Russian).

25 Liesbeth Bosgraaf, Marinus Spreen, Kim Pattiselanno, Susan van Hooren. (2020) Art Therapy for Psychosocial Problems in Children and Adolescents / A Systematic Narrative Review on Art Therapeutic Means and Forms of Expression, Therapist Behavior, and Supposed Mechanisms of Change // Front. Psychol, 08 October. URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.584685>. (In English).

26 Abbing A.C., Baars E.W., Van Haastrecht O., Ponstein A.S. (2019) Acceptance of Anxiety through Art Therapy: A Case Report Exploring How Anthroposophic Art Therapy Addresses Emotion Regulation and Executive Functioning // Hindawi Case Reports in Psychiatry Volume. Article ID 4875381, 13 pages. URL: <https://www.hindawi.com/journals/crips/2019/4875381/#:~:text=After%2014%20sessions%20of%20anthroposophic,and%20accepting%20towards%20her%20anxiety>. (In English).

27 Asa Don Brown. (2012) Psychological Benefits of Art Therapy // Canadian Counselling and Psychotherapy Association. URL: <https://www.ccpa-accp.ca/psychological-benefits-of-art-therapy/#:~:text=%E2%9EA1%20It%20encourages%20the%20development,providing%20insight%20into%20traumatic%20experiences>. (In English).

А.Б. АЛЬМУРАТОВА,*¹

П.Ф.М., докторант.

*e-mail: a.almuratova@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-6127-3286

М.В. МУН,¹

П.Ф.К., қауымдастырылған профессор.

e-mail: m.mun@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0003-0714-3445

¹«Тұран» университеті,

Алматы қ., Қазақстан

ЕРТЕ ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕҢДЕГІ МАЗАСЫЗДАНУ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕТЕРМИНАНТТАРЫ

Андапта

Жас жасөспірімдердің психологиялық профилактикасы мен психикасын түзету қажеттілігі қазіргі заманның әртүрлі зерттеушілері мен ғалымдарының еңбектерінде көрінеді (May R., Божович Л.И., Мухина В.С., Эльконин Б.Д.). Қазіргі уақытта жасөспірімдер әлемін қабылдаудың эмоционалдық саласындағы бұзылуларға, оның әлеуметтенуіне, жеке тұлғаның бейімделуіне және басқа да жағымсыз салдарға әкеп соғуы мүмкін тұрақты жасөспірімдердің мазасыздығын түзету әдістері мен әдістемесіне (Прихожан А.М., Старшина И.В., DeMond M. Grant, Jing Wu, Мынбаева А., Бердибаева С.К. және т.б.) ерекше назар аударылады. Теориялық маңыздылығы жас жасөспірімдердің мазасыздық проблемаларын диагностикалауға және оның детерминанттарын зерттеуге жүйелі, көп деңгейлі тәсілден тұрады; жас жасөспірімдердің мазасыздық деңгейін түзету үшін арт-терапияның мүмкіндіктерін ашуда; арт-терапия негізінде түзету бағдарламасын әзірлеуде; психологияның теориялық бөлімдерін осы зерттеу аясында жасалған қорытындылар мен қорытындылармен толықтыруда.

Тірек сөздер: психологиялық детерминанттар, тұрақты мазасыздық, жас жеткіншектер.

A.B. ALMURATOVA,*¹

MA, PhD student.

*e-mail: a.almuratova@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-6127-3286

M.V. MUN,¹

c.ps.s., associate professor.

e-mail: m.mun@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0003-0714-3445

¹Turan University,

Almaty, Kazakhstan

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF THE PHENOMENON OF ANXIETY IN EARLY ADOLESCENCE

Abstract

The need for psychological prevention and correction of the psyche of younger adolescents is reflected in the works of various researchers and scientists of our time (May R., Bozhovich L.I., Mukhina V.S., Elkonin B.D.). Currently, special attention is paid to the ways and methods of correcting persistent teenage anxiety (Prikhozhan A.M., Starshinina I.V., DeMond M. Grant, Jing Wu, Mynbaeva A., Berdibaeva S.K., etc.), which can lead to violations in the emotional sphere of perception of the world of a teenager, his socialization, personality maladaptation and other negative consequences. The theoretical significance lies in a systematic, multi-level approach to diagnosing anxiety problems in younger adolescents and studying its determinants; in revealing the possibilities of art therapy for correcting the level of anxiety in younger adolescents; in the development of a correctional program based on art therapy; in replenishing the theoretical sections of psychology with the conclusions and conclusions made in the framework of this study.

Key words: psychological determinants, persistent anxiety, young adolescents.

6 ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ, ВОСПИТАНИЯ, ОБРАЗОВАНИЯ

ФТАХР 15.41.21
ӘОЖ 159.9.07

<https://doi.org/10.46914/2959-3999-2023-1-1-76-83>

Б.П. МЫРЗАТАЕВА,*¹

психол.ф.к., қауымдастырылған профессор.

*e-mail: b.myrzatayeva@turand.edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-7990-2132

М.С. ТОЛЕУБАЕВА,¹

магистрант.

e-mail: 21220917@turand.edu.kz

ORCID ID: 0009-0005-6276-9717

¹«Тұран» университеті,

Алматы қ., Қазақстан

КОЛЛЕДЖДЕГІ БІРІНШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУ

Андатпа

Бірінші курс студенттерінің бейімделуі қазіргі зерттеу саласында негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Бейімделу кезеңі барлық оқу кезеңінде жүреді. Алайда, аса маңызды кезең, өзіндік іргетасын қалайтын бірінші курста оқу кезеңі. Болашақ маманның кәсіби іс-әрекеті оның бейімділік деңгейіне байланысты. Мақалада колледждегі бірінші курс студенттерінің әлеуметтік-психологиялық бейімделуін зерттеудегі констатациялық эксперимент нәтижелері келтірілген. Зерттеу жұмысы Алматы мемлекеттік политехникалық колледжінің базасында жүргізілді. Зерттеуге оқытудың әртүрлі бағыттары бойынша оқытын бірінші курс студенттері қатысты. Зерттеу нәтижесінде білім беру мекемесіне бейімделуі қиынға соғатын студенттердің бар екендігі анықталды. Студенттердің колледжге ойдағыдай, табысты бейімделуі үшін оңтайлы жағдай жасау қажет. Колледжге бейімделу үдерісінде байқалатын мазасыздық, қорқыныш, қарым-қатынас қиындықтарын жету, өзін-өзі оң бағалау, өзіндік «Менін» дұрыс қалыптастыру үшін ұжымда қолайлы психологиялық ахуал құруға, сондай-ақ тұлғааралық тиімді қарым-қатынас дағдыларын дамытуға бағытталып арнайы құрастырылған тренингтік бағдарлама іске асырылуы тиіс.

Тірек сөздер: бейімделу, әлеуметтік-психологиялық бейімделу, колледжге бейімделу, колледждің бірінші курс студенттерінің бейімделуі, психологиялық сүйемелдеу.

Кіріспе

Бірінші курс студенттерінің колледждегі оқуға бейімделу мәселесі аса өзекті, себебі ондағы оқу барысында кәсіби негіздері бекітіліп, өзгермелі жағдайда үздіксіз өзіндік білім алуға қажеттілік пен дайындық қалыптасады. Оқуға түскен әрбір студенттің колледж өміріне табысты бейімделуі – олардың тұлға ретіндегі және болашақ маман ретіндегі даму кепілі. Демек, болашақ маманның кәсіби іс-әрекеті оның бейімділік деңгейіне байланысты.

Студенттер әлеуметтік-психологиялық бейімделу үдерісінде көптеген қиындықтарды бағынан өткереді. Олар мыналар болуы мүмкін: мектеп ұжымынан кетумен байланысты қобалжулар; таңдалған мамандыққа мотивациялық дайындықтың жеткіліксіздігі; өзін психологиялық басқарып, реттей алмау (өзіндік жұмыстарды орындау дағдысының болмауы; конспект жаза алмау; түпнегіздермен, ғылыми әдебиеттермен, сөздіктермен, каталогтармен жұмыс жасай білмеу); жаңа жағдайда ұтымды еңбек тәртібі мен демалысты аңсау; өзінің курстастары мен оқытушылар алдында сөйлеуден қорқу; басқа қаладан, ауыл-аймақтардан келген студенттердің әлеуметтік-экономикалық мәселелері: өзін баспанамен және қаржымен қамтамасыз ету, жаңа қаланы білмеу, туыс-туғандары мен жақындарының эмоциялық қолдауының болмауы. Осындай

жағдайда студенттерге салауатты өмірлік стильді қалыптастыруға мүмкіндік жасайтын ресурстарды ұғынуына және осы ресурстарды дамытуға көмектесіп, олардың негізінде салауатты мінез-құлық стратегиялары мен дағдыларын қалыптастыру қажет.

Бейімделу кезеңі барлық оқу кезеңінде жүреді. Алайда, аса маңызды, өзіндік іргетасын қалайтын кезең бірінші курста оқу болып табылады. Сондықтан, студенттердің колледжге ойдағыдай, табысты бейімделуі үшін оңтайлы жағдай жасау қажет.

Әдебиетке шолу

Әлеуметтік-психологиялық бейімделу мәселесі студенттердің жеке басының дамуының маңызды факторы ретінде шетелдік зерттеушілердің (Фромм Э., Адлер А., Эриксон Э., Олпорт Г., Роттер Д., Роджерс К., Дьюи Дж.), ресейлік ғалымдардың (Б.Г. Ананьев, А.А. Бодалев, И.А. Зимняя, Т. Шибутани, Л.Д. Столяренко, А.А. Реан және т.б.) және қазақстандық авторлардың (С.М. Жақыпов, М. Шайхова, А. Жайтапова және т.б.) еңбектерінде қарастырылғанымен, 1-курс студенттерінің колледж жағдайына бейімделу мәселесі жеткілікті дәрежеде терең зерттелмеген.

Э. Фроммның «Еркіндіктен қашу» еңбегінде бейімделуді статикалық және динамикалық деген түрлерге бөлген [1].

Статикалық бейімделу – бұл адамның мінезі өзгеріссіз, тұрақты болып қалатын, тек қандай да бір жаңа әдеттердің пайда болуы мүмкіндігін көрсететін бейімделу.

Динамикалық бейімделу – жаңа талпыныс, адам мінезінің өзгеруіне байланысты мазасыздану байқалатын сыртқы жағдайларға бейімделу.

Л.Д. Столяренко оқу орнына бейімделу екі бағыт бойынша жүреді деп есептейді:

- ◆ кәсіби бейімделу, оқу үрдісінің шарттарына, мазмұнына, жағдайлары мен ұйымдастырылуына икемделу, оқыту және ғылыми жұмыстарда дербестік дағдыларын қалыптастыру;
- ◆ әлеуметтік-психологиялық бейімделу – индивидтің топпен қарым-қатынасы, топқа бейімделуі және өзіне тән мінез-құлық стилінің анықталуы [2].

Негізгі ережелер

Бейімделу – белсенді әрекеттің алғышарты және оның қызметінің қажетті шарты. Бұл тұлғаның белгілі бір әлеуметтік рөлде сәтті жұмыс істеуі үшін бейімделудің оң мәні болып табылады. Бейімделу қабілеті деп – қоршаған ортаның әртүрлі талаптарына адамның ішкі ыңғайсыздық сезімінсіз және қақтығыссыз (әлеуметтік және физикалық) жауап беруін айтады.

Оқуға жаңа түскен студенттердің сәтті бейімделуі олардың:

- ◆ жаңа әлеуметтік ортаға;
- ◆ оқу-танымдық процесіне;
- ◆ жаңа қарым-қатынас жүйесіне қосылуы деп санауға болады.

Бірінші курста жасөспірімнің оқуға, болашақ кәсіби қызметке деген көзқарасы қалыптасады, «өзін-өзі белсенді іздеуі» жалғасады. Тіпті, мектепті жақсы бітіргендер де бірінші курста бірден өз қабілеттеріне сенімді бола алмайды. Бірінші сәтсіздік, кейде көңілсіздікке, перспективаны жоғалтуға, пассивтілікке әкеледі. Осы себептерге байланысты бірінші курс студенттерінің бейімдеу көптеген қиындықтар тудыруы мүмкін.

М.С. Яницкийдің пікірінше, колледждегі оқу кезеңі адамның өмірінде осы кезеңде болып жатқан жеке өсу, оның тұлға ретінде қалыптасуы тұрғысынан ең маңызды болып табылады [3].

Бірқатар авторлар студенттердің бейімделу процесінің үш негізгі компонентін ажыратады: әлеуметтік-психологиялық, психологиялық және іс-әрекеттік. Бірінші компонент білім алушының әлеуметтік рөлін өзгертуді қамтиды. Психологиялық компонент кәсіптік оқыту жағдайында студенттердің ойлауы мен сөйлеуін қайта құруды қамтиды. Іс-әрекеттік компонент жаңа психофизиологиялық жүктемелерге бейімделуді қамтиды [4].

Колледж жағдайына бейімделу білім беру үдерісінде тек кәсіби білімді игеруде ғана емес, сонымен бірге қоғамның мәдени қабатын жаңғыртуда да ерекше маңызға ие болады. Ауылдан келген талапкерлердің колледжге түскеннен кейін өмір сүруінің маңызды әлеуметтік-мәдени жағдайлары күрт өзгереді: олар жаңа ортаға түседі, оқу іс-әрекетінің мазмұны өзгереді, аудиториялық сабақтар кезінде ғана емес, сабақтан тыс уақытта да жаңа коммуникативтік кеңістік құрылады. Студенттер тобында бір-біріне бұрын таныс емес жасөспірімдер шоғырланады, олардың арасында тұлғааралық қатынастар қалыптаса бастайды [5].

Сәтті бейімделу жолындағы кедергі – оқуға қабылдау кезінде көптеген ауыл балаларының қала балаларымен салыстырғанда білім деңгейінің төмендігі. Демек, сәйкесінше, қалалық студенттердің алдында өзін төмен санау сезімі пайда болады. Қалаға келу студенттің алдында нақты өмірлік проблемалар туғызады және ең маңыздыларының бірі жататын орынға орналасумен байланысты. Колледж, тіркеулер, баспананың жоғары бағасы, ауыл студентінің қалада пәтер сатып ала алмауы – жасөспірімнің оқуға түскенге дейін шешуі керек өте маңызды мәселелер [6]. Ал студенттің бұл мәселені шешуінің үш нұсқасы бар – туыстарымен бірге тұру, жатақханада тұру немесе пәтер жалдау. Жеке пәтер студенттің жатақханадағы туыстары мен көршілерінен тәуелсіздігі тұрғысынан ең қолайлы нұсқа болып табылады. Студенттердің өздері мойындаған ең маңызды қауіп – бұл шексіз еркіндік, өзін-өзі толық қамтамасыз ету. Көбісі мұндай жауапкершілікке төтеп бере алмайды, тіпті оқу орнын тастауға дейін жететін жағдайлар болады [7].

Колледжге түсуге ниеттеніп келген талапкерлер естіген жарнамаға аңғалдықпен сеніп, барлығын оңай деп көретінін айту да маңызды. Студент мәртебесіне ие болған соң олар ата-анасының қамқорлығынан және бақылауынан алшақ өмір сүре отырып, айтарлықтай психологиялық күйзеліске ұшырай бастайды. Студенттердің жатақхана өміріне бейімделуі олардың жалпы әлеуметтік бейімделуінің маңызды параметрі болып табылады. Жатақханада тұратын студенттер басқа студенттерге қарағанда оқу тобына аз интеграцияланған, керісінше басқа әлеуметтік топтарға тез сіңіседі (көршілер, «жерлестер» және т.б.). Сонымен қатар, жеке, аудиториядан тыс сабақтар да олар үшін үлкен қиындық тудырады.

Жоғарыда айтылғандардың нәтижесінде бейімделу үдерісінің сәттілігіне сәйкес студенттердің үш тобын бөлуге болады.

Бірінші топ – бейімделмеген. Қоғамның адамдардың мүдделеріне икемделуі тұлғаның терең бейімделуіне және оның өзін-өзі жүзеге асыруына жағдай жасайды. Ал тұлғаның бейімделуі өз кезегінде қоғамның интеграциясына және оның тұрақты дамуына ықпал етеді. Әйтпесе, бір жақты, яғни толық емес бейімделу туралы айтуға болады. Мұны бейімделе алмау күйі деп атайды. Осы топқа кірген студенттер жаңа коммуникативтік байланыстар құра алмайды. Олар қалаға, қала тұрғындарына, колледждегі оқу үдерісіне кері қарым-қатынасты сезінеді, диплом мен білім алуға қызығушылықтары болмайды. Оқуға түсу мақсатын «ата-аналарының қалауы» деп түсіндіреді. Көбінесе болашаққа жоспар құрмайды, бір күнмен өмір сүреді.

Екінші топ – пассивті бейімделген. Осы топтың өкілдері оқу жылдарында өзімен тең студенттермен рулық-жерлестік қарым-қатынас шеңберін құрады. Бұл студенттер оқу орнына түсу мақсаттарын әртүрлі түсіндіреді: болашақта жұмысқа орналасуға көмектесетін «диплом деген қағазым болса болды» деген ұмтылыстан бастап, әлеуметтік қорғалуды қамтамасыз ететін білім алуға дейінгі жол. Осы топтың студенттері қалада қалу немесе ауылға оралу ниетіне қарамастан болашаққа белсенді жоспарлар құрады.

Үшінші топ – белсенді бейімделген. Бұл топтың студенттері оқу орнының әлеуметтік-мәдени ортасына сәтті бейімделеді. Өздерін «тұтаспыз» деп санай отырып, студенттер қалалықтармен әлеуметтік байланыстарды белсенді түрде құрады. Білім алу мақсаттары да әртүрлі: білімді адам мәртебесіне ие болуға деген ұмтылыс, мансаптық ұмтылыс және т.б. Бұл топтағы студенттер қалада қалуды немесе олардың пікірінше, болашағы зор басқа қалаларға кетуді жөн көреді. Нәтижесінде тек осы бір топ үшін ғана – колледжге бейімделу кезеңі сәтті өтеді, өйткені бұл студенттер өзіне қоғамның толыққанды мүшесі болуға мүмкіндік беретін білім, нормалар мен құндылықтар жүйесін игереді және жаңғыртады.

Осылайша, біз зерттеп отырған тақырып бойынша қазіргі заманғы шетелдік және ресейлік әдебиеттерде бұл мәселеге әртүрлі көзқарастар бар. Бірақ тұғырлардың көпшілігі студенттердің бейімделу үдерісін жан-жақты зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Сондықтан алдымен 1-курс студенттерінің колледжге бейімделу деңгейлерін анықтап, психологиялық қолдау жұмыстарына бағытталған шараларды дамыту қолға алынуы керек деп есептейміз.

Осы тұрғыда мақаланың мақсаты колледждегі бірінші курс студенттерінің оқу орнына бейімделу деңгейін анықтау және нәтижелерін ұсыну болды.

Зерттеу Алматы мемлекеттік политехникалық колледжінің базасында жүргізілді. Эксперименттік жұмысқа оқытудың әртүрлі бағыттары бойынша бірінші курста оқитын 15–16 жастағы 80 студент: 58 ұл, 22 қыз қатысты.

Материалдар мен әдістер

Эксперименттік зерттеу келесі әдістемелерді қолдану арқылы жүргізілді:

1. Т.Д. Дубовицкая және А.В. Крылованың «Студенттердің оқу орнына бейімделуі» әдістемесі. Әдістемеде 16 пайымдаулар жиынтығы беріледі, олардың көмегімен бейімделу екі көрсеткіш бойынша анықталады: топқа бейімделу және оқу қызметіне бейімделу [8].

2. Г.Н. Казанцеваның «Өзін-өзі бағалау» тесті. Тест 20 сұрақтан тұрады және де тұлғаның өзін-өзі бағалау деңгейін анықтайды [9].

3. Г.Ю. Айзенктің «Тұлғаның психикалық жай-күйін өзін-өзі бағалау» әдістемесі. Әдістеме 40 тұжырымнан тұрады. Бұл сауалнама сыналушының психикалық күйін мойындау немесе жоққа шығаруға арқылы мазасыздық, фрустрация, агрессивтілік және ригидтілік деңгейлерін анықтауға мүмкіндік береді [10].

Нәтижелер мен талқылау

Бірінші курста оқитын колледж студенттерінің әлеуметтік-психологиялық бейімделуіне диагностика жүргізу барысында келесі мәліметтер алынды.

Т.Д. Дубовицкая және А.В. Крылованың «Студенттердің оқу орнына бейімделуі» әдістемесін жүргізу барысында біз топқа және оқу қызметіне бейімделу деңгейі бойынша келесі нәтижелерді алдық (1-кесте).

Кесте 1 – 1-курс студенттерінің оқу орнына бейімделу деңгейлерінің көрсеткіштері

Студенттер саны	Бейімделу бағыттары	Бейімделу деңгейлері		
		Жоғары	Орташа	Төмен
80	оқу қызметіне	27 (34%)	38 (47%)	15 (19%)
	оқу тобына	38 (47,5%)	26 (32,5%)	16 (20%)

1-кестеден біз бірінші курс студенттерінің оқу қызметіне (жоғары деңгей – 34 %) қарағанда топқа (жоғары деңгей – 47,5%) көбірек бейімделгенін көреміз. Бұл студенттердің топқа үйренісуі оқу қызметіне қарағанда жылдам жүргенін білдіреді.

15–16 жастағы жасөспірімдердің 38 (47,5%) топқа бейімделу деңгейі жоғары, 26 (32,5%) студентте орташа деңгей, 16 (20%)-да төменгі деңгей.

Жүргізілген тест нәтижесі бойынша оқу қызметіне жоғары бейімділігімен ерекшеленетін студенттер 27 (34%) пәндерді оңай меңгереді, оқу тапсырмаларын ойдағыдай және уақытында орындайды, қажет болған жағдайда оқытушыдан көмек сұрай алады, өз ойын еркін жеткізе алады, сабақта өз даралығын, қабілеттерін көрсетеді.

Оқу қызметіне бейімделу деңгейі төмен 15 (19%) студент анықталды. Мұндай студенттер оқу пәндерін меңгеруде және оқу тапсырмаларын орындауда қиналады. Оқытылатын көптеген пәндер бойынша олар қосымша кеңес беруді қажет етеді. Сонымен қатар, мұндай жасөспірімдер сабақта өзінің даралығын, қабілеттерін көрсете алмайды, тапсырмаларды уақытылы орындау оларға қиынға соғады.

Ал топқа бейімделу деңгейі жоғары студенттер курстастарының арасында өзін жайлы сезінетінін, топтағы студенттермен оңай тіл табысатынын, топта қабылданған нормалар мен ережелерді ұстанатынын көрсетеді. Қажет болса, олар көмек алу үшін курстастарына жүгіне алады, белсенді бола алады.

Топқа төмен деңгейде бейімделген студенттер 20%-ды құрады. Олар топтағы құрбы-құрдастарымен қарым-қатынаста қиындықтарды бастан кешіріп, ортақ тіл табыса алмайды. Мұндай жасөспірімдер топта қабылданған нормалар мен ережелерді ұстанбайды, өзге студенттердің көзқарастарын түсініп, қабылдай алмайды.

15–16 жастағы жасөспірімдердің колледжге бейімделуіне өзін-өзі бағалауы қаншалықты әсер ететіндігін анықтау үшін жүргізілген Г.Н. Казанцеваның «Өзін-өзі бағалау» тесті бойынша келесі нәтижелерді алдық (2-кесте, 80 б.).

Кесте 2 – 1- курс студенттерінің өзін-өзі бағалау деңгейлерінің көрсеткіштері

Студенттер саны	Өзін-өзі бағалау деңгейлері		
	Жоғары	Орташа	Төмен
80	9 (11%)	64 (80%)	7 (9%)

2-кестеден біз 15–16 жастағы жасөспірімдердің басым көпшілігінде (64 студенттің (80%)) өзін-өзі бағалауы орташа, 9 (11%) жасөспірімнің өзін-өзі бағалауы жоғары, 7 (9%) жасөспірім студенттің өзін-өзі бағалауы төмен екендігін көреміз. Бұл нәтижелер олардың колледжге бейімделе алмауына тікелей әсер ететін фактор екендігін көрсетеді, яғни колледжге толықтай бейімделуі үшін жасөспірімнің өзін-өзі бағалауы тым жоғары немесе тым төмен болмауы тиіс деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Ал Г.Ю. Айзенктің «Тұлғаның психикалық жай-күйін өзін-өзі бағалау» әдістемесін жүргізу нәтижесінде төмендегі көрсеткіштерін анықтадық (3-кесте).

Кесте 3 – 1-курс студенттерінің психикалық жай-күйін өзін-өзі бағалау көрсеткіштері

Студенттер саны	Психикалық жай-күйінің сипаттамалары	Психикалық жай-күйінің деңгейлері		
		Жоғары	Орташа	Төмен
80	Мазасыздық	23 (28,7%)	47 (58,2%)	10 (13,1%)
	Агрессивтілік	16 (20%)	26 (33%)	38 (47%)
	Фрустрация	0 (0%)	17 (21%)	63 (79%)
	Ригидтілік	0 (0%)	46 (58 %)	34 (42%)

3-кестеден 23 (28,7%) студентте мазасыздық деңгейі төмен, 47 (58,2%) студентте орташа, 10 (13,1%) студентте жоғары екенін көруге болады. Мазасыздықтың төмен деңгейі студенттердің оқуға жеткіліксіз жауапкершілікті қатынасының факторы ретінде қызмет етуі мүмкін, орташа деңгей – қиындықты күтумен байланысты эмоциялық ыңғайсыздық, рұқсат етілген қалыпты деңгей, жоғары деңгейі – тым жоғары қобалжу, күйгелектікті көрсетеді.

Сонымен қатар, 16 (20%) студентте агрессивтілік деңгейі жоғары, 26 (33%) студентте орташа, 38 (47%) студентте төмен екендігі анықталды. Мұнда агрессивтіліктің жоғары деңгейі – ұстамсыздық, адамдармен қарым-қатынас жасаудағы қиындықтар, құрдастарына қатысты артықшылықты, орташа деңгейі – басқа адамдарға орташа дұшпандықты, төменгі деңгей – адамдармен қарым-қатынаста жылы жүзділікті, ақкөңілділікті көрсетеді.

Ал фрустрация деңгейі мен ригидтілік деңгейі 1 курс студенттерінің ешқайсысында анықталған жоқ. 17 (21%) студентте фрустрация деңгейі орташа, 63 (79%) студентте төмен болып шықты. Фрустрацияның орташа деңгейі студенттердің бойында диттеген максатын орындай алмаған жағымсыз тәжірибесінің, тітіркенудің бар екендігінің көрінісі болса, төменгі деңгейі – алға қойған мақсаттарына жете алған, жоспарларын орындай алатын, өздеріне сенімділіктерін көрсетеді.

Сондай-ақ 46 (58%) студентте ригидтілік деңгейі орташа, 34 (42%) студентте төмен болды. Ригидтілік деңгейін диагностикалау нәтижелері мыналарды көрсетеді: студенттердің 58% -да ригидтіліктің орташа деңгейі, яғни бір әрекеттен екіншісіне «ауысу», мінез-құлықтың, көзқарастың, сенімнің өзгергіштігі, 42% -ы бір әрекеттен екіншісіне «жеңіл» ауысады.

Әдістеменің нәтижелері студенттердің оқу қабілеттеріне қойылатын жоғары талаптар аясында шаршау мен психоэмоциялық күйзелістерді көрсетуі мүмкін.

Алынған мәліметтерге сүйене отырып, жасөспірімдік шақта қарым-қатынас пен тұлғааралық қатынастар жастардың өмірінде ерекше үлкен орын алады және олар үшін дербес құндылық болып табылады деп айта аламыз. Ерте жастық шақта жақсы достар табуға деген қажеттілік анық байқала бастайды. Жыныстық жетілу жаңа сезімдер, эмоциялық еркіндікте болу және ата-аналарынан тәуелсіз болу тілегін тудырады.

Сондай-ақ, жүргізілген әдістемелердің нәтижесінде біз бейімделудің жоғары деңгейі бар студенттер орташа мазасыздыққа ие, агрессивтілік, фрустрация, ригидтілік сынды психикалық жай-күйлерінің төмен деңгейі, өзін-өзі бағалаудың орташа деңгейімен сипатталады деген қорытындыға келдік. Бейімделудің орташа деңгейі бар ұлдар мен қыздарда жоғары мазасыздық, агрессивтілік, фрустрация, ригидтіліктің орташа деңгейі, өзін-өзі жоғары бағалайды деп айта аламыз. Колледжге бейімделе алмаған студенттердің өзін-өзі бағалауы төмен, мазасыздықтың төмен деңгейі, агрессивтіліктің жоғары деңгейі, фрустрация мен ригидтіліктің орташа деңгейіне ие деген қорытындыға келдік.

Колледжге бейімделе алмаған студенттердің өзін-өзі бағалауының, мазасыздығының, агрессивтілігінің, фрустрация және ригидтілігінің анықталған деңгейлері олардың бейімделе алмауына тікелей әсерін тигізеді деп есептейміз. Сондықтан колледждегі бірінші курс студенттерінің оқу орнына бейімделуі үшін жағдай жасау мақсатында олардың бойындағы мазасыздық, агрессивтілік деңгейлерін төмендету, өзін-өзі оң бағалауын, өзіндік «Менін» дұрыс қалыптастыруы үшін ұжымда қолайлы психологиялық ахуал құруға, сондай-ақ тұлғааралық тиімді қарым-қатынас дағдыларын дамытуға бағытталып арнайы құрастырылған тренингтік бағдарлама іске асырылуы тиіс.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде колледжге бейімделуде қиындықтарға тап болған және оқытушылардың, психологтың, топ жетекшілерінің, басқа да педагог қызметкерлердің көмегіне мұқтаж студенттер бар екені анықталды. Оқу қызметіне бейімделуі мен топқа бейімделудің төмен деңгейін көрсеткен мұндай жасөспірімдер жалпы бірінші курс студенттерінің 1/4-ін құрады. Бүкіл студенттердің 11%-ының өзі-өзі бағалауы жоғары, 9%-ының өзі-өзі бағалауы төмен, 20%-ының агрессивтілік деңгейі, 28,7%-ының мазасыздығы жоғары.

Мазасыздық деңгейінің жоғары көрсеткіші стресстік жағдайларға эмоциялық реакция ретінде пайда болады. Біздің зерттеуімізде жаңа оқу орнына, жаңа ұжымға көшуді жасөспірімдер үшін стресстік жағдай деп санауға болады. Көптеген сарапшылардың пікірінше, мазасыздықтың күшеюі жағымсыз эмоциялық фонмен жүретін, мінез-құлықтың тұрақсыздығын тудыратын, мазасыздану иесі үшін де, оның айналасындағы адамдар үшін де жағымсыз салдары бар ішкі жанжалдардың болуының дәлелі.

Осы алынған мәліметтерге сүйеніп біз мынадай қорытынды жасаймыз: өзін-өзі бағалауы тым жоғары студенттердің, мазасыздық деңгейі төмен болып, оқуға немқұрайлылықпен қарайды да, оқу қызметіне бейімделуде қиындықтарға кезігеді. Ол өзін өзгелерден артық санап, артықшылығын көрсету арқылы құрдастарымен қарым-қатынаста қиындықтарға тап болады.

Ал өзін-өзі бағалауы төмен студенттердің мазасыздық деңгейі жоғары болады. Мазасыздық деңгейінің жоғары болуы студент үшін де айналасындағылар үшін де қауіпті. Себебі, мазасызданғанда ашуға ерік беріп, айналасындағылармен жанжалға түсуі мүмкін. Сонымен қатар, кейбір өзін-өзі бағалауы төмен студенттер өзіне сенімсіз, жасқаншақ, күйгелек болады. Әр ісіне күмәнданып жүргенде үй тапсырмасын уақытылы орындап, жіберуде кешігеді. Тиісінше, оқу қызметіне бейімделуі қиынға соғады. Сол себепті студенттердің эмоциялық күйіне, іс-әрекеттеріне аса қатты мән берілуі тиіс.

Қорыта айтқанда студенттердің колледжге бейімделуін кәсібилендіру барысында индивидтің өзгермелі әлеуметтік жағдайларға бейімделуіндегі және осы үздіксіз үдерісте туындайтын дағдарыстық кезеңдерді жеңу нәтижесінде пайда болатын даму процесі ретінде қарастыру керек. Ол біріншіден, студенттің оқыту жүйесіне біртіндеп енуін, оқытудың жаңа формалары мен әдістерін игеруін, оқу үдерісінде дербестік дағдыларын дамытуды қамтиды. Екіншіден, студенттік өмір үшін қажетті нормаларды игеру, олардың көмегімен курдастары мен оқытушыларын қамтитын жаңа ұжымға бейімделуі білдіреді. Үшіншіден, кәсіби маңызды қасиеттерді қалыптастыру үдерісіндегі студенттердің болашақ мамандығына психологиялық дайындығынан тұрады.

Сонымен қатар, бейімделу колледждегі жаңа жағдайларға бейімделумен шектелмейді, бұл студенттің тұлға ретінде дамуын болжайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Fromm E. *Escape from Freedom* (Kindle Edition). Open Road Media / Owl Book Kindle edition, 2013, 309 p.
- 2 Столяренко Л.Д. *Основы психологии и педагогики: учебное пособие для вузов* / Л.Д. Столяренко, В.Е. Столяренко. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2023. – 134 с. ISBN 978-5-534-09450-3. URL: <https://urait.ru/bcode/510648> (дата обращения: 14.02.2023)
- 3 Ахметова Ж.Ж.; научн.рук. Беликов В.А. *Влияние стиля семейного воспитания на социально-психологическую адаптацию студентов первых курсов колледжей. Выпускная квалификационная работа магистра* / Челябинск, 2016. – 73 с. URL: <http://elib.cspu.ru/xmlui/bitstream/handle/123456789/3200/%D0%90%D1%85%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- 4 Хаустова А.И. *Социально-психологическая адаптация // Молодой ученый*. – 2016. – № 26. – С. 614–617. URL: <https://moluch.ru/archive/130/36005/>.
- 5 Макаров С.Ю. *Теория и практика консультирования (Особенности работы адвоката): учебное пособие для магистратуры* / С.Ю. Макаров. – Москва: Норма: ИНФРА-М, 2022. – 112 с. ISBN 978-5-91768-780-3. URL: <https://znanium.com/catalog/product/1844263> (дата обращения: 14.02.2023)
- 6 Подласый И.П. *Педагогика: учебник для прикладного бакалавриата* / И.П. Подласый. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2019. – 576 с. ISBN 978-5-534-03772-2. URL: <https://urait.ru/bcode/431096> (дата обращения: 14.02.2023)
- 7 Двойникова Е.Ю. *Социально-психологическая адаптация личности в период глобальных политических и экономических преобразований общества // Интернет-журнал «Мир науки»*. – 2017. – Том 5. – № 3. URL: <http://mir-nauki.com/PDF/60PSMN317>
- 8 Дубовицкая Т.Д., Крылова А.В. *Методика исследования адаптированности студентов в вузе // Психологическая наука и образование*. – 2010. – № 2. – 240 с.
- 9 Тест на общую самооценку Казанцевой. URL: <https://psychiatry-test.ru/test/test-na-obshhujusamoocenku-kazancevoj/?ysclid=le7yw0d91j770286555>
- 10 Методика Г. Айзенка «Самооценки психических состояний». URL: <https://psychiatry-test.ru/test/samoocenka-psihicheskikh-sostoyanij-g-ajzenk/?ysclid=le7z75uxc62036053033>

REFERENCES

- 1 Fromm E. (2013) *Escape from Freedom* (Kindle Edition). Open Road Media / Owl Book Kindle edition, 309 p. (In English).
- 2 Stoljarenko L.D. (2023) *Osnovy psihologii i pedagogiki: uchebnoe posobie dlja vuzov* / L.D. Stoljarenko, V.E. Stoljarenko. 4-e izd., pererab. i dop. – Moskva: Izdatel'stvo Jurajt, 134 p. ISBN 978-5-534-09450-3. URL: <https://urait.ru/bcode/510648> (data obrashhenija: 14.02.2023). (In Russian).
- 3 Ahmetova Zh.Zh.; nauchn.ruk. Belikov V.A. (2016) *Vlijanie stilja semejnogo vospitanija na social'no-psihologicheskiju adaptaciju studentov pervyh kursov kolledzhej. Vypusknaja kvalifikacionnaja rabota magistra* / Cheljabinsk, 73 p. URL: <http://elib.cspu.ru/xmlui/bitstream/handle/123456789/3200/%D0%90%D1%85%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (In Russian).
- 4 Haustova A.I. (2016) *Social'no-psihologicheskaja adaptacija // Molodoj uchenyj*. No. 26. P. 614–617. URL: <https://moluch.ru/archive/130/36005/>. (In Russian).
- 5 Makarov S.Ju. (2022) *Teorija i praktika konsul'tirovanija (Osobennosti raboty advokata): uchebnoe posobie dlja magistratury* / S.Ju. Makarov. – Moskva: Norma: INFRA-M, 112 p. ISBN 978-5-91768-780-3. URL: <https://znanium.com/catalog/product/1844263> (data obrashhenija: 14.02.2023). (In Russian).
- 6 Podlasyj I.P. (2019) *Pedagogika: uchebnik dlja prikladnogo bakalavriata* / I.P. Podlasyj. – 3-e izd., pererab. i dop. – Moskva: Izdatel'stvo Jurajt, 576 p. ISBN 978-5-534-03772-2. URL: <https://urait.ru/bcode/431096> (data obrashhenija: 14.02.2023). (In Russian).
- 7 Dvojnjkova E.Ju. (2017) *Social'no-psihologicheskaja adaptacija lichnosti v period global'nyh politicheskikh i jekonomicheskikh preobrazovanij obshhestva // Internet-zhurnal «Mir nauki»*. V. 5. No. 3. URL: <http://mir-nauki.com/PDF/60PSMN317>. (In Russian).
- 8 Dubovickaja T.D., Krylova A.V. (2010) *Metodika issledovanija adaptirovannosti studentov v vuze // Psihologicheskaja nauka i obrazovanie*. No. 2. 240 p. (In Russian).
- 9 Test na obshhujusamoocenku Kazancevoj. URL: <https://psychiatry-test.ru/test/test-na-obshhujusamoocenku-kazancevoj/?ysclid=le7yw0d91j770286555>. (In Russian).
- 10 Metodika G. Ajzenka «Samoocenki psihicheskikh sostojanij». URL: <https://psychiatry-test.ru/test/samoocenka-psihicheskikh-sostoyanij-g-ajzenk/?ysclid=le7z75uxc62036053033>. (In Russian).

Б.П. МЫРЗАТАЕВА,*¹

к.психол.н., ассоциированный профессор.

*e-mail: b.myrzatayeva@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-7990-2132

М.С. ТОЛЕУБАЕВА,¹

магистрант.

e-mail: 21220917@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0005-6276-9717

¹Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ ПЕРВОКУРСНИКОВ КОЛЛЕДЖА

Аннотация

Адаптация первокурсников является одной из основных проблем в области современных исследований. Период адаптации проходит в течение всего периода обучения. Однако наиболее важным этапом является обучение на первом курсе, требующее собственного основания. Профессиональная деятельность будущего специалиста зависит от уровня его адаптации. В статье представлены результаты констатирующего эксперимента по изучению социально-психологической адаптации первокурсников колледжа. Исследовательская работа проводилась на базе Алматинского государственного политехнического колледжа. В исследовании приняли участие первокурсники, обучающиеся по различным направлениям. Исследование показало, что в образовательном учреждении есть студенты, которым трудно адаптироваться. Необходимо создать оптимальные условия для успешной адаптации студентов к колледжу. Для преодоления тревожности, страха, трудностей в общении, адекватной самооценки, правильного формирования собственного «Я» в процессе адаптации к колледжу должна быть реализована специально разработанная тренинговая программа психологической поддержки, направленная на создание благоприятного психологического климата в коллективе, а также на развитие навыков эффективного межличностного общения.

Ключевые слова: адаптация, социально-психологическая адаптация, адаптация к колледжу, адаптация первокурсников колледжа, психологическое сопровождение.

B.P. MYRZATAYEVA,*¹

c.ps.s., associate professor.

*e-mail: b.myrzatayeva@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-7990-2132

M.S. TOLEUBAYEVA,¹

master student.

e-mail: 21220917@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0005-6276-9717

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

RESEARCH OF THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION PROBLEM OF COLLEGE FRESHMEN

Abstract

The adaptation of first-year students is one of the main problems in the field of modern research. The adaptation period takes place during the entire training period. However, the most important stage is the training in the first year, which requires its own foundation. The professional activity of a future specialist depends on the level of his adaptation. The article presents the results of an ascertaining experiment to study the socio-psychological adaptation of college freshmen. The research work was carried out on the basis of the Almaty State Polytechnic College. The study involved first-year students studying in various fields. The study showed that there are students in the educational institution who find it difficult to adapt. It is necessary to create optimal conditions for the successful adaptation of students to college. In order to overcome anxiety, fear, communication difficulties, correct self-esteem, correct formation of one's self in the process of adaptation to college, a specially developed training program of psychological support should be implemented, aimed at creating a favorable psychological climate in the team, as well as the development of effective interpersonal communication skills.

Key words: adaptation, socio-psychological adaptation, adapting to college, adaptation of college freshmen, psychological support.

FTAXP 15.31.31
ӘОЖ 316.6

<https://doi.org/10.46914/2959-3999-2023-1-1-84-94>

Г.Т. ЫСҚАҚ,*¹

психология магистрі, докторант.

*e-mail: marchin.2@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5623-7598

О.С. САНГИЛБАЕВ,¹

псих.ғ.д., профессор.

e-mail: ospan_seidulla@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2067-3010

¹«Тұран» университеті, Алматы қ., Қазақстан

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ СТРАТЕГИЯСЫН ТАҢДАУЫ МЕН МІНЕЗ АҚЦЕНТУАЦИЯСЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Андатпа

Мақалада жасөспірімдердің дау-дамай жағдайында мінез акцентуациясы мен мінез-құлық стратегиясының байланысы зерттеледі. Мінез акцентуациясы, мінез-құлық стратегиясын зерттеу әдісі ретінде К. Леонгардтың «Мінез акцентуациясын анықтау» әдістемесі қолданылады. Бұл әдістеменің көмегімен тұлғаның түрлі типтерін бөлуге болады. Сондай-ақ, К.Томастың «Дау-дамайға жауап беру тәсілдерін бағалау» әдістемесі бар. Осы әдістеменің көмегімен даулы жағдайда респонденттің мінез-құлқының жиі таңдалатын тактикасы, қиын жағдайларда оның қарым-қатынас құру ерекшеліктері анықталады. Тест авторлары қатығыстағы адамның мінез-құлқының бес стратегиясын анықтады: бәсекелестік, ынтымақтастық, ымыраға келу, қашақтау, бейімделу. Авторлар Е.М. Моросанованың «Мінез-құлықты өзіндік реттеу стилі» сауалнамасын қолданады. Сауалнама бес шкалаға топтастырылған қырық алты тұжырымнан тұрады: жоспарлау, моделдеу, бағдарламалау, нәтижені бағалау, икемділік және дербестік.

Тірек сөздер: жасөспірімдік кезең, жанжал, мінез-құлық акцентуациясы, мінез-құлық стратегиясы.

Кіріспе

Зерттеудің өзектілігі. Мінез акцентуация мәселесін әлем ғалымдары ұзақ жылдар бойы зерттеп келеді. Бұл тақырыпқа деген қызығушылық адамдар арасындағы жеке айырмашылықтардың және осы айырмашылықтардың олардың қарым-қатынасына әсерімен байланысты.

Зерттеу жүргізудегі нысан-жасөспірімдердің мінез акцентуациясы

Зерттеудің пәні: жасөспірімдердің мінез акцентуациясының дау-дамай жағдайдағы мінез-құлық стратегиясына әсері.

Зерттеу болжамы: мінез акцентуациясы жасөспірімдердің дау-дамай жағдайындағы мінез-құлық стратегиясын қалыптастырудың алғышарты болып табылады.

Зерттеу мақсатына, объектісіне, пәні мен болжамына сәйкес келесі міндеттер анықталды:

1. Мінез акцентуациясы және типологиясы ұғымдарын теориялық тұрғыдан негіздеу.
2. Дау-дамайдағы мінез-құлыққа жеке тұлғалық психологиялық ерекшеліктердің әсерін зерттеу.
3. Жасөспірімдердің мінез акцентуациясының дау-дамай жағдайындағы мінез-құлық стратегиясына әсерін эмпирикалық зерттеу.
4. Зерттеу нәтижелерін өңдеу, жасөспірімдердің мінез-құлқының дау-дамай жағдайындағы мінез-құлық стратегиясына әсері туралы қорытынды жасау.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың мақсаты барлық қол жетімді дереккөздерден тиісті әдебиеттерді іздеу арқылы мінез-құлықтың, мінез-құлық стратегияларының аспектілерін талдау болды, шетелдік

басылымдарда жарық көрген мақалалар қаралды. Қазақстандық және халықаралық дереккөздерге бір жүйелі шолу жүргізілді.

Жасөспірімдердің мінез акцентуациясы мен дау-дамай жағдайындағы мінез-құлық стратегияларын диагностикалау үшін келесі әдістемелер қолданылды.

1) К. Леонгардтың «Мінез акцентуациясын анықтау» әдістемесі. Диагностикадан өткізу процедурасы: сыналушыға 80 сұрақтан тұратын сауалнама ұсынылады. Келесі нұсқау беріледі: «Сіздің мінезіңізге қатысты тұжырымдар беріледі. Егер сіз тұжырыммен келіссеңіз, соның қасына «+» қойыңыз, ал егер келіспесеңіз «-» қойыңыз. Сұрақтарға көп ойланудың қажеті жоқ, дұрыс немесе дұрыс емес деген жауаптар жоқ».

2) К. Томастың «Конфликтке жауап беру тәсілдерін бағалау» әдістемесі. К. Томас конфликтіні реттеудің келесі тәсілдерін бөледі: басқаның қызығушылықтарына зиян келтіріп, өз қызығушылықтарын қанағаттандыруға ұмтылу ретінде бәсекелестік; бәсекелестікке қарама-қарсы, яғни басқа үшін өз қызығушылықтарын құрбан етуді білдіретін бейімделу; компромисс; қашу, оған кооперацияға ұмтылысының болмауы мен өзінің мақсаттарына жетуге тенденциясының болмауы тән; бірлесу, яғни қатысушылар олардың екі жақты қызығушылықтары толық қанағаттандыратын келісімге келеді [1].

3) Е.М. Моросанованың «Мінез-құлықты өзіндік реттеу стилі» сауалнамасы. Әдістеме сауалнама шкалаларының алты көрсеткішті (Ж, М, Б, Нб, И, Д), сондай ақ өз-өзін реттеудің қалыптасуының жалпы деңгейіне мінездеме беретін соммалық көрсеткішті (Жд) өлшеуге мүмкіндік береді. Кез келген шкаланың құрылымына 9 тұжырымдама кіреді. Сауалнаманың құрылымы мынада, кейбір тұжырымдар бірден екі шкаланың құрамына кіреді, өйткені оларды реттеуші процеске де, реттеу қасиеттерінің де сипаттамаларына жатқызуға болады [2].

Бұл сұрақтар өзара әрекеттесудің әртүрлі жағдайларында мінез-құлық стратегиясын таңдау мәселесінің маңыздылығын анықтайды. Сонымен қатар, қақтығыстардың алдын алу және жалпы адамдарды тиімді басқару үшін мінез-құлықтың негізгі түрлерінің ерекшеліктерін, олардың артықшылықтары мен шектеулерін білу маңызды.

Әдебиетке шолу

К. Леонгард, А.Е. Личко, П.Б. Ганнушкин, В.И. Моросанова және т.б. сияқты мамандар мінез-құлықтың ерекшеліктері туралы түсінік пен типологияны зерттеді.

Дау дамай әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде, оның мәні, құрылымы мен типологиясы А.Я. Анцупов, А.И. Шпилов, Н.В. Гришина, В. П. Ратников, Н.И. Леонов, Е.А. Родионова және т. б. еңбектерінде зерттелді.

Қазақстандық ғалымдарға талқалатын болсақ дәл осы мәселе жайында болмаса да көбінесе қазіргі кезде осындай мінез –құлық стратегиясына қатысты немесе жасөспірімдердің девиантты мінез-құлық мәселесімен айналысып жүрген ұстаз-ғалым А.Т. Ақажанованы айтса болады. Кәметке толмағандардың девиантты мінез-құлық психологиясының болмысын, негізгі теориялық-әдістемелік қағидаларды, ауытқушы мінез-құлық түрлерінің жіктелімі, жас және тұлғалық ерекшеліктер, асоциалды және қоғам тәртібіне қарсы топтардың құрылу тетіктері, психологиялық-педагогикалық превенция және интервенция әдістерін ашып көрсеткен оқу құралдары бар. Сонымен қатар біздің дипломдық жұмыс барысында біздің тақырыбымызға сәйкес келетін яғни адамның мінез-құлық стратегиясы ол көп жағдайда дау дамай жағдайында көрініс беретін болғандықтан дау дамайлар психологиясымен айналысатын Ауталипова Ұлдар Ибрашевнаны атуға болады. Дау дамайлар психологиясы оқу құралында жалпы адамның мінез-құлық стратегиясына тұлғалық ерекшеліктердің әсерін зерттеп көрсеткен.

Әрбір адам басқа адамдардың өзіндік даралық өзгешелігімен ерекшеленеді. Бұл орайда адамдар мінез ерекшеліктеріне орай ажыратылады. Мінез-әрбір адамның жеке басына тән өзіндік психологиялық қасиеттер мен ерекшеліктердің жиынтығы. Мінездің қасиеттері мен ерекшеліктері әркімде әрқилы жағдайда байқалып, адамның сол жағдайларға қатынасын білдіреді. Мінез ерекшеліктері – адамның даралық өзіндік психикалық қасиеттері. Адам мінезінің көріністері әрбір жеке жағдайда, оның оқиғаларға қатысуынан аңғарылады. Адамның іс-әрекет сапасы сол іске деген қатынасымен қатар ерік – жігеріне, көңіл-күйіне, зейініне, ақыл ойына да байланысты болады. Соның нәтижесінде адамның әр алуан психикалық процестері оның

іс-әрекет түрлеріне ықпал етіп, адамның ақыл-ойын, көңіл-күйін, эмоциясын, ерік жігер қасиеттерінің ерекшеліктерін айқын аңғартады [3].

Мінез өзгермейтін мінез-құлық стереотипі болып табылады. Тұлғаның даму бағытына сәйкес жеке, яғни жетекші жеке қасиеттер мен жалпы, қайталама белгілерді ажыратуға болады. Айта кету керек, әр түрлі жағдайларда адам өзіне тән емес белгілерді көрсете алады. Бұл әсіресе төтенше жағдайларға қатысты [4].

Әдебиеттерді талдау кейіпкерлердің қасиеттері арасында жалпы (ғаламдық) және жеке бөлуге мүмкіндік берді. Жаһандық мінез-құлық қасиеттері мінез-құлық көріністерінің үлкен саласына әсер етеді. Сонымен, А. Г. Шмелев [5], Н.Д. Левитов [6], В.Г. Норакидзе [7], А.Г. Ковалев, В.Н. Мясищев [8] бес әмбебап сипаттамалық белгілерді негіздейді: өзіне деген сенімділік-шешілмеу; ынтымақтастық, ізгілік-дұшпандық; мағыналық-импульсивтілік; эмоционалды тұрақтылық-мазасыздық; психикалық ұтқырлық- қатаңдық.

Психологияда «мінез белгілері» ұғымымен бірге «кейіпкердің ерекшеліктері», «кейіпкердің екпіні» ұғымы да бар. «Акцентуация» терминін алғаш рет неміс психиатры және психологы Карл Леонгард қолданған. Ғалымдар жеке тұлғаның акцентуация түрлерінің ең танымал классификациясын анықтады және негіздеді [9].

Негізгі ережелер

Мінез-құлық стратегиялары.

Адамның мінез-құқымен байланысты проблемалар дәстүрлі түрде мінез-құлық тұжырымдамасы аясында қарастырылады. Мұндай тәсіл мінез-құлық реакциялары бейсаналық түрде, рефлексорлық деңгейде жүзеге асырылады деп болжайды. Бұл жағдайда адам белгілі бір мінез-құлық бағдарламаларын-жауаптың стереотиптік нысандарын жүзеге асырады. Бұл мінез-құлық инстинкттер мен рефлексстерге байланысты психикалық белсенділіктің төмен деңгейіне байланысты.

Сонымен қатар, адамның мінез-құлық сананың жоғары функцияларын қамтитын жоғары психикалық белсенділікпен байланысты процестерді көрсете алады. Жеке адамныңына байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Мұндай мағыналы мінез-құлық стратегиялары стратегиялардың сипатына ие болады.

Адам өзінің сипаты мен дүниетанымымен байланысты белгілі бір қағидаларды сақтай отырып, белгілі бір әрекеттерді жасай алады. Мінез-құлықтың ұқсас принциптері келесідей өмірлік стратегиялар. Өмірлік стратегиялар, қазіргі жағдайға жауап беру тәсілі ретінде, жалпы жағдайда екі түрге бөлінуі мүмкін: табысты (барабар) және сәтсіз (жеткіліксіз). Өз кезегінде, тиісті стратегиялар осы сәттің жағдайына сәйкес келуі мүмкін, бірақ сонымен бірге адамның ұзақ мерзімді мүдделеріне қайшы келеді.

Жасөспірімдердің мінез-құлық стратегиясын таңдау ерекшеліктері.

Жасөспірім-бұл 10 жастан 17 жасқа дейінгі кезең, ол өсу, жыныстық жетілу және балалық шақтан ересек өмірге ауысумен байланысты. Дене мен психикадағы өзгерістер, басымдықтар мен өмірлік құндылықтардың өзгеруі жасөспірімнің өзіне де, оның ата-анасына да қиындық тудырады. Барлық ұлдар мен қыздар жасөспірімнің ерекшеліктеріне тап болады (қыздарда бұл кезең 1-2 жыл бұрын басталады). Жеке ерекшеліктер мен білімге байланысты өтпелі жас салыстырмалы түрде тегіс болуы мүмкін немесе көптеген қақтығыстармен бірге жүруі мүмкін. Жасөспірім дағдарысы-жасөспірімнің жеке басын қалыптастыру және тәуелсіздік үшін күрес процесінде туындайтын қиындықтар мен қақтығыстар. Дағдарыс баланың отбасында немесе ұжымда бұзылған кезде пайда болады және ол өз тәуелсіздігін жеңіп, топтағы мәртебе үшін күресуге мәжбүр. Егер сіз және сіздің балаңыз келіссөздер мен ымыраға келуді білсе, «қиын жастағы» дағдарысты болдырмауға болады. Баламен сенімді қарым-қатынас орнату, оның іс-әрекеті үшін жауапкершілікті тәрбиелеу, жасөспірім басталғанға дейін ересек мінез-құлық тәсілдерін үйрету ұсынылады. Бірақ екі жақтың қалауы бойынша кез-келген жаста байланыс орнатуға болады. Ол үшін ата-аналар үлкен балаға құрмет көрсетуі керек, жеңілдіктер жасауға дайын болуы керек, бірақ оған өтуге тыйым салынған шекараларды қатаң қорғауы керек. «Ересек» сезімінің пайда болуы. Жасөспірімде болатын физикалық және психикалық өзгерістер «ересек» сезімін қалыптастырады. Бұл жана қажеттіліктердің пайда болуына негіз береді.

Негативизм немесе қыңырлық. Жасөспірім ата-аналардың өтініштері мен талаптарын елемейді немесе керісінше жасайды. Ол үшін мұндай демонстрациялық мінез-құлық өзін-өзі растау тәсілі болып табылады.

Дербестілікке ұмытылу. Бұл өсіп келе жатқан баланы жетелейтін негізгі мотив. Ата-анадан бөліну-бұл дұрыс және уақытылы дамып келе жатқанының белгісі. Ата-аналармен қарым-қатынаста жасөспірім күн сайын рұқсат етілген нәрсенің шегін сезінеді.

Өз құқықтарын қорғау. Бұл жасөспірім ерекшелігі-алдыңғының жалғасы. Өсіп келе жатқан бала өсуге байланысты өзгерістерді сезінеді. Бұл оны ересектерге қол жетімді артықшылықтарды пайдалану уақыты келді деп болжайды.

Гормоналды өзгерістер. Жыныстық гормондар мен өсу гормонының деңгейінің күрт жоғарылауы тітіркенуге, шамадан тыс эмоционалдылыққа, бас ауруына, қысымның секіруіне, айналуы мен терлеудің жоғарылауына әкеледі.

Құрдастарымен қарым-қатынас жасауға ұмтылу. Осы кезеңдегі достар мен таныстар ең маңызды адамдарға айналады, олардың мінез-құлқы мен мінез-құлқы стандарт ретінде қабылданады. Адамдардың маңызды қоғамдастығы әдетте референттік топ деп аталады. Топтағы мәртебе мен Құрмет-бұл жасөспірім жасайтын барлық нәрсенің басты мақсаты. Бұл өзгерістер бір қарағанда жаман емес-осылайша өсіп келе жатқан бала қоғамның бір бөлігіне айналады.

Қарама қарсы жыныс өкіліне деген тартылыс. Ұнату, ғашықтық және қарама қарсы жыныс өкіліне деген қызығушылық өтпелі кезеңге тән. Жасөспірімдер ер немесе әйелдің әлеуметтік рөлін игереді, қарым-қатынас орнатуды үйренеді.

Өзін іздеу және өз мүмкіндіктерін сынау. Жасөспірімдер оқиды, олар қабілетті де бар. Осы себепті олар жиі тәуекелге барады, құрдастарымен және ересектермен әдепсіз әрекет етеді.

Жеке тұлғасына назар аудару-бұл рефлексия. Жасөспірім эмоциясы мен мінез-құлқын, моральдық қасиеттерін, оқиғаларға және басқа адамдарға реакциясын талдайды. Осы бақылаулардың негізінде ол өзі туралы пікір қалыптастырады және тәрбие, кітаптар, фильмдер негізінде қалыптасқан өзінің «идеалымен» салыстырады. Егер ол идеалға байланысты қасиеттерді тапса, онда бұл оның өзін-өзі бағалауын арттырады.

Өз келбетіне қатты көңіл бөлу. Жасөспірімдер сәнді киімге, макияжға және шашқа үлкен мән береді. Олар әрқашан денелеріндегі кемшіліктерді көреді: «менің мұрным және қалың аяқтарым бар», «мен өте арықпын». Жасөспірімдер ортасында адамды сыртқы келбеті бойынша бағалау әдетке айналған. Сондықтан, өсіп келе жатқан бала құрдастарының оны қабылдайтынына және топта ол туралы қандай пікір қалыптасатынына байланысты екенін түсінеді [10].

Адамның мінез-құлық стратегиясын қалыптастыру мәселесінде көптеген зерттеушілер адамның алдына қойылған міндеттерді тиімді шешу үшін қолданатын мінез – құлықтың тұрақты формаларын құру тетіктері саласындағы білімнің маңыздылығын атап өтеді. Ең алдымен, «стратегия» ұғымын анықтау қажет. Стратегия – бұл дұрыс және алыс болжамдарға негізделген жоспарлау, көшбасшылық өнері [11].

Белгілі бір стратегияны таңдау көптеген факторларға байланысты: қолданыстағы әлеуметтік жағдайлардан (отбасы, қоғам, мораль, нормалар) жеке, әлеуметтік-психологиялық және психикалық жеке қасиеттерге (жыныс, физикалық – динамикалық қасиеттер, жалпы қабілеттер және т.б.). Сонымен қатар, белгілі бір әрекеттерді көптеген басқа әрекеттерден ерекшелеу нәтижесінде қалыптасқан мінез-құлық стратегиясы тұрақты жеке сипаттамаларға-оның бағалық бағдарларына және ұйымның әлеуетіне негізделген адамның жеке таңдауы екенін ұмытпаған жөн. Стратегияның құрамына белгілі бір дамыған физикалық әрекеттермен қатар ақпаратты өңдеудің, объектілерді бағалаудың және мінез – құлықты реттеудің күрделі әдістері де кіреді.

«Мінез акцентуациясы» терминін ғылымға неміс психиатры Карл Леонгард 1968 жылы енгізген. К. Леонгард мінез акцентуациясы адамның жеке басының шамадан тыс күшейтілген қасиеті деп түсінді. Леонгардтың мінез акцентуация теориясы мінез акцентуациясының типологиясын жасаған кеңестік психиатр А.Е. Личконың арқасында пайда болды.

Акцентуация-кейбір мінез-құлық белгілерінің ерекше көрінісі. Яғни, қарқындылығының нәтижесінде нормадан асып кеткен, бірақ әлі патология деңгейіне жетпеген мінез-құлық белгілері. Акцентуация, әдетте, жасөспірімдерде көрінеді және олар есейген сайын тұрақтылыққа ие болады. Балалық шақта акцентуацияға бейімділік туралы ғана айтылуы мүмкін. Акцентуацияның әр түрінде тек сол типке тән «әлсіз жерлері» бар. А.Е. Личко, П.Б. Ганнушкиннің психопатиялық классификациясы негізінде жасаған мінез акцентуацияларының жіктелуі ең

танымал болды. Классификацияға сәйкес А.Е. Личко мінез акцентуациясының келесі түрлерін ажыратады: гипертимдік, шизоидтық, қатаң, сезімтал, педанттік, астеноневротикалық, циклотимді, истероидтық, тұрақсыз, дистимиялық, аффективті-жоғары [12].

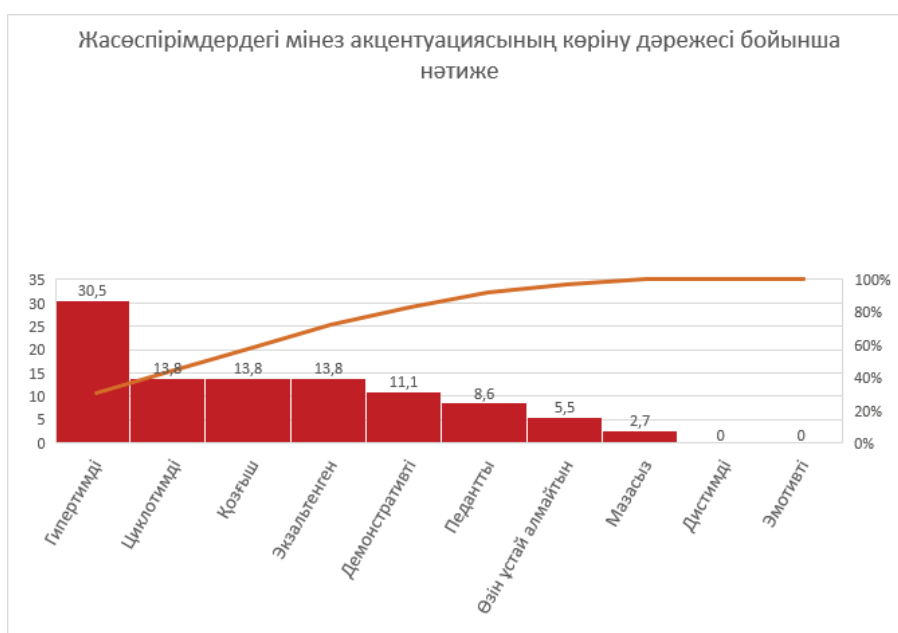
Қалыпты мінездің шеткі варианттарын акцентуацияланған мінез деп айтады. Орта өлшемнен акцентуацияның ауытқуы (психопатия сияқты емес, күшті деңгейі) кейбір мәселелер мен қиындықтарды көрінеді. Мінез акцентуациясы-бұл мінездің кейбір қасиеттерінің шамадан тыс ауырлығы немесе айқын көрініс беруі. Яғни, қарқындылығына байланысты нормадан асып кеткен, бірақ әлі ауытқу деңгейіне жетпеген мінез-құлық белгілері. Акцентуация, әдетте, жасөспірім кезінде пайда болады және олар есейген сайын тегістеледі.

Нәтижелер және талдау

Дау-дамайлы мінез-құлықты өзгерту үшін жасөспірімдердің мінез акцентуациясы сияқты тұлғалық ерекшеліктерін түзету арқылы қалыптастыруға болады. Осыған орай дау-дамай жағдайында мінез-құлық стратегиясын таңдауға мінез акцентуациясының әсерін эмпирикалық зерттеу қажет.

Зерттелініп отырған жасөспірімдерде ең жоғары көрсеткіштер «гипертимия» шкаласы бойынша анықталды. Оқушылар жоғары көңіл-күй фонымен, шамадан тыс ұтқырлықпен, жамандықпен, әдепсіз әрекеттерге бейімділікпен сипатталады, қатаң тәртіпке бағынғысы келмейді. «Циклотимді» шкаласы бойынша жоғарғы көрсеткіштер гипертимдік және дистимдік фазалардың жылдам ауысуын көрсетеді. Белсенділік пен көңілді кезеңнен кейін олар көңілсіздікке, депрессиялық бастан кешулерге, апатияға, әрекетсіздікке көшуі мүмкін. Осы таңдау тобындағы ең төменгі мәндегі шкала «эмотивті» және «дистимді» акцентуация. Яғни осы зерттелініп отырған жасөспірімдерге адамгершілік, басқа адамдарға деген жанашырлық, сезім мен эмоционалдылық тән емес.

1) Леонгард әдістемесі бойынша мінез акцентуациясын зерттеуден алынған нәтижесін төмендегі суреттен көруге болады.

Сурет 1 – Мінез акцентуациясының таралу жиілігінің гистограммасы

1-суреттегі нәтижелерден көріп тұрғанымыздай, жасөспірімдердің көпшілігінде гипертимді мінез акцентуациясы басым (30,5%). Бұл сыналушыларға жоғарғы қарым-қатынасшылдық, әңгімешілдік, айқын жистикүлөция, дамыған мимика және пантомимика тән. Олар көбінесе таңдалған әңгіме тақырыбынан кенеттен ауытқып кетеді. Өздерінің кәсіби және тұрмыстық міндеттеріне немқұрайлы қараудың салдарынан айналасындағы адамдармен кездейсоқ конфликтілі жағдайлар пайда болады.

Таралуы бойынша келесі кезекте тұрған мінез акцентуациясы циклотимді, қозғыш және экзальтенген типтер (олардың әрқайсысы 13,8% құрайды). Циклотимді мінез акцентуациясындағы жасөспірімдерге жоғарғы ашуланшақтық және ешқандай әрекет еткісі келмейді, үйде жалғыз қалғанды ұнатады. Бұл жасөспірімдер тіпті мәнсіз қиындықтарды ауыр бастан өткізеді, сырттан айтылған сындарға ашумен жауап береді. Көңіл күйі жиі құбылып тұрады, шамамен бір бірнеше апталық кезеңмен жанданған күйден жаман күйге ауысып тұрады. Осы жасөспірімдердің әдеттері бір мезеттік күймен қамтылған.

13,8% жасөспірімдер қозғыш мінез акцентуациясымен ерекшеленеді. Олар қоршаған ортаға бейделушілігі төмен, тілдік және тілдік емес реакциялары тежелген. Үнемі өздері бастаған конфликтілі жағдайда мылжың және көңілсіз, дөрекілікке бейім, ұятсыз, цинизмді көрсетеді. Эмоционалды қозған күйде олар жиі тез ашуланады, көңілі толмаушылықты көрсетеді, ызашыл, өзінің мінез-құлқын бақылауға алуда қиындықтарды сезінеді.

13,8% жасөспірімдерге экзальтенген мінез акцентуациясы тән. Оларға көпшілдік, сөзшіл, сүйіспеншілік тән. Бұл жасөспірімдер жиі көп сөйлейді, бірақ жағдайды тікелей соқтығысу деңгейіне жеткізбейді. Конфликтіде олар белсенді және белсенді емес рөлдерде көрінеді. Сонымен қатар, экзальтенген жасөспірімдер достары мен жақындарына тәуелді және ұқыпты. Олар қайырымдылы, жанын қиюға дайын, үлкен жанашырлық танытады, талғаммен, эмоциялар мен сезімдердің бай болуымен және шындығымен ерекшеленеді. Теріс қасиеттері: дүрбелеңге бейімділік, жедел көңіл-күйге бейімділік.

Жасөспірімдердің 11,1%-ында мінездің демонстративті акцентуациясы басым. Бұл сыналушылар басқалармен байланыс орнатудың қарапайымдылығымен, көшбасшы болуға, басқаруға, басқа адамдардан мақтау естуге деген ұмтылысымен сипатталады. Демонстративті типтегі жасөспірімдердің қарым-қатынас жасау үшін қолайлы келесі қасиеттері бар: сыпайылық, шеберлік, басқаларды өзіне тарта білу, ойлау мен іс-әрекеттің бірегейлігі. Бұл жасөспірімдердің жағымсыз қасиеттері-бұл өзімшілдік, қыңырлық, мақтаншақтық, әрекеттен қашу.

Жасөспірімдердің 8,3%-ы педантты типтегі мінез акцентуациясы тән. Оқу іс-әрекеті процесінде олар өзін формалистер сияқты ұстайды, айналасындағыларға көптеген формалистік сұраныстар қояды. Отбасылық ортада бұл жасөспірімдер үнемі тазалықты талап етіп. Олардың жағымды ерекшеліктері-еңбекқорлық, ұқыптылық, тиянақтылық, іс-әрекеттегі сенімділік және клофликтілі жағдайларды тудыратын жағымсыз ерекшеліктері-формальдылық, мылжындық, күңкілшіл.

1 жасөспірімге (2,7%) мазасыз акцентуация анықталды. Оған төмен коммуникативтілік, шешімсіздік, өзіне деген сенімсіздік, депрессиялық көңіл-күй тән. Ол, әдетте айналасындағы адамдармен ешқашан жанжалды қатынастарға түспейді, олардың пассивті жағы болып қалады, жанжалды жағдайларда көмек пен өзара қолдауды алуға ұмтылады. Ол көбінесе келесі жағымды қасиеттермен сипатталады: қайырымдылық, өзін-өзі сынау, еңбексүйгіштік. Өзінің сенімсіздігіне байланысты ол көбінесе сыныптастарының әзіл-қалжыңына айналатын «әзілдің нысаны» рөлін атқарады.

2) Жасөспірімдердің конфликтідегі мінез-құлық стратегиясын зерттеу үшін К. Томастың «Конфликтке жауап беру тәсілдерін бағалау» әдістемесі жүргізілді.

Кесте 1 – Жасөспірімдердің дау-дамай жағдайындағы мінез-құлық стратегияларының нәтижесі

Дау-дамай жағдайындағы мінез-құлық стратегиялары	Сыналушылардың саны	%
Ынтымақтастық	3	8
Компромисс	1	3
Бейімделу	8	22
Бәсекелестік	21	50
Қашу	7	17

Алынған нәтижелер бойынша жасөспірімдер конфликтіде бәсекелестік стратегиясын жиі қолданады. Яғни үнемі басқа өзінің құрбы құрдастарымен кез келген іс-әрекетте бақталастыққа болады. Көшбасшы болуға ұмтылады. Өзгелермен бірлесіп жұмыс істеуге, достасуға жол бермейді.

1-кестенің нәтижелерінен көріп отырғанымыздай, зерттелетін жасөспірімдердің конфликтідегі мінез-құлықтың әлеуметтік қолайлы түрлеріне бағдарлар жоқ: тек үш сыналушы (8%) ынтымақтастыққа бағытталған. Олар көзқарастардағы айырмашылықтардың бар екенін түсінеді, қақтығыстың себептерін түсінуге және барлық тараптар үшін қолайлы әрекет ету жолын таңдауға тырысады. Ынтымақтастық стратегиясын таңдаған респонденттер басқаларға зиян келтірместен жеке мақсатқа жетуге бейім, керісінше конфликтілі жағдайды шешудің оңтайлы әдісін іздейді. Олардың пікірінше, эмоционалды жағдайды онымен әр түрлі көзқарасы бар адаммен тікелей сөйлесу арқылы ғана өзгертуге болады. Мінез-құлықтың осы стратегиясында конфликтіні жан-жақты талдап және шешуге болады, ол үшін тұлғалық кемелділік және қоршаған ортамен әрекет ете алу ептілігі қажет.

Компромисс конфликтілі жағдайындағы мінез-құлық стратегиясы бір жасөспірімге тән (2,7%). Бұл жасөспірім қарсыластың көзқарасын қабылдайды, бірақ белгілі бір дәрежеде ғана. Ол ымыраға келуге қабілетті, қақтығыс жағдайынан тез шығуға тырысады, сондай ақ екі тарапты да қанағаттандыруға тырысады.

Конфликт жағдайындағы жасөспірімдердің ең көп саны бәсекелестік стратегиясын таңдаған – 50% (21 адам). Бұл жасөспірімдерде кез-келген жағдайда өз көзқарасын қабылдануға мәжбүрлеу әрекеттері басым. Олар басқалардың пікіріне мүлдем қызығушылық танытпайды. Конфликт жағдайында олар агрессивті әрекет етеді және басқаларға әсер ету үшін әдетте мәжбүрлеу тәсілі арқылы билікті пайдаланады. Сондақ ақ конфликтіде жасөспірімдер қарсыластың бастамасын басуға тырысады, тек өзінің көзқарасын ұсынып, алға тартады. Осыдан серіктеске қысым жасау, екінші тараптың мүдделерін елемей, өз мүдделерін белгілеу ниеті туындайды.

Бейімделу стратегиясы 8 жасөспірімге тән (22%). Бұл жасөспірімдер конфликтіде өз позицияларынан мәжбүрлі немесе ерікті түрде бас тарта отырып, қарсыластың позициясына көнеді. Күресуден бас тартып, олар қарсыластына мойынсұнуға бейім, өз мүдделерінен толық немесе ішінара бас тартады және оның басым негізгі рөліне келіседі.

6 жасөспірім (17%) конфликтілі жағдайлардан қашуға бейім. Бұл жасөспірімдер конфликтілі жағдайды шешуге уақыт пен күш жұмсағысы келмейді.

Жасөспірімдердің конфликтідегі мінез-құлық стратегиясын зерттеу нәтижесін диаграмма түрінде көрсетуге болады.

Сурет 2 – Жасөспірімдердің дау-дамай жағдайындағы мінез-құлық стратегиясының таралу жиілігі

Жасөспірімдердің мінез акцентуациясының конфликтілі жағдайдағы мінез-құлық стратегиясына әсері бар немесе жоқ екендігін, яғни корреляциялық байланыс бар екендігін анықтау үшін rs-Спирмен рангтік корреляция коэффициенті қолданылды. Алынған нәтижелер төменде кесте түрінде ұсынылып отыр.

Кесте 3 – Мінез акцентуациясы мен конфликтілі жағдайдағы мінез-құлық стратегиясы айнымалылары үшін Спирмен критеріі бойынша алынған эмпирикалық мәндер

Мінез акцентуациясының типтері	Конфликтілі жағдайдағы мінез-құлық стратегиялары				
	Бақталастық	Ынтымақтастық	Компромис	Қашу	Бейімделу
Гипертимді	,699**				
Педантты				,319*	
Экзальтенген				,465**	
Демонстративті	,516**			,378**	
Қозғыш	,412*				
Өзін ұстай алмайтын	,319*				
Мазасыз			,402**		
Эмотивті					
Дистимді					
Циклотимді					,345*

Кестеде мінез акцентуациясы мен конфликтілі жағдайдағы мінез-құлық стратегиясы айнымалыларының таралу жиілігі бойынша корреляциялық байланыс көрсетілген. Критикалық мән Ткр: 0,312 – 0,413 ($p \leq 0,05$ – $p \leq 0,01$). Кестеден көріп тұрғанымыздай конфликтідегі мінез-құлық стратегиясы мен акцентуация типтерінің таралу жиілігі кездейсоқ емес. Демонстративті акцентуация типіндегі жасөспірімдердің бақталастық мінез-құлық стратегиясын таңдауға бейім ($r = 0,561$; $p < 0,01$). Бақталастықты сонымен қатар гипертимді ($r = 0,699$; $p < 0,01$), өзін-өзі ұстай алмайтын ($r = 0,319$; $p < 0,05$) және қозғыш ($r = 0,412$; $p < 0,05$) акцентуация типтері де таңдаған. Демек бұл жасөспірімдер конфликтілі жағдайда өз дегеніне жеткісі келеді, ешкімге жол бермейді, бақталастық танытаы. Қашу мінез-құлық стратегиясын демонстративті ($r = 0,378$; $p < 0,05$), педантты ($r = 0,319$; $p < 0,05$), циклотимді ($r = 0,345$; $p < 0,05$) және экзальтенген ($r = 0,465$; $p < 0,01$) түрлі мінез акцентуациясындағы жасөспірімдер таңдаған. Бұл жасөспірімдер конфликтіге түскісі келмейді. Бейімделу стратегиясын көпшілігінде циклотимді ($r = 0,345$; $p < 0,01$) типтегі жасөспірімдерде кездеседі. Алынған нәтижелерді төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте 4 – Конфликтідегі мінез-құлық стратегиялары мен өзін-өзі реттеудің стильдік ерекшеліктері айнымалылары үшін Спирмен критеріі бойынша алынған эмпирикалық мәндер

Конфликтідегі мінез-құлық стратегиялары	Эмпирикалық мән	Мәнділік деңгейі
Бақталастық	-0.049	Мәнсіз
Ынтымақтастық	0.39	0.05
Компромисс	0.37	0.05
Қашу	0.005	Мәнсіз
Бейімделу	0.156	Мәнсіз

Өзін-өзі реттеу мінез-құлықның жалпы деңгейі мен конфликтілі жағдайдағы мінез-құлық стратегиялары бойынша ынтымақтастық ($r = 0,39$; $p < 0,05$) және компромис ($r = 0,37$; $p < 0,05$)

шкалалары арасында корреляциялық байланыс бар екендігі анықталды. Ынтымақтастық пен компромис арқылы конфликтілі жағдайларды шешу жолдарын таңдаған жасөспірімдер өзін-өзі реттеудің жоғары көрсеткіштерімен ерекшеленеді, яғни олар эмоционалды жағдайды басқара алады және жағдайды болжаудың жоғары көрсеткіштеріне ие. Қалған басталастық, қашу және бейімделу конфликтіден шығу мінез-құлық стратегиялары мен өзін-өзі реттеу мінез-құлық арасында корреляциялық байланыс жоқ. Бұл дегеніміз басталастық, қашу және бейімделу конфликтіден шығу мінез-құлық стратегияларын ұстанатын жасөспірімдерде қиын мәселелі жағдайларда өздерінің мінез-құлық және іс-әрекетін бақылауға алу дәрежесі төмен.

Зерттеу нәтижелерін математикалық өңдеу барысында мынандай түйін жасауға болады:

Біздің зерттеу нәтижелеріміз жасөспірімдерде көпшілігінде гипертимді, қозғыш, циклотимді және экзальтенген мінез акцентуациясы анықталды. Дистимді және эмотивті типтегі акцентуация анықталған жоқ.

Дау-дамай жағдайында жасөспірімдер көп жағдайда бақталастық, бейімделу және қашу стратегиясын таңдауға бейім болса, ал ынтымақтастық және компромис стратегиясын аз таңдайды.

Зерттеу нәтижелері конфликтілі жағдайда жасөспірімдердің мінез-құлық стратегиясы мен мінез акцентуациясының типі арасында байланыстың бар екендігін көрсетті. Дау-дамайда жасөспірімдер көпшілігінде бақталастық стратегиясын таңдайды, олардың ішінде гипертимді, қозғыш, демонстративті және өзін-өзі ұстай алмайтын акцентуация типтері доминантты. Ынтымақтастық пен компромис стратегиясын жасөспірімдер сирек таңдайды. Көбінесе бұл жасөспірімдерге мазасыз және экзальтенген мінез акцентуациясы тән. Экзальтенген жасөспірімдер оңай байланыс орнатады, оңай бейімделеді, мейірімді, ерекше. Олар белсенділік пен мінез-құлықты өзін-өзі реттеудің жоғары көрсеткіштерімен ерекшеленеді. Мазасыз жасөспірімдер өзін бақылай алады, сондай-ақ конфликтілі жағдайларда серіктесін тыңдауға бейім.

Конфликтідегі қашу стратегиясын әр түрлі акцентуация типіндегі жасөспірімдер таңдайды. Олар конфликтіге аз түседі, пассивті рөлді ұстанады. Бұл жасөспірімдер өзін-өзі реттеудің ортадан жоғары көрсеткіштермен ерекшеленеді, эмоциясын сыртқа шығармайды, қолдауды іздейді.

Конфликтіге бейімделу циклотимді акцентуация типіндегі жасөспірімдерге тән. Олар бірде белсенді, бірде пассивті жақты ұстанады, осыған орай агрессивті де, альтруисті де болады, басқаларға жаны ашиды және жол береді.

Жасөспірімдердің ынтымақтастық және компромис конфликтідегі мінез-құлық стратегиялары мен жоғарғы өзін-өзі реттеу дәрежесі арасында байланыс бар екендігі анықталды. Конфликтілі жағдайда неғұрлым өзінің іс-әрекетін және мінез-құлығын неғұрлым жоғары бақылайтын ынтымақтастық және компромис типіндегі мінез-құлық стратегиялары болып табылады. Ал қалған қашу, бейімделу және бақталастық мінез-құлық стратегияларында жасөспірімдер өздерін бақылау дәрежесі төмен.

Қорытынды

Бұл зерттеуде мінез акцентуация мен дау-амай жағдайындағы мінез-құлық стратегиясы арасындағы өзара байланыс қарастырылды. Бұл зерттеудің нәтижесі мінез акцентуациясы конфликтідегі мінез-құлық стратегиясына әсері жөнінде қорытынды болып табылады. Дау-дамай жағдайында жасөспірімдер көп жағдайда бақталастық, бейімделу және қашу стратегиясын таңдауға бейім. ал ынтымақтастық және компромис стратегиясын аз таңдайды. Гипертимді, қозғыш, демонстративті және өзін-өзі ұстай алмайтын акцентуация типтеріндегі жасөспірімдер бақталастық стратегиясын таңдайды. Акцентуациясының бұл типтері тұлғаның ерік-жігер бітістерінің дамуының төменгі көрсеткіштерін көрсетеді. Демонстративті акцентуация типіндегі жасөспірімдер бақталастық және қашу стратегиясын таңдайды. Демонстративті жасөспірімдер оңай байланыс орнатады, оңай бейімделеді, өзіндік ерекшеліктері бар, олар іс-әрекет пен мінез-құлықты өзін-өзі реттеудің орташа көрсеткіштерімен ерекшеленеді. Мазасыз жасөспірімдер өздерін басқара алады, конфликт жағдайында олар компромисті тыңдайды, досшыл және өз-өзіне сыншыл, сондықтан ымыраға келу стратегиясын таңдайды. Конфликтідегі қашу стратегиясын әр түрлі акцентуация типіндегі жасөспірімдер таңдайды.

Олар конфликтіге аз түседі, пассивті рөлді ұстанады. Бұл жасөспірімдер өзін-өзі реттеудің ортадан жоғары көрсеткіштермен ерекшеленеді, эмоциясын сыртқа шығармайды, қолдауды іздейді. Конфликтіге бейімделу циклотимді акцентуация типіндегі жасөспірімдерге тән. Олар бірде белсенді, бірде пассивті жақты ұстанады, осыған орай агрессивті де, альтруисті де болады, басқаларға жаны ашиды және жол береді.

Қорыта айтқанда жасөспірімдердің мінез акцентуациясын түзету және алдын алу үшін эмоционалды өзін-өзі реттеу әдістерін, кедергілерді жеңе білуге, өз күштерін ұтымды пайдалануға үйретуге, оң қасиеттерді сақтай отырып, жасөспірімдердің өзіне және басқаларға төзімділігін дамытуға, жоғарғы моральдық-этикалық ерік-жігерге деген сенімділікті күшейтуге қатысты жұмыстар жүргізуге ұсыныс беруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Голованова И.И. Методика управления конфликтами / Учебное пособие. – Казань: Центр инновационных технологий, 2010. – 69 с.
- 2 Материал Psylab.info – энциклопедии психодиагностики.
- 3 Алдамұратов Ә. Жалпы психология. – Алматы: Білім, 1996.
- 4 Крысько В.Г. Общая психология в схемах и комментариях / Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2007.
- 5 Шмелев А.Г. Основы психодиагностики. – М.: Наука, 2006. – 281 с.
- 6 Левитов Н.Д. Психология характера. – М.: Наука, 2009. – 209 с.
- 7 Норакидзе В.Г. Методы исследования характера. – Тбилисси, 2009. – 286 с.
- 8 Ковалев А.Г. Психологические особенности человека. Характер / А.Г. Ковалев, В.Н. Мясищев. – СПб.: Питер, 2008. – 412 с.
- 9 Леонгард К. Акцентуированные личности. – Киев, 2001. – 410 с.
- 10 Ауталипова Ұ.И., Шерьязданова Х.Т., Абдраманова Д.Е. Жас ерекшелік психологиясы / Оқу құралы. – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2010.
- 11 Ожегов С.И. Словарь русского языка: ок. 57000 слов / Под ред. д-ра филол. наук проф. Н.Ю. Шведовой. – 13-е изд-е, испр. – М.: Рус. яз., 1981. – 816 с.
- 12 Василюк Ф.Е. Фрустрация // Психология состояний: хрестоматия / ред. А.О. Прохоров. – М.; СПб.: Речь, 2004. – С. 432–436.
- 13 Моросанова В.И. Индивидуальная саморегуляция и характер человека / В.И. Моросанова // Вопросы психологии. – 2007. – № 3. – С. 59–69.

REFERENCES

- 1 Golovanova I.I. (2010) Metodika upravlenija konfliktami / Uchebnoe posobie. Kazan': Centr innovacionnyh tehnologij, 69 p. (In Russian).
- 2 Material Psylab.info – jenciklopedii psihodiagnostiki. (In Russian).
- 3 Aldamyratov Ä. Zhalpy psihologija. Almaty: Bilim, 1996. (In Russian).
- 4 Krys'ko V.G. (2007) Obshhaja psihologija v shemah i kommentarijah / Uchebnoe posobie. SPb.: Piter.
- 5 Shmelev A.G. (2006) Osnovy psihodiagnostiki. M.: Nauka, 281 p. (In Russian).
- 6 Levitov N.D. (2009) Psihologija haraktera. M.: Nauka, 209 p. (In Russian).
- 7 Norakidze V.G. (2009) Metody issledovanija haraktera. Tbilissi, 286 p. (In Russian).
- 8 Kovalev A.G. (2008) Psihologicheskie osobennosti cheloveka. Harakter / A.G. Kovalev, V.N. Mjasishhev. SPB.: Piter, 412 p. (In Russian).
- 9 Leongard K. (2001) Akcentuirovannye lichnosti. Kiev, 410 p. (In Russian).
- 10 Autilipova Ұ.И., Sher'jazdanova H.T., Abdramanova D.E. (2010) Zhas erekshelik psihologijasy / Оқу құралы. Almaty: ҚазМемҚызПУ. (In Russian).
- 11 Ozhegov S.I. (1981) Slovar' russkogo jazyka: ok. 57000 slov / Pod red. d-ra filol. nauk prof. N.Ju. Shvedovoj. 13-e izd-e, ispr. M.: Rus. jaz., 816 p. (In Russian).
- 12 Vasiljuk F.E. (2004) Frustracija // Psihologija sostojanij: hrestomatija / red. A.O. Prohorov. M.; SPb.: Rech'. P. 432–436. (In Russian).
- 13 Morosanova V.I. (2007) Individual'naja samoreguljacija i harakter cheloveka / V.I. Morosanova // Voprosy psihologii. No. 3. P. 59–69. (In Russian).

Г.Т. ЫСҚАҚ,*¹

магистр психологии, докторант.

*e-mail: marchin.2@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5623-7598

О.С. САНГИЛБАЕВ,¹

д.псих.н., профессор.

e-mail: ospan_seidulla@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2067-3010

¹Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан

ВЗАИМОСВЯЗЬ ВЫБОРА СТРАТЕГИИ ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ И АКЦЕНТУАЦИИ ХАРАКТЕРА

Аннотация

В статье исследуется взаимосвязь акцентуации характера и стратегий поведения подростков в конфликтных ситуациях. В качестве метода акцентуации характера и стратегии поведения использован метод К. Леонгарда «Определение акцентуации характера». С помощью этой методики можно выделить различные типы личности. Существует также методика К. Томаса «Методика оценки способов реагирования в конфликте». При помощи этой методики определяются более часто выбираемые тактики поведения респондента в конфликтной ситуации, особенности выстраивания его взаимоотношений в непростых ситуациях. Авторами теста определено пять стратегий поведения человека в конфликте: соперничество, сотрудничество, компромисс, избегание, приспособление. Авторы использовали анкету Е.М. Моросановой «Стиль саморегуляции поведения». Опросник содержит сорок шесть утверждений, сгруппированных в пять шкал: планирование, программирование, оценивание результатов, гибкость и самостоятельность.

Ключевые слова: подростковый возраст, конфликт, акцентуация характера, стратегия поведения.

G.T. YSKAK,*¹

PhD student.

*e-mail: marchin.2@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5623-7598

O.S. SANGILBAEV,¹

d.ps.s., professor.

e-mail: ospan_seidulla@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2067-3010

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

INTERRELATION BETWEEN THE CHOICE OF ADOLESCENT BEHAVIOR STRATEGY AND THE ACCENTUATION OF PERSONALITY TRAITS

Abstract

The article examines the relationship between the accentuation of the character and strategies of behavior of adolescents in conflict situations. As a method of character accentuation and behavior strategy, the method of K. Leonhard "Definition of character accentuation" was used, with the help of this technique, various types of personality can be distinguished. The methodology of K. Thomas "Methodology for assessing ways of responding to a conflict". With the help of this technique, the more frequently chosen tactics of the respondent's behavior in a conflict situation are determined, the peculiarities of building his relationships in difficult situations. The authors of the test identified five strategies of human behavior in conflict: rivalry, cooperation, compromise, avoidance, adaptation. The authors used the questionnaire of E.M. Morosanova "Style of behavior self-regulation". The questionnaire contains forty-six statements grouped into five scales: planning, programming, evaluation of results, flexibility and independence.

Key words: adolescence, conflict, character accentuation, behavior strategy.

IN THE ISSUE

1 PSYCHOLOGY OF PERSONALITY, HISTORY OF PSYCHOLOGY

Sangilbaev O.S., Turniyazova Zh.K., Myrzatayeva B.P., Shukeeva A.M.
 Analysis of empirical studies of the resilience components 5

2 SOCIAL PSYCHOLOGY

Nadyrbekova E.A., Adilova E.T.
 Gender differences of managerial styles 15

3 CLINICAL AND SPECIAL PSYCHOLOGY

Mels A.A., Duplyakin Ye.B.
 Personal characteristics of students at high risk
 of developing addiction to computer games 24

Ismagambetova L.S., Duplyakin E.B.
 Peculiarities of the professional activities impact doctors' health 33

4 APPLIED PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY

Nogaeva A.K., Sangilbayev O.S.
 Empirical study of the emotional intelligence formation of preschool children 42

Sarsenbayeva D.S., Myrzatayeva B.P.
 Theoretical aspect of the character accentuation influence on the academic performance
 of adolescents in educational activities 51

5 PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL RESEARCH

Abdullaeva G.O., Suleimenov I.
 Career orientations of students: approaches to research 59

Almuratova A.B., Mun M.V.
 Psychological determinants of the phenomenon of anxiety in early adolescence 66

6 THEORY AND METHODOLOGY OF TEACHING, UPBRINGING, EDUCATION

Myrzatayeva B.P., Toleubayeva M.S.
 Research of the socio-psychological adaptation problem of college freshmen 76

Yskak G.T., Sangilbaev O.S.
 Interrelation between the choice of adolescent behavior strategy
 and the accentuation of personality traits 84

НӨМІРДЕ

1 ТҮЛҒА ПСИХОЛОГИЯСЫ, ПСИХОЛОГИЯ ТАРИХЫ

Сангилбаев О.С., Турниязова Ж.К., Мырзатаева Б.П., Шукеева А.М.

Өмірге төзімділік компонентері бойынша эмпирикалық зерттеулерді талдау 5

2 ӘЛЕУМЕТТІК ПСИХОЛОГИЯ

Надырбекова Э.А., Адилова Э.Т.

Басқару стиліндегі гендерлік айырмашылықтардың ерекшеліктері..... 15

3 КЛИНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ АРНАЙЫ ПСИХОЛОГИЯ

Мэлс А.А., Дуплякин Е.Б.

Компьютерлік ойынға тәуелділіктің даму қатері жоғары білім алушылардың тұлғалық ерекшеліктері..... 24

Исмагамбетова Л.С., Дуплякин Е.Б.

Кәсіби қызметтің дәрігерлердің денсаулығына әсер ету ерекшеліктері..... 33

4 ҚОЛДАНБАЛЫ ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКА

Ногаева А.Қ., Сангилбаев О.С.

Мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды интеллектінің қалыптасуын эмпирикалық зерттеу 42

Сәрсенбаева Д.С., Мырзатаева Б.П.

Жасөспірімдердің мінез акцентуациясының оқу қызметіндегі үлгеріміне әсерінің теориялық аспектісі 51

5 ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Абдуллаева Г.О., Сулейменов И.

Студенттердің мансаптық бағдарлары: зерттеу тәсілдері..... 59

Альмуратова А.Б., Мун М.В.

Ерте жасөспірімдік кезеңдегі мазасыздану құбылысының психологиялық детерминанттары 66

6 ОҚЫТУ, ТӘРБИЕЛЕУ, БІЛІМ БЕРУ ТЕОРИЯСЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ

Мырзатаева Б.П., Толеубаева М.С.

Колледждегі бірінші курс студенттерінің әлеуметтік-психологиялық бейімделу мәселесін зерттеу 76

Ысқақ Г.Т., Сангилбаев О.С.

Жасөспірімдердің мінез-құлық стратегиясын таңдауы мен мінез акцентуациясының өзара байланысы..... 84

В НОМЕРЕ

1 ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ, ИСТОРИЯ ПСИХОЛОГИИ

- Сангилбаев О.С., Турниязова Ж.К., Мырзатаева Б.П., Шукеева А.М.*
 Анализ эмпирических исследований компонентов жизнестойкости..... 5

2 СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

- Надырбекова Э.А., Адилова Э.Т.*
 Особенности гендерных различий стиля управления 15

3 КЛИНИЧЕСКАЯ И СПЕЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

- Мэлс А.А., Дуплякин Е.Б.*
 Личностные особенности учащихся с высоким риском развития
 зависимости от компьютерных игр 24
- Исмагамбетова Л.С., Дуплякин Е.Б.*
 Особенности влияния профессиональной деятельности на здоровье врачей..... 33

4 ПРИКЛАДНАЯ ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА

- Ногаева А.К., Сангилбаев О.С.*
 Эмпирическое исследование формирования эмоционального
 интеллекта дошкольников 42
- Сэрсенбаева Д.С., Мырзатаева Б.П.*
 Теоретический аспект влияния акцентуации характера на успеваемость
 подростков в учебной деятельности 51

5 ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

- Абдуллаева Г.О., Сүлейменов И.*
 Карьерные ориентации студентов: подходы к исследованию 59
- Альмуратова А.Б., Мун М.В.*
 Психологические детерминанты феномена тревожности в младшем
 подростковом возрасте 66

6 ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ, ВОСПИТАНИЯ, ОБРАЗОВАНИЯ

- Мырзатаева Б.П., Толеубаева М.С.*
 Исследование проблемы социально-психологической адаптации
 первокурсников колледжа 76
- Ысқақ Г.Т., Сангилбаев О.С.*
 Взаимосвязь выбора стратегии поведения подростков
 и акцентуации характера 84

**EURASIAN JOURNAL OF CURRENT
RESEARCH IN PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY
(EJCRP&P)**

**Scientific and practical journal
№ 1(2) 2023**

Computer layout: Zhuikova M.A.
Proofreader: Skuratova I.M.

Signed to the press on 27.03.2023
Offset paper No. 1,62 x 84/16. Density 80g/m².
Conditional printed sheets 12,5 Conditional publishing sheets 13
Circulation 500 copies
Order No. 2

The original layout was prepared by the editorial and
publishing Department of Turan University

Адрес редакции:
г. Алматы, ул. Сатпаева, 16А, университет «Туран».
Тел.: 260-40-18, 260-70-00.